

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ 2024 1 (117)

2(118)

TÜRKİSTAN-TÜRKİSTAN
2024

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

TÜRKOLOGIA TÜRKOLOJİ

№ 2 (118), 2024

Сәуір-мамыр-маусым / Nisan-Mayıs-Haziran

Журнал ҚР Инвестициялар және даму министрлігі
Байланыс, ақпараттандыру және ақпарат комитетінің мерзімді баспасөз басылымы
және ақпараттық агенттігінде тіркелген.

Куәлік № 55-97-Ж 18.ІІ.2005 ж. Халықаралық рецензияланатын журнал.

Индекстер: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography,
EBSCO

Dergi, Kazakistan Cumhuriyeti Yatırımlar ve Kalkınma Bakanlığı İletişim, Enformasyon ve
Bilgi Komitesi'nin süreli yayın ve haber ajansında
55-97-J 18.02.2005 numaraya kayıtlıdır. Uluslararası hakemli bir dergidir.

Tarama index: ROOTINDEXING, Academic Resource Index ResearchBib, Directory of
Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography,
EBSCO

Шығарылымның сарапшылары:

Док., проф. Сейфуллаһ Йылдырым (Гази университеті – Түркия), док., проф. Оғузхан Дурмуш
(Анкара әлеуметтік ғылымдар университеті – Түркия), док., доц. Гүл Бану Думан (Зонгулдак
Бүлент Ежевит университеті – Түркия), док., доц. Синан Гүзел (Измир Катиб Челеби университеті
– Түркия), доу., доц. Осман Кабадайы (Киршехир Ахи Евран университеті – Түркия), док. Арзу
Кият (Қырғызстан-Түркия Манас университеті – Қырғызстан), док., доц. Ердал
Адай (Думлупынар университеті – Түркия), ф.ғ.к., доц. Жанар Әбдіғаппарова (Назарбаев
университеті - Қазақстан), док., доц. Ерхан Солмаз (Учак университеті – Түркия), док. Өмер
Қырмызы (Невшехир Хажы Бекташ Вели университеті – Түркия),

Türkistan/Türkistan

2024

ISSN 1727-060X (Print)
ISSN 2664-3162 (Online)

ТЮРКОЛОГИЯ TURCOLOGY

№2 (118), 2024

апрель-май-июнь / April-May-June

Журнал зарегистрирован Комитетом связи, информатизации и информации Министерства по инвестициям и развитию РК свидетельство о постановке на учет периодического печатного издания и информационного агентства № 5597-Ж 18. II. 2005 г. Международный рецензируемый журнал.

Индексы: ROOTINDEXING, Akademik Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography, EBSCO

The journal is registered in the periodical and news agency of the Information and Communication Committee of the Ministry of Investment and Development of the RK with No:5597-Zh 18.II.2005 is an international peer-reviewed journal.

Scanned indexes: ROOTINDEXING, Akademik Resource Index ResearchBib, Directory of Research Journal Indexing, ASOS, Indeks Copernicus, MLA International Bibliography, EBSCO

Bu Sayının Hakemleri:

Prof. Dr. Seyfullah YILDIRIM (Gazi Üniversitesi – Türkiye), Prof. Dr. Oğuzhan DURMUŞ (Ankara Sosyal Bilimler Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Gül Banu DUMAN (Zonguldak Bülent Ecevit Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Sinan GÜZEL (İzmir Kâtip Çelebi Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Osman KABADAYI (Kırşehir Ahi Evran Üniversitesi – Türkiye), Dr. Arzu KİYAT (Kırgızistan-Türkiye Manas Üniversitesi – Kırgızistan), Doç. Dr. Erdal Aday (Dumlupınar Üniversitesi – Türkiye), Doç. Dr. Zhanar ABDİGAPBAROVA (Nazarbayev University – Kazakistan), Doç. Dr. Erhan SOLMAZ (Uşak Üniversitesi – Türkiye), Dr. Ömer KIRMIZI (Nevşehir Hacı Bektaş Veli Üniversitesi – Türkiye).

Туркестан/Turkestan

2024

ҚҰРЫЛТАЙШЫ

Қожа Ахмет Ясауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті

БАС РЕДАКТОР

доктор, профессор Бүлент Байрам

БАС РЕДАКТОРДЫҢ ОРЫНБАСАРЫ

PhD доктор Мадина Молдашева

ЖАУАПТЫ ХАТШЫ

Жұпар Танауова

РЕДАКЦИЯ АЛҚАСЫНЫҢ ҚҰРАМЫ

Ыбраев Шакимашрип	– ф.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Демир Нуреттин	– док., проф. (Хажеттепе университеті, Анкара)
Экижи Метин	– док., проф. (Эге университеті, Түркия)
Райхл Карл	– док., проф. (Бонн университеті, Германия)
Қоңыратбаев	– ф.ғ.д., проф. (Халықаралық туризм және меймандостық университеті, Қазақстан)
Тынысбек	
Құрманбайұлы	– ф.ғ.д., проф. (Л.Н.Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университеті, Қазақстан)
Шерубай	
Тұрсұн Хазіретәлі	– т.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)

РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕСТІҢ ҚҰРАМЫ

Челик Юксел	– док., проф. (Мармара университеті, Түркия)
Садыков Ташполот	– ф.ғ.д., проф. (Бішкек гуманитарлық университеті, Қырғызстан)
Егоров Николай	– ф.ғ.д., проф. (Тіл білімі институты, Ресей Федерациясы)
Ағжа Феррух	– док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
Гүл Булент	– док., проф. (Эскишехир Османгази университеті, Түркия)
Елеуов Мадияр	– т.ғ.д., проф. (Әл-Фараби атындағы Қазақ Ұлттық университеті, Қазақстан)
Кенжетәев Досай	– филос.ғ.д., проф. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Габибейли Иса	– док., проф. (Әзербайжан Ұлттық ғылым академиясы, Әзербайжан)
Алдаш Айманкүл	– ф.ғ.д., проф. (А.Байтұрсынов атындағы Тіл білімі институты, Қазақстан)
Рахманов Насимхон	– ф.ғ.д., проф. (Өзбекстан Ұлттық университеті, Өзбекстан)
Йылдырым Күршат	– док., проф. (Стамбұл университеті, Түркия)
Қынажы Баран Жемиле	– док., доц. (Анкара Қажы Байрам Вели университеті, Түркия)
Әбжет Бақыт	– ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Әуесбаева Пакизат	– ф.ғ.к., доц. (М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институты, Қазақстан)
Қошанова Нағима	– ф.ғ.к., доц. (Ахмет Ясауи университеті, Қазақстан)
Мараш Ласло	– PhD (Амстердам университеті, Нидерланд)
Журакузиев Нодирбек	– PhD (Ә.Науаи атындағы өзбек тілі мен әдебиеті университеті, Өзбекстан)

SAHİBİ
Hoca Ahmet Yesevi Uluslararası Türk-Kazak Üniversitesi

EDİTÖR

Prof. Dr. Bülent Bayram

EDİTÖR YARDIMCISI

Dr. Madina Moldasheva

SEKRETER

Jupar Tanauova

YAYIN KURULU

İbrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe Üniversitesi, Türkiye)
Ekici Metin	– Prof. Dr. (Ege Üniversitesi, Türkiye)
Reichl Karl	– Prof. Dr. (Bonn Üniversitesi, Almanya)
Konyratbayev Tynysbek	– Prof. Dr. (Uluslararası Turizm ve Otelcilik Üniversitesi, Kazakistan)
Kurmanbayuli Şerubai	– Prof. Dr. (L.N. Gumilev Avrasya Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Tursun Haziretali	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)

DANIŞMA KURULU

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara Üniversitesi, Türkiye)
Sadykov Taşpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kırgızistan)
Yegorov Nikolay	– Prof. Dr. (Dilbilim Enstitüsü, Rusya Federasyonu)
Ağca Ferruh	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Gül Bülent	– Prof. Dr. (Eskişehir Osmangazi Üniversitesi, Türkiye)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazak Ulusal Üniversitesi, Kazakistan)
Kenzhetayev Dossay	– Prof. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Gabibeyli İsa	– Prof. Dr. (Azerbaycan Ulusal Bilimler Akademisi, Azerbaycan)
Aldaş Aymankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Dilbilim Enstitüsü, Kazakistan)
Rakhmanov Nasimhon	– Prof. Dr. (Özbekistan Ulusal Üniversitesi, Özbekistan)
Yıldırım Kürşat	– Prof. Dr. (İstanbul Üniversitesi, Türkiye)
Kınacı Baran Cemile	– Doç. Dr. (Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi, Türkiye)
Abjet Bakıt	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (M. Auezov Edebiyat ve Sanat Enstitüsü, Kazakistan)
Koşanova Nagima	– Doç. Dr. (Ahmet Yesevi Üniversitesi, Kazakistan)
Maraş Laszlo	– Dr. (Amsterdam Üniversitesi, Hollanda)
Zhurakuziev Nodirbek	– Dr. (A. Navai Özbek Dili ve Edebiyatı Üniversitesi, Özbekistan)

OWNER

Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University

EDITOR-IN-CHIEF

Prof. Dr. Bülent Bayram

ASSOCIATE EDITOR

Dr. Madina Moldasheva

EXECUTIVE SECRETARY

Zhupar Tanauova

EDITORIAL BOARD

Ibrayev Shakimashrip	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Demir Nurettin	– Prof. Dr. (Hacettepe University, Turkey)
Ekizhi Metin	– Prof. Dr. (Ege University, Turkey)
Reichl Carl	– Prof. Dr. (Bonn University, Germany)
Konyratbaev Tynysbek	– Prof. Dr. (International University of Tourism and Hospitality, Kazakhstan)
Kurmanbayuly Sherubai	– Prof. Dr. (L.N. Gumilyov Eurasian National University, Kazakhstan)
Tursun Khazretali	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)

ADVISORY BOARD

Çelik Yüksel	– Prof. Dr. (Marmara University, Turkey)
Sadykov Tashpolot	– Prof. Dr. (Bishkek Humanitarian University, Kyrgyzstan)
Egorov Nikolay	– Prof. Dr. (Institute of Linguistics, Russian Federation)
Agzha Ferrukh	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Gul Bulent	– Prof. Dr. (Eskisehir Osmangazi University, Turkey)
Eleuov Madiyar	– Prof. Dr. (Al-Farabi Kazakh National University, Kazakhstan)
Кенжетаетев Досай	– Prof. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Габибейли Иса	– Prof. Dr. (Azerbaijan National Academy of Sciences, Azerbaijan)
Aldash Aimankul	– Prof. Dr. (A. Baitursynov Institute of Linguistics, Kazakhstan)
Rakhmanov Nasimkhon	– Prof. Dr. (National University of Uzbekistan, Uzbekistan)
Yildirim Kurshat	– Prof. Dr. (Istanbul University, Turkey)
Kinazhi Baran	– Doç. Dr. (University Ankara Hadji Bayram Veli, Turkey)
Zhemile	
Abzhet Bakyt	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Auesbayeva Pakizat	– Doç. Dr. (M. Auezov Institute of Literature and Art, Kazakhstan)
Koshanova Nagima	– Doç. Dr. (Akhmet Yassawi University, Kazakhstan)
Marash Laszlo	– PhD (Amsterdam University, Netherlands)
Zhurakuziev Nodirbek	– PhD (A.Navoi Tashkent State University of Uzbek Language and Literature, Uzbekistan)

УЧРЕДИТЕЛЬ

Международный казахско-турецкий университет им. Х.А. Ясави

ГЛАВНЫЙ РЕДАКТОР

доктор, профессор Булент Байрам

ЗАМЕСТИТЕЛЬ ГЛАВНОГО РЕДАКТОРА

доктор PhD Мадина Молдашева

ОТВЕТСТВЕННЫЙ СЕКРЕТАРЬ

Жупар Танауова

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Ибраев Шакимашрип	–	д.ф.н., проф. (университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Демир Нуреттин	–	док., проф. (университет Хажеттепе, Турция)
Экижи Метин	–	док., проф. (университет Эге, Турция)
Райхл Карл	–	док., проф. (университет Бонн, Германия)
Коныратбаев	–	д.ф.н., проф. (Международный университет туризма и гостеприимства, Казахстан)
Тынысбек		
Курманбайулы	–	д.ф.н., проф. (Евразийский национальный университет им. Л.Н. Гумилева, Казахстан)
Шерубай		
Турсун Хазретали	–	д.и.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)

СОСТАВ РЕДАКЦИОННОГО СОВЕТА

Челик Юксел	–	док., проф. (Университет Мармара, Турция)
Садыков Ташполот	–	д.ф.н., проф. (Бишкекский гуманитарный университет, Кыргызстан)
Егоров Николай	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания, Российская Федерация)
Агжа Феррух	–	док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
Гюл Бюлент	–	док., проф. (Эскишехирский университет Османгази, Турция)
Елеуов Мадияр	–	д.и.н., проф. (Казахский национальный университет им. Аль-Фараби, Казахстан)
Кенжетаяев Досай	–	д.филос.н., проф. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Габибейли Иса	–	док., проф. (Азербайджанская Национальная Академия Наук, Азербайджан)
Алдаш Айманкуль	–	д.ф.н., проф. (Институт языкознания им. А.Байтурсынова, Казахстан)
Рахманов Насимхон	–	д.ф.н., проф. (Национальный университет Узбекистана, Узбекистан)
Йылдырым Кюршат	–	док., проф. (Стамбульский университет, Турция)
Кынажы Баран Жемиле	–	док., доц. (Университет Анкары Хаджи Байрам Вели, Турция)
Абжет Бакыт	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Ауесбаева Пакизат	–	к.ф.н., доц. (Институт литературы и искусства им. М. Ауэзова, Казахстан)
Кошанова Нагима	–	к.ф.н., доц. (Университет Ахмеда Ясави, Казахстан)
Мараш Ласло	–	PhD (Амстердамский университет, Нидерланды)
Журакузиев Нодирбек	–	(PhD (Университет узбекского языка и литературы им. А.Наваи, Узбекистан)

МАЗМҰНЫ * CONTENTS * İÇİNDEKİLER * СОДЕРЖАНИЕ

*ТЫНЫСБЕК ҚОҢЫРАТБАЙ * TYNYSBEK KONGRATBAY*

- Б. Г. Ерзакович – қазақ музыка мәдениетін зерттеуші (фольклорлық-этнографиялық шығармашылығы)**
B. G. Erzakovich - Researcher of Kazakh Musical Culture (Folklore and Ethnographic Creativity) 1-17
B. G. Erzakovich - Kazak Müzik Kültürü Araştırmacısı (Folklor ve Etnografik Yaratıcılığı)
Б. Г. Ерзакович - исследователь казахской музыкальной культуры (фольклорно-этнографическое творчество)

*FAZIL ÖZDAMAR * ФАЗЫЛ ӨЗДАМАР*

- Âşık Maksut Feryadi'nin Nasihat Konulu Şiirlerinde Değerler Eğitimi**
The Values Education in the Advice-themed Poems of Ashik Maksut Feryadi
Ашық Максұт Фериадидің насихат тақырыбында жазылған өлеңдеріндегі құндылықтар тәрбиесі) 19-57
Воспитание ценностей в стихах ашика Максута Фериади на тему советов

*БАҚЫТ ӘБЖЕТ * BAKYT ABZHET*

- «Қобыланды батыр» жырындағы дәуір белестері**
Milestones of the Era in the Epic “Koblandy Batyr”
Kobılandı Batır Destanındaki Tarihi Süreçlerin İncelenmesi 59-73
Веги эпохи в эпосе «Кобланды батыр»

*BAHAR ERIŞ KARAĞLAN * БАХАР ЕРИШ КАРАОГЛАН*

- Spiridon Mihayloviç Mihaylov'un Derlediği Bilmeceler ve 19. Yüzyılın Ortalarında Tarihi Viryal Ağzı**
The Riddles Collected by Spiridon Mihayloviç Mihaylov and the Historical Viryal Dialect in the Middle of the 19th Century 75-114
Спиридон Михайлович Михайлов жинаған жұмбақтар және XIX ғасыр ортасындағы тарихи вирьял диалектісі
Загадки, собранные Спиридоном Михайловичем Михайловым, и исторический вирьяльский диалект середины XIX века

*BAĞDAT ERTAEVA * BAĞDAT ERTAYEVA*

- Түркі халықтарындағы бесік жырының тәрбиелік маңызы**
Educational Significance of Lullaby in Turkic Peoples
Türk Halklarında Ninnilerin Eğitimsel Değeri 115-132
Воспитательное значение колыбельных песен у тюркских народов

Редактордан**Құрметті оқырмандар!**

Сіздерге Түркология журналының 2024 жылғы №2 (118) санын ұсынып отырмыз. Журналдың бұл санында отандық және түркиялық ғалымдардың бес мақаласы жарияланды. Түркиядағы ең танымал ашықтардың бірі М. Фериадидің өмірі мен шығармашылығы, түрік әдебиетіндегі ашық жанрының маңызы мен фольклордағы орны, дәстүр жалғастығын, қазақ халқының музыка мәдениетін зерттеуші Б. Ерзаковичтің еңбектерін саралаған мақалалар, «Қобыланды батыр» эпосында орын алған осы көне сюжеттер мен тарихи оқиғаларды орыс деректерінде сақталған тарихи жазбалармен салыстыра отырып зерттеуге арналған, түркі халықтарының ұрпақ тәрбиесіндегі бесік жырының тәрбиелік маңызын саралаған, халық мәдениетінің тікелей көрінісі болып табылатын жұмбақтарды талдау арқылы чуваш тілінің тарихи зерттеулеріне өзіндік үлес қосқан мақалалар жарияланды. Қазақ және түрік фольклортану ғылымының түрлі жанрларын қамтитын бұл мақалалар өзге зерттеуші-ғалымдардың назарын аударады деген ойдамыз.

Мақсатымыз - отандық және шетелдік ғалымдардың түркологиялық бағыттағы зерттеулерін «Түркология» журналы арқылы ғылыми айналымға енгізуге үлес қосу және осы бағыттағы ізденістерінің танымалдылығын қалыптастыру.

Журналдың бұл шығарылымына үлес қосқан мақала авторларына, сарапшы, аудармашы және дизайнер – барлық әріптестерімізге алғыс айтамыз.

Бас редактор**док., проф. Бүлент БАЙРАМ**

Editörden

Değerli okuyucular!

Türkoloji Dergisi'nin 2024 yılı 2 (118) sayısını sizlere sunuyoruz. Derginin bu sayısında Kazakistan ve Türkiye'den beş bilim insanının makalesi yayımlanmıştır. Bunlardan biri Türkiye'nin en tanınan âşıklarından M. Feryadî'nin hayatı ve eserleri, Türk edebiyatında âşık edebiyatının önemi ve folklordaki yeri, geleneğin devamlılığı üzerinedir. Diğerleri ise Kazak halkının müzik kültürünü araştıran B. Erzakoviç'in eserlerini ele alan makale, "Koblandı Batır" destanında meydana gelen bu eski olay örgülerini ve tarihi olayları Rus kayıtlarında korunan tarihî kayıtlarla karşılaştırarak ele alan makale, Türk boylarının eğitimsel önemini ortaya koyan makale ve Çuvaş dilinin halk kültürünün doğrudan yansıması olan bilmeceleri elen alan makale ile araştırmacılar bu sayının hazırlanmasına katkı sağlamışlardır. Kazakistan ve Türkiye'den bilim insanlarının kaleme aldığı bu makalelerin diğer araştırmacı ve bilim adamlarının da ilgisini çekeceğine inanıyoruz.

Amacımız "Türkoloji" dergisi aracılığıyla bilim adamlarının Türkoloji alanındaki araştırmalarının bilimsel dünyasına ulaştırmaya katkıda bulunmak ve bu doğrultuda araştırmalarının tanınırlığı için akademik ortam yaratmaktır.

Derginin bu sayısına katkıda bulunan tüm makale yazarlarına, hakemlere, uzmanlara, çevirmenlere ve tasarımcılara teşekkür ederiz.

Prof. Dr. Bülent BAYRAM

Editör

Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ

филология ғылымдарының докторы, профессор, Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан

(tynysbek55@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3012-5966>

**Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН
ЗЕРТТЕУШІ**

(фольклорлық-этнографиялық шығармашылығы)^{1*}

Андатпа. Қазақстандағы кәсіби музыка өнерінің туу, қалыптасу және даму жолдарын сөз еткенде Қазақ КСР-нің өнеріне еңбегі сіңген қайраткер, Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі, өнертану ғылымдарының докторы, профессор Б. Г. Ерзаковичтің есімі ерекше еске оралады. Ол ХХ ғасырдың 30-жылдарынан бастап қазақ музыка өнеріне белсене араласып, фольклорлық мұраларды жинаушы, зерттеуші және композиторлық шығармашылықпен айналысқан алғашқы кәсіби мамандардың бірі. Халық әндерінің көркемдік жүйесі мен жанрлық ерекшеліктерін зерттеп, стиліне тереңдеген музыкатанушы. Оның қаламынан туған іргелі зерттеулері қазақ музыкатану ғылымының өсу жолдарын аңғартады. Сонымен бірге Б. Г. Ерзакович ірілі-ұсақты жанрларда музыкалық шығармалар жазып, композиторлық қырынан да таныла білген талант иесі. Мақалада оның қазақ музыка өнеріне сіңірген еңбегі бірнеше салаларға жіктеліп қарастырылды. Алғашқысы – композиторлығы. Өмірінің әр жылдарында композитор ретінде бірқатар ірілі-ұсақты шығармалар жазып, әндер жинағын шығарды. Солай да болса Б. Ерзаковичтің жинаушылық, халық әндерін нотаға түсіру бағытындағы ізденістері елеулі болғандықтан бұл мәселелер де қамтылды. Мақаланың өзегін Б. Ерзаковичтің қазақ музыкатану ғылымына қосқан еңбектері құрады. Оған ғалымның «Песенная культура казахского народа», «Музыкальное наследие казахского народа», «У истоков казахского музыкознания» атты монографиялық зерттеулері, музыкалық-этнографиялық бағыттағы басқа да ізденістері арқау болды.

Кілт сөздер: мәдениет, фольклор, этнография, өнер, ән, музыка

¹Мақала AP19676609 «Жаңа гуманитарлық білімді қалыптастыру үдерісіндегі академиялық музыкатану» жобасы аясында орындалды.

* Келген күні: 28 ақпан 2024 ж. – Қабылданған күні: 6 маусым 2024 ж.

Date of Arrival: 28 February 2024 – Date of Acceptance: 6 June 2024

Geliş Tarihi: 28 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 6 Haziran 2024

Поступило в редакцию: 28 февраля 2024 г. – Принято в номер: 6 июня 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1444195

Tynysbek KONGYRATBAY

Doctor of Philology, Professor of Philology and Art History, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Turkestan, Kazakhstan
(tynysbek55@mail.ru) <https://orcid.org/0000-0003-3012-5966>

B. G. ERZAKOVICH - RESEARCHER OF KAZAKH MUSICAL CULTURE

(Folklore and Ethnographic Creativity)

Abstract. When describing the history of the birth, formation and development of the art of music in Kazakhstan, the name of the Honored Art Worker of the Kazakh SSR, Doctor of Art History, Professor B. G. Erzakovich is involuntarily recalled. He is one of the first professionals who have been actively involved in Kazakh music since the 30s of the 20th century, a collector of folklore heritage, a researcher and composer. He is a prominent musicologist who has deeply studied the artistic system and genre features of folk song. His fundamental research reflects the growth paths of Kazakh musicological science. At the same time, B. G. Erzakovich is a talented composer who writes musical works in various genres. The article examines his research in various aspects and directions. The first direction is composer's creativity. Over the years, as a composer, he wrote a number of large and small works, published a collection of songs. Nevertheless, B. Erzakovich conducted significant research in the direction of collecting and recording folk songs. The core of the article was the works of B. Erzakovich in the field of Kazakh musicology. It was based on monographic studies of the scientist "Song Culture of the Kazakh People" "Musical Heritage of the Kazakh People", "On the Origins of Kazakh Musicology" and other musical and ethnographic research.

Keywords: Culture, Folklore, Ethnography, Art, Song, Music

Кіріспе

Борис Гиршевич Ерзакович (1908-1994) Ақмолада 1908 ж. 30 мамырда (12 маусым) дүниеге келген. Зерттеудің мақсаты – ХХ ғасырда ғұмыр кешкен көрнекті музыка зерттеушісінің қазақ музыкатану ғылымына қосқан үлесін саралап, шығармашылығын жан-жақты зерттеп, ғылым тарихына қосу.

Мақаланың міндеттері қатарында ұзақ та жемісті шығармашылық қызметі назарға алынды. Бұл реттен 1931-1938 жылдары Алматыдағы Қазақ радиосының музыкалық редакторы, 1938-1943 жж. Қазақ КСР-нің өнер саласы бойынша Басқарма бастығы, 1945 жылдан аға ғылыми қызметкері, 1949 жылы Алматы мемлекеттік консерваториясын музыка тарихы мен теориясы мамандығы бойынша аяқтап, республикамыздың

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

мәдени-музыкалық өміріне араласуы. Сол сияқты ғылымға бет бұрып, 1966 жылы «Қазақ халқының ән мәдениеті» деген тақырыпта докторлық диссертация қорғап, 1967 жылы Қазақ КСР Ғылым академиясының корреспондент-мүшесі болып сайланғаны, 1950-1961 жылдары Қазақ КСР Ғылым академиясы Тіл және әдебиет институтының сектор меңгерушісі, 1961-1968 жылдары театр және көркемсурет бөлімдеріне басшылық жасағаны, 1969 жылдан музыка бөлімінің жетекшісі болғаны ескерілді.

Б.Г.Ерзакович біршама уақыт педагогтік қызметпен де шұғылданған. 1950-1952 жылдары Алматы мемлекеттік консерваториясында дәріс беріп, полифония және аранжировка курстарын жүргізген. 1961 жылдан бастап осы оқу орнының фольклор кабинетінде кеңесші және қазақ музыкасының тарихы пәні бойынша дәріс жүргізген

Б.Ерзакович – композитор. Оның композиторлық шығармашылығы қазақтың кәсіби музыка өнерінің қалыптасу кезеңінде басталған. Отызыншы жылдары жазған «Увертюра» (1935) атты ірі музыкалық шығармасы қазақ әндерінің тақырыбына құрылған еді. Ол сонаталық формада симфониялық оркестрге арналып жазылған бір бөлімді шығарма болатын. Сол себепті ұлттық музыка тарихында Д. Мацуциннің «Сюита» (1935), М. Штейнбергтің «Турксіб» (1933), С. Василенконың «Советтік шығыс» (1932) атты шығармаларымен қатар аталады.

Ұлы Отан соғысы жылдары композитор ерлікпен қаза тапқан батырға арнап «Төлеген Тоқтаров» (1944) атты симфониялық поэмасын ұсынды. Артынша фортепиано аспабына арнап бірнеше күрделі шығармалар жазды. Солардың қатарында Мәншүк Мәметованы еске алу (1947), «Япур-ай» әнінің тақырыбына құрылған вариацияларды атауға болады. Ішекті аспаптарға арнап екі квартет (1937, 1948), қазақ әндерінің тақырыбына арнап жиырма фортепианолық пьесалар жазған. Композитор халық әндерінің табиғатын зерделей жүріп, бірқатар әндер жазды. Олар ертеректе «Ақ қайың» (1966) деген атпен жарық көрген болатын. Халық әндерінің ізімен ән, романс, хорлар жазды. Көптеген халық әндерін фортепиано мен дауысқа арнап өңдеген. Драмалық спектакльдерге арнап музыка жазған. Осының бәрі оның қазақтың кәсіби музыка өнерін дамытуға өз үлесін қосқан композитор ретінде тануға негіз бола алады.

Б. Ерзакович – музыка жинаушысы. XX ғасырдың 30-жылдардан бастап қазақтың халық музыкасын жинау және зерттеу ісімен

шұғылдана бастаған Б. Г. Ерзакович Музыка техникумында жұмыс атқара жүріп, халық таланттарының орындауында көптеген ән-күйлерді нота жазуына түсірген. Бүгінде олардың саны екі мыңнан асып жығылады. 1955 жылы жинаушының «Қазақстанның халық әндері» атты музыкалық-этнографиялық жинағы жарық көрген. Сол тұста Кенен Әзірбаев әндерінің көркемдік ерекшеліктеріне назар аударып, 1955 жылы жеке жинақ етіп бастырады. Мұның өзі Кенен шығармаларын насихаттауға, зерттеуге жол салғаны анық. Музыка этнографы кеңес дәуіріндегі қазақ әндеріне де көңіл қойып, оларды жинақтап, нота жазуына түсіріп, 1959 жылы жарыққа шығарған. Одан бергі жерде А. В. Затаевичтің «Қазақ халқының «1000 әні» музыкалық-этнографиялық жинағының екінші басылымын дайындап, алғы сөзін жазып 1963 жылы Москвадағы мемлекеттік музыкалық баспадан жарыққа шығарған. Б. Ерзаковичтің бастамасы бойынша Әдебиет және өнер институтының мамандары «Қазақтың 500 ән, күйі» музыкалық-этнографиялық жинағының толықтырылған академиялық басылымын да 2007 жылы жарыққа шығарды. Ұзақ жылдарға созылған бұл жұмыстардың қазақ музыкатану ғылымы үшін маңызы орасан зор болды. Б. Ерзакович кейін ел арасынан шыққан әнші-композиторлардың әндеріне қайта оралып, әр жылдары Біржан, Мұхит, Жаяу Мұса, Абая әндерін нотаға қайта түсіріп, көпшілікке ұсынып отырған. Осындай іргелі ізденістері зерттеушінің «Қазақ халқының ән мәдениеті» (1966), «Қазақ халқының музыкалық мұрасы» (1979), «Қазақ музыкатану ғылымының бастауында» (1987) атты еңбектерінен көрініс берді.

Материалдар және зерттеу әдістері

Зерттеуге Б. Ерзакович нота жазуына түсіріп, жариялаған музыкалық-этнографиялық жинақтар арқау болды. Олармен таныса отырып, халық әндеріне байланысты бірқатар ерекшеліктерді аңғаруға болады. Мысалы, жоғарыда аталған ән жинақтарының барлығында дерлік Б. Ерзакович «Қараторғай» әнінің иесін халық деп біледі. Алпысыншы жылдардан бергі жерде Қазақ радиосы бұл әнді Ақан серінің шығармасы деп насихаттай бастаса да, ғалым өз пікірінде қалып, оны халық әндерінің қатарында сөз еткен. А. В. Затаевич өзінің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағында «Қараторғай» әнінің 9 үлгісі жариялаған болса, Б. Ерзакович «Қараторғай» әннің үш түрлі үлгісін жазып алған. Алғашқысы Иса Байзақовтың орындауындағы көпке танымал «Қараторғай» әні (Ерзакович, 1994, 52-б.). Бұл ән Ақан сері әндерінің 1959 жылғы жинағына Жүсіпбек Елебековтен жазылып

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

алынған деп берілген. Кейін Ақан серінің «Маңмаңгер» атты әндер жинағына (Ақан сері, 1998, 96-б.) енген.

Әннің екінші үлгісі де 1959 жылғы жинақта жарияланған. Орындаушысы – Игібай Әлібаев. Әннің кейбір интонациялары Т.Ибрагимова орындаған «Қараторғай» әніне келсе де, айырмашылығы да елеулі (Ерзакович, 1994, 91-б.). Бұл ән қазақтың «Алқызылтас» әніне өте жақын.

Ж. Омарованың орындауындағы «Қараторғай» әніне келер болсақ, кейінгі жылдары ол «Сырдың қараторғайы» аталып келеді. Кейбіреулер шығарушысын да атап жүр, бірақ ол бұлтартпас дәлелдерді қажет етеді. Музыкатанушы ғалым «Қараторғай» - халық әні деген ұстанымынан 1994 жылы жарық көрген «Ғашықтық әндер» атты музыкалық-этнографиялық жинағында да бас тартпай, өмірінің соңғы жылдары тағы бір қуаттаған екен.

Музыкалық-жинаушылық қызмет барысында Б. Ерзаковичтің келесі бір атап айтарлық еңбегі – қылқобызға арналған Ықылас күйлерін таспаға жазып алуы болды. Сонау 50-жылдары жазылып алынған күйлер кейін «Қазақ халқының аспаптық музыкасы» (1964) деген атаумен жарық көрген еді.

Тәжірибелі ғалым музыкалық-этнографиялық қызметін жоғары оқу орнында дәріс беру ісімен де ұштастырып отырған. ХХ ғасырдың 80-жылдарына дейін Құрманғазы атындағы Алматы мемлекеттік консерваториясының музыка тарихы мен теориясы факультетінде «Халықтың музыкалық шығармашылығы» пәнінен дәріс беріп, өзінің жинаушылық, зерттеушілік тәжірибесін жас мамандарға үйретіп кетті. Ол кісінің тартымды лекцияларын тыңдаған студенттер тізімінде осы жолдар иесі де болатын.

Б. Ерзаковичтің музыка зерттеушісі ретінде атқарған еңбегі аса елеулі. Фольклорлық-этнографиялық қызметінен бөлек зерттеуші қазақ музыкасының табиғатын зерттеу ісімен ерте айналысты. Сонау 40-жылдардың өзінде «Музыкальная культура союзных республик» деген сериямен шыққан басылымдардың «Советтік Қазақстан музыкасы» деген тармағын жазып (1942), кейін толықтырып жариялады (Ерзаковия, 1954). Одан бергі жерде жарық көрген «Казахское народное песенное творчество дооктябрьского периода» (1954), «Народные песни Казахстана (1955), «Музыкальное воплощение казахского эпоса» (1959), Кенен Азербайев (1961), «Музыкальное искусство Казахстана. Краткий очерк» (1962), «Қазақ және орыс музыкасының шығармашылық байланысы» (1962), «Песенная культура

казахского народа», «Музыкальное наследие казахского народа», «У истоков казахского музыкознания» атты іргелі еңбектері казах музыкатану ғылымындағы жаңа құбылыс болды.

А. Жұбанов көбіне XIX ғасыр мен XX ғасырдың бас кезіндегі халық композиторларының өмірі мен шығармашылығын зерттеген болса, Б. Ерзакович казах әндерінің жанрлық, стильдік, ырғақтық, интонациялық және көркемдік ерекшеліктерін зерделеді. Бұл күрделі мәселелерді «Песенная культура казахского народа» атты монографиясына арқау етті.

Мақаланы жазу барысында түрлі ғылыми зерттеу тәсілдері қолданылды. Мысалы, халық әндерін жинақтау мәселелеріне арналған ізденістері тұсында талдау жасалып, зерттеушінің пікірлері жинақталды. Қазақ мелосына қатысты ізденістеріе тоқталған кезде жүйелеу, одан әрі қорыту тәсілдері қолданылды. XIX ғасыр мен XX ғасырдағы казах музыка тарихының даму белестері, қазақ-орыс музыкасының байланысына қатысты тарауларда тарихи-типологиялық тәсілдерге орын берілді.

Нәтижелер

Қазақ әндерінің мелосын зерттеу музыкатанудың күрделі мәселесі болып табылады. Поэзиядағы буын, бунақ, өлшем, түрлі теңеулер секілді халық музыкасының да толып жатқан көркемдік құралдары болады. Бұл тақырыпқа алғаш И. Дубовский қалам тартқан болса, кейін Б. Ерзакович көлемді зерттеу жазып, өзінің жүйелі ойларын ортаға салды. Сондай ізденістерінің соңғысы – «Қазақ халқының ғашықтық әндері» жинағына енген көлемді мақаласы. Бұл жинаққа автордың 1931-1937 жылдары Алматыда жазып алған әндері жинақталып, сол әуендердің стильдік ерекшеліктері сараланған.

Зерттеушінің назарын аударған мәселелердің бірі – әндердің домбыралық сүйемелдеуі. Көптеген әндер домбыраның сүйемелдеуімен орындалса да, олардың көркемдігі мен күрделілігі орындаушының музыкалық аспапты меңгеру деңгейіне байланысты екенін көрсетеді. Осы негізде оның импровизациялық сипатын басты орынға шығарып, мынадай ерекшеліктерін жинақтайды:

1. Әр түрлі орындаушылар айтқанда бір лирикалық әннің музыкалық әуені өзгермесе де, домбырамен сүйемелдеуі үнемі өзгеріске ұшырап отырады.

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

2. Речитативтік әуенге құрылған термелердің домбыралық сүйемелдеуі әннің әуеніне қарағанда өзгешелеу, бірақ негізгі әуенді қайталайтын үлгілері де бар.

3. Жыр үлгілерінде оның музыкалық мақамы мен домбыралық сүйемелдеуі бір-бірінен дараланып жатады. Әуені речитативтік болса, домбыра сүйемелі белгілі бір ырғаққа құрылған интонациялық құрылым түзейді.

Осылайша қазақ музыкасын жинаушылар мен зерттеушілер жете мән бермеген, әнші мен жыршы, термешілердің домбыралық сүйемелдеуінің ара-жігін ашып берген. Мысалы, Б. Ерзакович әндердің домбыралық сүйемелдеулері орындаушының көңіл-күйіне, тыңдаушылар аудиториясына байланысты екенін де ескертеді. Егер халық көп болып, әнші өзінің бабында болса, ол әнді шырқата салып, домбыра сүйемелдеуін де күрделендіре түспек.

«О стиле мелодии казахских народных любовных песен» деген мақаласында Б. Ерзакович халық әндерінің басталу кезеңіне тән интонацияларды саралаған (1994). Жинақтың атауына қарағанда Б. Ерзакович әндердің барлығын халықтың ортақ мұрасы ретінде ұсынған. Одан әргі музыкалық талдаулары да фольклор үлгілеріне жасалған.

Өзінің ертеректе жазылған «Песенная культура казахского народа» атты күрделі еңбегінде Б. Ерзакович қазақ әндерінің мелосына байланысты біршама ойлар сабақтаған болатын. Соның ішінде музыкалық әуеннің басталуына тән оралымдар да болды. Мына мақала тұсында автор сол пікірлерін одан әрі күрделендіріп, белгілі бір халық ладтарына құрылған ғашықтық әндерге тән музыкалық бастауларды анықтаған. Зерттеушінің пікірінше халық әндерінің музыкалық әуені ладтың әр түрлі басқыштарынан бастала береді. Оларды I, II, III, IV, V, VI, VII басқыштар деп көрсетіп, солардың әрбіріне лирикалық әндерден нақты мысалдар келтірген.

Б. Ерзаковичтің назарын аударған мәселелердің бірі – қаданстық құрылымдар. Автор бұрынғы еңбектерінде айтылған мәселелерді қайталамай, әндердің аяқталу кезеңіне тән музыкалық оралымдарды сипаттаған. Оларды зерттеуші былайша топтастырады:

1. Төмен қарай бағышталған кварта, квинта және секста аралығын құрайтын трихордтық аяқтамалар.

2. Төменгі тұраққа қарай баяу бағытталған музыкалық-интонациялық құрылым.

3. Каданстағы тональдік секвенциялар.

4. Каданстағы жинақтаушы қайталау.

Мұның бәрі тәжірибелі зерттеушінің назарына іліккен танымдық мәселелер. Олармен таныса отырып Б. Ерзаковичтің қазақ мелосына байланысты кейінгі пікірлерін де аңғарамыз.

Бір ерекшелігі, зерттеуші лирикалық әндерді фольклорлық немесе авторлық деп жіктемеген. «Шәмші Қамар», «Ақбақай», «Дайдидау», «Қараторғай» сияқты әндерді араластырып, қатар берген. Оларды лирикалық сипатына қарай тақырыптық негізде топтастырып, жанрлық, стильдік айырмашылықтарына тереңдей қоймаған.

Бұл бағыттағы музыкалық-теориялық ізденістерін Б. Г. Ерзакович «Песенная культура казахского народа» атты еңбегінен бастаған. Осы монографиясында ғалым халық қазақтың әндерін төрт бөлімге бөліп қарастырады. Олар:

а) қазақтың қазан төңкерісіне дейінгі ән өнері;

ә) кеңес дәуіріндегі әншілік өнері;

б) қазақ әндерінің ұлттық ерекшеліктері;

в) қазақ-орыс музыкасының байланысы.

Мұның алғашқы тарауы тұрмыстық-отбасылық, салт, еңбек, лирикалық,

әлеуметтік, тарихи және аңыз-жырлардың музыкалық орындалуы туралы тарауларға жіктелген. Одан әрі әрбір музыкалық жанрдың мазмұндық ерекшеліктеріне талдау жасап, жанрлық белгілерін саралайды. Балаларға арналған әндерді шілдехана, тұсау кесер, ойын әндері, жастар әндері деп жіктеп, олардың «Малды суға шақыру», «Соқыр теке», «Айгөлек» сияқты үлгілеріне терең талдау берген.

Отбасылық дәстүрге қатысты әндерді тойбастар, жар-жар, сынсу, беташар, жоқтау деп жіктеп, олардың нақты мысалдарына тоқталған.

Еңбек әндері зерттеудің ерекше бір саласын құрайды. Олардың саны көп болмаса да, «Бала уату», «Алтын тақ», «Бозторғай» сияқты бірқатар үлгілерінің жанрлық сипатын мазмұндаған.

Еңбектің лирикалық әндерге арналған тарауы өте қомақты. Оны Қ. Жандарбеков орындаған «Қызыл бидай» әнінен бастап, әннің ААВСD болып келетін құрылымын, орындалу ерекшеліктерін тілге тиек еткен. Халық композиторы Естайдың «Қорлан» атты әні де осы қатарда

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

аталып, талданған. Бұл әнді алғаш А. В. Затаевич жазып алған еді. Зерттеуші «Қызыл бидай» мен «Қорлан» жай ғана ән емес, ариозо, вокалдық поэмаға жуық шығарма деген. Қазақ даласына кең тараған «Ақбөпе», «Маңмаңгер», «Гакку» әндерінің көркемдік әлемі мен құрылымы да зерттеуші назарынан тыс қалмаған.

Одан әрі табиғат лирикасына ойысып, «Айкөке», «Япурай», «Тілеукабақ», «Жиырма бес», «Құлагер», т. б. әндердің көркемдік әлеміне талдау жасаған. Автор халық мұрасын өсиет әндер деп те жіктеп, бірқатар үлгілерінің көркемдік болмысын тарқатып көрсеткен. Ғалымның әлеуметтік тақырыпқа құрылған «Гүлдерай», «Туған жер», «Әуіпілдек», «Көрісу», «Майра», «Алдияр», сонымен қатар Біржан сал, Жаяу Мұса әндерінің мазмұны, құрылымы, көркемдік жүйесі туралы ізденістері де назар аударды.

Одан әрі «Елім-ай», «Исатай», «Құты қашты патшаның», «Қайран елім, қайда?», «Амангелді сарбаздарының әні» сияқты түрлі кезеңдерге тән тарихи әндердің табиғатына тоқталған.

Б. Ерзакович қазақ әндерінің жанрлық белгілерін негізгі нысана еткендіктен оларды фольклорлық, авторлық деп жіктемеген. Себебі 60-жылдарғы фольклортану ғылымында шағын жанрлар қарастырылса да, оларды көркем ойдың стадиялық сатыларына орай фольклорлық және авторлық деп бөлу жолға қойылмаған еді.

Б. Ерзакович эпостық жыр-аңыздардың музыкалық мақамдарына да мән беріп, олардың үзінділерін нота жазуына түсіріп отырған. Өзінің осы бағыттағы тәжірибесін жинақтай келіп, эпикалық жанрдың дамуына тән үш түрлі кезеңді жинақтаған. Олар:

- а) әндік-речитативтік;
- ә) музыкалық-иллюстрациялық (фрагменттік);
- б) музыкалық-аяқталған.

Өз кезеңі үшін бұл жіктеулердің танымдық маңызы зор болатын. Б. Ерзакович эпостық жырлардың музыкалық мақамдарын толық емес, үзінді түрінде ғана нота жазуына түсіріп отырған.

Қазақ фольклортану ғылымында эпостық жырлардың әдеби-поэзиялық мәтіні ғана жазбаға түсіріліп келгені белгілі. 1942 жылы Мұрын жыраудан жазылып алынған «Қырымның қырық батыры» циклы да таза әдеби шығарма қатарында жазбаға түскен-ді. Дұрысында эпос – поэзия мен музыканың синкреттік бірлігінен туған туынды. Біздің зерттеушілеріміз ұзақ жылдар бойы осы ерекшелігін ескермей,

эпикалық дәстүр аясында туған жырларды әдеби туынды қатарында зерделеп келгенін айту қажет. Осы себепті эпикалық дәстүрге тән поэзиялық өлшем (7-8 буынды жыр) ескерілсе де, сол өлшемнің құрылымына музыкалық ырғақтың қандай әсері бар деген мәселе назардан тыс қалып келді. Б. Ерзакович бұл мәселелерге тереңдеп бармаса да, «Алпамыс», «Қыз Жібек» сияқты эпостық жырлардың музыкалық орындалу ерекшеліктеріне тоқталған. «Қозы Көрпеш – Баян сұлу» жырының негізгі сюжеттік желісінің мақамдарына тоқталып, жырдың музыкалық болмысын барынша толық тілге тиек еткен. Әрбір музыкалық эпизодқа талдау жасап, олардың құрылымы, ладтық арқауы, ырғақтық-интонациялық ерекшеліктерін саралаған. Эпостық жырды бұлайша толық талдау ол кезеңде болған емес. Соның жақсы бір үлгісін Б. Ерзакович көрсетіп кеткен еді.

Б. Ерзаковичтің тағы бір жаңашылдығы – алғаш рет аңыз күйлерді нота жазбасына түсіріп, талдау жасауында. Бұл реттен қобызшы Д. Мықтыбаев жеткізген «Аққу» күйі мен І.Әубәкіров орындаған «Жетім бала» күй-аңыздарын ерекше атау қажет. Алғашқысы – 16, соңғысы – 14 фрагменттен тұратын аңыздардың музыкалық мақамы мен құрылымдық ерекшеліктері жан-жақты әрі терең талданған. Осы мысалдар негізінде ғалым аспаптық музыканың қалыптасуына қатысты болжамдарын нақтылай түскен. Ол пікірлері әлі күнге ескіре қоймаған.

Зерттеудің үшінші тарауы кеңес дәуіріндегі қазақ музыкасының дамуына арналған. Бүгінде оның ескірген тұстары болса да, өз кезеңі үшін бұл ізденістердің маңызы зор болғаны анық. Қазақ музыкасының Азамат соғысы, Ұлы Отан соғысы, коммунизмге бет қойған даму жолдарына тоқталып, өзіндік ой-тұжырымдар сабақтаған.

Монографияның ең қызықтысы - қазақ әндерінің мелосына арналған бөлімі. Жоғарыда айтып өткеніміздей, И. Дубовскийдің мақаласы болмаса, бұл тақырып бізде зерттелмеген болатын. Б. Ерзакович осы тың салаға құлаш сермеп, өзінің көптеген тұжырымдарын ортаға салған.

Солардың бастысы - қазақ мелосына тән трихордтық әуендер болса, осы негізде әндердің басталуына тән интонациялық құрылымдар жүйесі анықталған. Зерттеуші қазақ мелосына ұлғайтылған немесе кішірейтілген интонациялардың мүлде жат екенін атап көрсеткен. Оны кезінде А. В. Затаевич те байқаған.

Б. Ерзакович музыкалық ойдың аяқталатын тұстарына тән әуендік құрылымдарды да барынша кең әрі терең зерделеп, олардың әр аймаққа тән екендігін анықтаған. Мысалы, автор батыс музыкасына

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

ұлғайтылған трихорд құрайтын фригиялық әуеннің, шығысқа VII-II болып келетін каданстардың тән екенін жазады.

Одан әрі қазақ әндерінің өлшемдік арқауы қарастырылады. Зерттеуші көптеген халық әндерін талдау арқылы оларға 2+3 немесе 3+2 болып келетін өлшем үлгілерінің тән екендігін саралаған болса, бұл құрылымдардың әннің поэзиялық мәтініне, оның өлшеміне тигізер ықпалы әдебиет зерттеушілерінің назарынан тыс қалып келеді.

Автор музыкалық ырғақ мәселесінде де біршама ойлар айтқан. Пунктир, оның айналық қайталануы, кантиленді әуен мен речитативтің аралас кездесуі нақты мысалдар арқылы көрсетілген.

Қазақ әндерінің құрылымына келгенде оны бір ғана жеке дауысты куплеттік форма ретінде атайды. Оларды бір, екі және үш бөлімді деп жіктейді. Бұлардың барлығы да музыкалық шығармаларды талдау үстінде анықталған жайттар.

Б. Ерзакович қазақ әндерінің ладтық арқауына да ерекше мән беріп, II, VII басқыштардың елеулі композициялық қызмет атқаратынын анықтаған. Одан әрі музыкалық ойдың аяқталатын тұсы – каденцияға тән II-VII-I басқыштардан құралатын мелодиялық формулаларды саралап, VII басқыштың II басқышсыз қолданылмайтын заңдылығын ашқан. Осы мақсатқа орай «Ақбақай», «Жанбота», «Сырғақты» әндерінің құрылымын талдаған.

Қазақ музыкасында кездесетін мажорлы ладтардың ерекшеліктеріне тоқталған тұста ғалым әннің мелосына, әсіресе кульминациялық шыңына миксолидиялық ладтың тән екендігін айтады. Жалпы мажорлы ладтардың қатарында иониялық, миксолидиялық және «обиходтық» дыбыс қатары кездесетінін анықтаған.

Қазақ музыкасындағы минорлы ладтарды сөз еткенде «Жиырма бес», «Әдемі қыз», «Жылқышы», т. б. әндердің ладтық құрылымын талдап, фригиялық, дориялық және эолиялық ладтардың жиі қолданылатынын атап көрсеткен.

Қазақ әндерінің диатоникалық сипатын басты орынға шығарған зерттеуші хроматизмдік құрылымға байланысты ойларын да ортаға салған. Айталық, Н. Тифтикиди сияқты зерттеушілердің халық ладтарында пайда болатын басқыштық өзгерістерді «қашықтағы хроматизм» деп бағалағаны бар. Е. Брусиловский қазақ әндерінің табиғаты диатоникалық бола тұра, арақидік хроматизм жүйесі де көрініс береді деген (Брусиловский, 1938).

Бірақ Б. Ерзакович мәселеге байыппен қарап, А. Затаевичтің қазақ әндері түбегейлі диатоникалық жүйеде көрінеді деген пікіріне табан тірейді. Сөйтіп ладтық өзгерістер негізінде пайда болатын «аралық хорматизм» көріністеріне жаңаша баға береді. Оларды диатоникалық жүйенің аясында таниды.

Зерттеуші назар аударған мәселелердің бірі – өлең мен әуеннің өзара байланысы. Қазақ әндерінің әуені мен ырғақ-өлшемін олардың поэзиялық мәтіндеріне тән 11 буынды өлең өлшемімен байланыстырып, ішкі болмысына үңіледі. Сол негізде музыкалық әуен мен поэзиялық мәтіннің синхрондық бірлігіне құрылған әндердің табиғатын ашады. Олар бірде 7-8, бірде 11 буынды болып отырады. Музыкалық-эпикалық дәстүрге тән буын-нота (слогонота) жүйесі дегеніміз осы.

Музыкалық мелос пен поэзиялық өлшемнің бірлігін сөз ете келіп, зерттеуші қазақ әндеріне тән бір заңдылықты көрсетеді. Ол – элизия. Оның мәнісі мынада: әр поэзиялық жолдағы буын саны дәстүрлі 7-8 немесе 11 буынды өлшемнен асып кеткен жағдайда, ондағы дауысты дыбыс жұтылып, оның орнын келесі сөздің алғашқы буыны басады. Екі буынды біріктіру өлең өлшемін теңсітіріп жібереді. Музыкатану ғылымында бұл мәселеге алғаш назар аударып сөз еткен ғалым – Б. Ерзакович.

Зерттеушінің назарынан мелос пен өлең арасындағы асинхрондық байланыс, өлең жолдарын түрлі рефрендер арқылы кеңейту үлгілері де тыс қалмаған.

Монографияның соңғы төртінші бөлімі қазақ және орыс музыкасындағы шығармашылық байланыстарға арналған. Қазақ музыкасындағы «Дударай», «Дубровский», «Он алты қыз», «Камаринская», т. б. әндерді негізге алып, автор қазақ-орыс музыкасының сабақтастығын тілге тиек етеді. Олардың арасында бүгінде ескірген мәселелер де жоқ емес.

«Песенная культура казахского народа» атты монография 60-жылдарғы қазақ музикалану ғылымындағы елеулі құбылыс болғаны анық. Онда қазақ мелосына тән көптеген ерекшеліктерді теориялық және практикалық негізде қарастырған Б. Г. Ерзакович ұлттық ұнсазымызды зерттеудің жаңа үлгісін көрсетті.

Талқылау

Б. Г. Ерзаковичтің «Музыкальное наследие казахского народа» атты еңбегі ғалымның қазақ халық музыкасы, соның ішінде ән жанры

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

туралы ізденістерін қамтиды. Олардың санатында еңбек, махаббат, табиғат тақырыбына құрылған әндер, дидактикалық сарындағы өсиет пен ғибратты арқау еткен жанрлар, шаруалар мен жұмысшылар әндері де бар.

Қазақ мелосына тән ерекшеліктерді қопара зерттеген ғалым қазақ музыкасында кездесетін жанрларды саралау арқылы музыкалық тіліміздің генезисі туралы ойлар сабақтаған. Өз кезеңі үшін мұның маңызы зор болатын. Зерттеушінің бұл тұстағы жаңалығы – «Кодекс Куманикус» жазбасында сақталған, католик шіркеуінде орындалған музыкалық әуенді тұңғыш рет нота жазуына түсіріп, ғылыми оралымға қосуында.

Б. Ерзакович еңбегінің кезекті тараулары Абай Құнанбаев, Жаяу Мұса Байжанов, Кенен Әзірбаев әндерінің көркемдік ерекшеліктерін талдауға арналған. Ғалым олардың өмірбаяндық деректерін келтіріп қана қоймай, музыкалық мұрасына байланысты бұрын-соңды айтылған пікірлерге жан-жақты тоқталып, толыққанды бағасын берген.

Қазақ музыкасын жинап әрі зерттеген А. В. Затаевич, А. Ф. Эйхгорн, А. Қ. Жұбанов еңбектеріне арналған ізденістері де тартымды. Олар қазақ музыкатану ғылымының даму белестерін байқатады.

Б. Ерзаковичтің кезекті зерттеуі «У истоков казахского музыкознания» деген атаумен жарыққа шыққан. Жеті тараудан тұратын бұл еңбегінде ғалым қазақ халқының музыкалық аспаптары, бақсылар типі, айтыс өнері, балаларды еңбекке баулитын ойындар туралы зерттеулер жүргізіп, өзінің ой-тұжырымдарын ортаға салады.

Еңбектің қалған тараулары қазақ-орыс музыкасының сабақтастығына арналған. Олар қазақ тұрмысынан орын алған орыс музыкасы, қазақ әндерін жазып алған орыс ориенталистері, Ресей мәдениетіндегі қазақ музыка өнері сияқты мәселелерді қамтиды. Кітаптың соңынан қазақ халқының музыкалық фольклорын зерттеген ғалымдар еңбектерінің библиографиясын берген.

Б. Ерзакович – ғалым, педагог әрі ұйымдастырушы. Оның бастамасымен А. В. Затаевичтің «Қазақ халқының 1000 әні» жинағы толықтырылып, 1963 жылы Москвада қайта басылып шықты. Ғалым әйгілі музыка этнографының «Қазақтың 500 ән-күйі» атты жинағын қайта бастыруға да мұрындық болған. Жалпы бұрынғы одақ, республика көлеміндегі халық музыкасын зерттеуге бағышталған мәдени-музыкалық форумдардың бел ортасында Б. Г. Ерзакович жүрген. Ол А. Қ. Жұбановтан соң ұзақ жылдар бойы М. О. Әуезов

атындағы Әдебиет және өнер институтының музыка бөлімін басқарып, бірқатар шәкірттерін даярлады.

Қорытынды

Қазақ халқының музыкалық мәдениетін кәсіби негізде жинау және зерттеу ХХ ғасырдың 20-жылдары басталғаны белгілі. Алғашқы ізденістер музыкалық-этнографиялық бағытта болып, көбіне музыка үлгілерін нота жазуына түсіру ісімен байланысты болды. Бұл бағыттың басында А. В. Затаевич тұрды.

30-жылдары қазақтың аспаптық музыкасы мен әншілік өнерінің өкілдері туралы тарихи материалдар жинақталып, таным тереңдей түсті. Есімдері қазақ даласына кең жайылған Ақан сері, Біржан сал, Мұхит, Құрманғазы, Дәулеткерей, Тәттімбет, Ықылас, Сармалай, т. б. өмірбаяндары мен артында қалдырған музыкалық мұрасы туралы деректер жиналып, алғаш 1942 жылы оқырман қауымға ұсынылды. Бұл ғылыми ізденістердің басында А. Қ. Жұбанов тұрды.

ХХ ғасырдың ортасына қарай музыкалық-теориялық ізденістер бой көрсетіп, қазақ халқының ән мұрасы ғылыми негізде қарастырылып, тарихи, жанрлық және стильдік тұрғыдан зерделенді. Бұл реттен П. В. Аравин, Б. Сарыбаев, Н. Ф. Тифтикиди, К. З. Темірбекова, т. б. ғалымдардың ізденістерін де атауға болады. Алайда бұл музыкалық-теориялық зерттеу бағытының арқауын тартқан Б. Г. Ерзакович болды. Оның еңбектері қазақ музыкатану ғылымындағы теориялық ізденістердің іргетасын құрайды. Қазақ мелосы, оның әуендік-интонациялық, ладтық, ырғақтық-өлшемдік құрылымын жүйелі түрде саралаған еңбектер Б. Ерзакович зерттеулеріне дейін көп бола қойған жоқ. Сондықтан ХХ ғасырдың 60-жылдары үшін ғалымның «Песенная культура казахского народа» атты еңбегі үлкен жаңалық болғаны анық. Дәл осы монографиясына өнертану ғылымдарының докторы ғылыми дәрежесі берілгені де тегін болмаса керек.

Б. Ерзакович – қазақ ғылымында теориялық музыкатану бағытының іргетасын қалаған ғалым. Оның күрделі еңбектері осы бағыттағы ізденістердің бастауы болып қала береді.

Әдебиеттер

Ақан сері. *Маңмаңгер*. – Алматы: Өнер, 1988. – 96 б.

Брусилковский Е. Г. Заметки о казахской музыке // *Литературный Казахстан*. – 1938, N1.

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

- Ерзакович Б. Г. *Қазақ музыкалану ғылымының сағасында*. –Алматы, Ғылым, 1987. – 176 б.
- Ерзакович Б. Г. *Кенен Әзірбаев*. –Алматы, 1961.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ және орыс музыкасының шығармашылық байланысы*. – Алматы, 1962.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ совет музыкасы*. –Москва, 1954. – 64 с.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ халқының ән мәдениеті*. –Алматы, Ғылым, 1966. 400 б.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ халқының музыкалық мұрасы*. –Алматы, Ғылым, 1979. – 184 б.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақ эпосының музыкалық орындалуы*. –Алматы, 1959.
- Ерзакович Б. Г. *Қазақстанның халық әндері*. –Алматы, 1955.
- Ерзакович Б. Г. *Қазан төңкерісіне дейінгі қазақ халқының ән шығармашылығы*. –Алматы, 1954.
- Ерзакович Б. Г. *Музыкальное искусство Казахстана. Краткий очерк*. –Алматы, 1962.
- Ерзакович Б. *Қазақ халқының ғашықтық әндері антологиясы*. –Алматы, Ғылым, 1994, 280 б.
- Қазақ халқының аспаптық музыкасы*. –Алматы, Ғылым, 1964. –246 б.

References

- Aqan seri. *Mañmañger*. – Almaty: Óner, 1988. – 96 b.
- Brýsilovskii E. G. Zаметki o kazahskoi múzyke // *Literatúrnyy Kazahstan*. –1938, N1.
- Erzakovich B. G. *Qazaq múzykatany ғылымуныñ сағасында*. –Almaty, Ғылым, 1987. – 176 b.
- Erzakovich B. G. *Kenen Ázirbaev*. –Almaty, 1961.
- Erzakovich B. G. *Qazaq jáne orys múzykasynyñ shyǵarmashylyq bailyansy*. – Almaty, 1962.
- Erzakovich B. G. *Qazaq sovet múzykasy*. –Moskva, 1954. – 64 s.
- Erzakovich B. G. *Qazaq halqynyñ әn mádenieti*. –Almaty, Ғылым, 1966. 400 b.
- Erzakovich B. G. *Qazaq halqynyñ múzykalyq murasy*. – Almaty, Ғылым, 1979. – 184 b.
- Erzakovich B. G. *Qazaq eposynyñ múzykalyq oryndalyy*. –Almaty, 1959.

Erzakovich B. G. *Qazaqstannyń halyq ánderi.* –Almaty, 1955.

Erzakovich B. G. *Qazan tónkerisine deingi qazaq halqynyń án shyǵarmashylyǵy.* – Almaty, 1954.

Erzakovich B. G. *Mýzykalnoe iskýsstvo Kazahstana. Kratku ocherk.* –Alma-Ata, 1962.

Erzakovich B. *Qazaq halqynyń ǵashyqtyq ánderi antologuasy.* A.: Ǵylym, 1994, 280 b.

Qazaq halqynyń aspattyq mýzykasy. –Almaty, Ǵylym, 1964. – 246 b.

Öz. Kazakistan'da müzik sanatının doğuşu, oluşumu ve gelişim tarihini incelerken, Kazak SSC'nin Onurlu Sanat İşçisi, Sanat Bilimleri Doktoru ve Profesör B.G. Erzakovich'in adı öne çıkan isimler arasındadır. 20. yüzyılın 1930'lu yıllarından itibaren folklor mirası koleksiyoncusu, araştırmacı ve besteci olarak Kazak müziğine aktif olarak katkıda bulunan ilk profesyonellerden biridir. Erzakovich, halk müziğinin sanatsal sistemini ve tür özelliklerini derinlemesine inceleyen tanınmış bir müzikologtur. Temel araştırmaları, Kazak müzikoloji biliminin gelişim yollarını yansıtmaktadır. Aynı zamanda B.G. Erzakovich, çeşitli türlerde müzik eserleri yazan yetenekli bir bestecidir. Bu makale, araştırmacının eserlerini çeşitli yönleriyle ele alacaktır. İlk olarak, bestecinin yaratıcılığı incelenecektir. Yıllar boyunca bir besteci olarak farklı haccimlerde birçok eser kaleme almış ve bir şarkı koleksiyonu yayımlamıştır. Bunun yanı sıra, Erzakovich'in halk şarkılarını toplama ve kaydetme konusundaki önemli araştırmaları da değerlendirilecektir. Makale, Kazak müzikolojisi alanında önemli bir figür olan B.G. Erzakovich'in çalışmalarını konu edinmektedir. Bilim insanının “Kazak Halkının Şarkı Kültürü”, “Kazak Halkının Müzikal Mirası”, “Kazak Müzikolojisinin Kökenleri Üzerine” gibi monografik çalışmaları ve diğer müzikal ve etnografik araştırmaları temel alınarak incelenecektir.

Anahtar Kelimeler: Kültür, Folklor, Etnografya, Sanat, Şarkı, Müzik

(Tynysbek KONYRATBAI. B. G. ERZAKOVICH - KAZAK MÜZİK KÜLTÜRÜNÜN ARAŞTIRMACISI (Folklor Ve Etnografik Yaratıcılığı))

Аннотация. При описании истории зарождения, становления и развития музыкального искусства в Казахстане невольно вспоминается имя заслуженного деятеля искусств Казахской ССР, члена-корреспондента Академии наук Казахской ССР, доктора искусствоведческих наук, профессора Б. Г. Erzakovicha. Он является одним из первых профессионалов, с 30-х годов XX

Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ – ҚАЗАҚ МУЗЫКА МӘДЕНИЕТІН ЗЕРТТЕУШІ

века активно занимавшихся казахской музыкой, собирателем фольклорного наследия, исследователем и композитором. Он видный музыковед, углубленно изучавший художественную систему и жанровые особенности народной песни. Его фундаментальные исследования отражают пути роста казахской музыковедческой науки. Вместе с тем, Б. Г. Ерзакович является талантливым композитором, пишущим музыкальные произведения в различных жанрах. В статье рассматриваются его изыскания в различных аспектах и направлениях. Первое направление - композиторское творчество. В разные годы жизни, будучи композитором, он написал ряд крупных и мелких произведений, издал сборник песен. Тем не менее, Б. Ерзакович проводил значительные исследования в направлении сбора и записи народных песен. Ядром статьи стали труды Б. Ерзаковича в области казахского музыковедения. Его основой стали монографические исследования ученого «Песенная культура казахского народа», «Музыкальное наследие казахского народа», «У истоков казахского музыкознания», другие музыкально-этнографические изыскания.

Ключевые слова: культура, фольклор, этнография, искусство, песня, музыка

(Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ. Б. Г. ЕРЗАКОВИЧ - ИССЛЕДОВАТЕЛЬ КАЗАХСКОЙ МУЗЫКАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ (фольклорно-этнографическое творчество))

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Тынысбек ҚОҢЫРАТБАЙ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 78.08: 801.81 МҒТАР 17.71.91

Fazıl ÖZDAMAR

Doç. Dr., Ege Üniversitesi Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü, İzmir, Türkiye
(fazilozdamar@hotmail.com fazil.ozdamar@ege.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0002-1729-0265>

Âşık Maksut Feryadi'nin Nasihat Konulu Şiirlerinde Değerler Eğitimi^{1*}

Öz: Âşık Maksut Feryadi, Türkiye sahası âşıklık geleneği içinde birçok usta malı şiir, hava ve hikâyeyi icra edebilme/anlatabilme becerisi; irticalen şiir yaratabilmesi; bu şiirleri sazıyla icra edebilmesi ve âşıklık geleneğine yeni icra mekânları yaratmadaki becerisi gibi özellikleri göz önüne alındığında onun günümüzdeki diğer âşıklara göre daha üretken ve popüler bir âşık olduğu kabul edilebilir. Kars'ta dünyaya gelen ve bu şehrin âşık muhitinin özelliklerini taşıyan M. Feryadi'nin kendi tasnif ettiği bir hikâyesi ve yarattığı birçok şiiri vardır ancak onun en önemli özelliği, âşıklık geleneğinin kahvehaneler ve toylar gibi geleneksel mekânlarının yanına yeni icra ortamları eklemiş olmasıdır. Genç yaşlardan itibaren dinleyicilerine ulaşmak için birçok kaset-CD kaydı yapan M. Feryadi, sonraki süreçte radyo-TV programlarıyla icraya devam etmiş ve son olarak sosyal medya platformlarıyla bunu sürdürmüştür. Bu özellikleri sayesinde günümüzde Türkiye'de en çok bilinen âşıklardan olan M. Feryadi, Türkiye dışında dünyanın birçok ülkesinde de âşık programları yapmış ve bu sayede Türkiye sahası âşıklık geleneğini dünyanın farklı bölgelerinde tanıtmaya şansı yakalamıştır. İncelemede günümüzde Türkiye'de âşıklık geleneğinin “Yaşayan İnsan Hazine”nden biri olan Maksut Feryadi'nin 226 şiirindeki değerler eğitimi ele alınmıştır. İçerik analizi yöntemiyle tasnif edilen bu şiirlerde geçen değerler; “dinî ve tasavvufî nasihatler”, “genel ahlak ile ilgili nasihatler”, “bireysel ve toplumsal hayat konulu nasihatler” ve “doğa ve doğal hayat ile ilgili nasihatler” adıyla dört başlık altında incelenmiştir. İnceleme neticesinde M. Feryadi'nin bazen dinî kaideleri, bazen bireysel ve toplumsal hakları, bazen de önemli gördüğü kişilere

¹Bu çalışma Ege Üniversitesi Bilimsel Araştırma Projeleri Koordinasyon Birimi tarafından desteklenmiştir. Proje Numarası: 29608.

*Geliş Tarihi: 3 Haziran 2024 – Kabul Tarihi: 13 Haziran 2024

Date of Arrival: 3 June 2024 – Date of Acceptance: 13 June 2024

Келген күні: 3 маусым 2024 ж. – Қабылданған күні: 13 маусым 2024 ж.

Поступило в редакцию: 3 июня 2024 г. – Принято в номер: 13 июня 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1494843

yaptığı telmihlerle onların tutum ve davranışlarını örneklem olarak sunarak bu değerleri şiirlerinde başarılı şekilde işlediği tespit edilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Âşık Maksut Feryadi, nasihat, değerler eğitimi, âşık şiiri, yaşayan insan hazinesi

Fazıl ÖZDAMAR

Doç. Dr., Ege University, Institute of Turkish World Studies, İzmir, Turkey
(fazilozdamar@hotmail.com fazil.ozdamar@ege.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0002-1729-0265>

The Values Education in the Advice-themed Poems of Ashik Maksut Feryadi

Abstract. Ashik Maksut Feryadi, within the Turkish ashik tradition, is considered a more productive and popular ashik compared to others today due to his ability to perform/narrate many master poems, airs, and stories, his skill in creating poetry extemporaneously, performing these poems with his saz, and his talent in creating new performance venues for the ashik tradition. Born in Kars and reflecting the characteristics of this city's ashik environment, M. Feryadi has his own classified story and many created poems. However, his most notable feature is that he has added new performance environments alongside the traditional venues of the ashik tradition such as coffeehouses and toy gatherings. From a young age, M. Feryadi made numerous cassette-CD recordings to reach his audience, continued his performances through radio-TV programs in the following years, and has recently sustained this through social media platforms. Thanks to these characteristics, M. Feryadi is one of the most well-known ashiks in Turkey today, and he has conducted ashik programs in many countries outside Turkey, thereby promoting the Turkish ashik tradition in different parts of the world. This study examines values education in the 226 poems of Maksut Feryadi, one of the "Living Human Treasures" of the ashik tradition in Turkey today. The values in these poems, classified using content analysis method, are examined under four headings: "religious and mystical advice", "advice on general morality", "advice on individual and social life", and "advice on nature and natural life". The study found that M. Feryadi successfully integrated these values into his poems by sometimes referring to religious rules, sometimes highlighting individual and social rights, and sometimes using allusions to important figures to present their attitudes and behaviors as examples.

Keywords: Ashik Maksut Feryadi, advice, values education, ashik poetry, living human treasure

Giriş

Türk tarihi, dili, geleneği, töresi veya bütüncül olarak Türk kültürünün günümüze kadar ulaşmasında yazılı metinler kadar sözlü kültür ürünleri de etkili olmuştur. Halkın muhayyilesindeki birikimin nesilden nesile taşınmasını sağlayan sözlü kültür ürünlerinin aktarımında en önemli görev ise ozan ve âşık olarak adlandırılan sanatçılar tarafından gerçekleştirilmiş veya hâlâ gerçekleştirilmektedir.

Türk boylarının tarihî dönemlerinde “şaman, oyun, kam, baksı-bakşı, jırav/cırav, âşık ve ozan” gibi adlar alan ve sihırbazlık, rakkaslık, müzisyenlik, doktorluk/hekimlik gibi birçok özelliğe sahip bu kişilerin toplumda önemli bir yeri vardır. Ancak Türk toplulukları arasında zamanla dönüşen iş bölümünün doğal bir sonucu olarak bu görevler, çeşitli meslek gruplarına ayrılmış ve farklı kişiler tarafından yapılmaya başlanmıştır (Köprülü, 2004, s. 72). Günümüzdeki mevcut âşıklık geleneğinin şekillenmeye başladığı iddia edilen 15.-16. yüzyıldan günümüze kadar âşıkların temel görevleri, çeşitli toy, eğlence ve şenliklerde destan, hikâye vd. sözlü edebî ürünleri anlatmak ve sazları ile şiir/türkü icra etmek olmuştur (Albayrak, 1991, s. 547-548). Bu türkülerin ve onların icra edildiği saz havalarının bir kısmı “usta malı” olarak adlandırılan kendilerinden önceki âşıklara aitken bir kısmı ise bireysel yaratmalardır. Âşıkların yaşadıkları toplumun duygu ve düşüncelerine tercüman olarak yarattıkları şiirleri ve bunların saz ile icraları bağlamında ele alındığında âşıkların hem şair hem de müzisyen olarak karşımıza çıktıkları görülmektedir.

Âşıkların hemen hemen her konuda şiir yarattıkları bilinmektedir. Aşk, sevgi, saygı, dostluk, aile bağları, dünya ve yaşanılan ülkenin güncel konuları, toplumu derinden etkileyen siyasi ve toplumsal olaylar, toplumsal ve dinî hareketler, doğal afetler gibi pek çok konu, âşık şiirinde kendine yer edinmiştir. Bu şiirler arasında nasihat/öğüt vermek, çeşitli bilgileri öğretmek, geçmişte elde edilmiş tecrübelerden ve onlardan çıkarılabilecek dersleri dinleyicilerine nakletmeyi amaçlayanlar da vardır (Boratav, 1969, s. 29). Bu inceleme de günümüz Türkiye âşıklık geleneğinin önemli temsilcilerinden biri olan ve UNESCO tarafından Yaşayan İnsan Hazinesi seçilen Âşık Maksut Feryadi'nin nasihat veya öğütleme konulu şiirleri değerler eğitimi açısından ele alınmıştır. İncelemede ilk olarak Âşık Maksut Feryadi'nin hayatı ve günümüz âşıklık geleneğindeki yeri ve öneminden bahsedilmiş, sonrasında incelemenin terminolojisi hakkında bilgi verilmiş, son olarak da M. Feryadi'nin nasihat konulu şiirleri değerler eğitimi açısından tasnif edilerek incelenmiştir.

1. Âşık Maksut Feryadi'nin Hayatı ve Âşıklık Geleneği İçindeki Yeri

04.05.1961'de Kars'ın Arpaçay ilçesine bağlı Taşdere (Sosgert) köyünde dünyaya gelen Maksut Koca'nın annesinin adı Zeynep, babasınınki İskender'dir. Çiftçi bir ailenin yedi çocuğundan (iki kız, beş erkek) üçüncüsüdür (Halıcı, 1992, s. 304; Çelik ve Özsoy, 2001, s. 107; Koca, 2007, s. 5; Taşlıova, 2008, s. 107; Bolçay, 2012, s. 16; KK1; URL1).

İlkokulu kendi köyünde tamamlayan Maksut Koca'nın âşıklık geleneğine ilgisinde, hem babasının bu geleneğe ilgisi hem yaşadığı çevrede bu geleneğin önemli temsilcilerin varlığı hem de bireysel zevkleri etkili olmuştur (KK1; URL1). Bu kısımda Kars âşıklık geleneğinin önemli temsilcilerinden olan ve M. Koca'nın bu geleneğe ilgisinde önemli yer tutan Âşık Mehmet Hicrani ve Âşık Ali Rıza Ezgi'nin de Koca'nın akrabaları olduğunu hatırlatmak gerekmektedir (KK1).

İlkokul eğitimi sırasında İstanbul'da çalışan ağabeyinin gönderdiği cura türü bir saz ile kendi kendine saz çalmayı öğrenen Maksut Koca, ilkokulu tamamladıktan sonra babasının yaşlılığı sebebiyle çalışamaması, maddi imkânsızlıklar ve köyün ilçeye uzak olması gibi nedenlerle eğitimine devam edemez (Halıcı, 1992, s. 304; Çelik ve Özsoy, 2001, s. 107; Koca, 2007, s. 5; KK1; URL2). Okulu tamamladıktan sonra ağabeyinin ve bazı aile üyelerinin İstanbul'da yaşaması sebebiyle İstanbul'a gider ve hayalindeki sazı almak için bir süre orada çalışır. Sazı aldıktan sonra köyüne tekrar dönen Maksut Koca, bir süre hem kendi köyünde hem de civar köylerdeki düğünlerde saz çalıp türkü söylemeye başlar (Halıcı, 1992, s. 304; Çelik ve Özsoy, 2001, s. 107; Koca, 2007, s. 5; Yılmaz, 2011, s. XXVI; KK1; URL2).

Bu yıllarda saz çalmadaki yeteneği ve türkü icrasında gösterdiği farklılıkla kendi yöresinde büyük bir ilgi toplayan Maksut Koca; artık köy düğünlerine katılıyor, âşıklar meclislerinde bulunuyor ve sanatını icra ediyordur. Herkes gibi Kars'ın usta âşığı Âşık Mehmet Hicrani de M. Koca'yı bilmektedir (KK1; URL1). Ancak bu yıllardaki icra tecrübesi, ona âşık meclisini yönetmenin zorluğunu ve âşıklık yapabilmek için bazı eksikliklerinin olduğunu fark ettirmiştir. Bu da onda usta bir âşığın yanında eğitim alma düşüncesini doğurur (KK1).

O yıllarda ekonomik sebepler yüzünden yeniden İstanbul'a gitmek zorunda kalan ve burada çalışmaya başlayan Maksut Koca, bir süre sonra âşıklık eğitimi almaya karar verir ve bu eğitimi almak için Kars'ta yaşayan Âşık Mehmet Hicrani'ye mektup yazarak onun çırağı olmak istediğini dile getirir. Cevabi mektubunda kendisini Kars'a davet eden M. Hicrani, daha öncesinde tanıdığı M. Koca'nın feryat edercesine türkü söylemesinden dolayı ona "Feryadi" mahlasını verir. Âşıklık eğitimi almak için İstanbul'dan

Kars'a dönen Maksut Koca'nın hayali yarıda kalır. Çünkü o daha Kars'a gitmeden M. Hicrani vefat etmiştir. Maksut Koca da çocukluğundan beri babasından aldığı eğitimi kendi kendine geliştirir. Başta yaşadığı muhit âşıklarından olmak üzere gelenekteki âşıkların bulabildiği eserlerini dinleyerek âşıklık eğitimini tamamlar (KK1; URL1; URL2).

“Manevi ustam” dediği Âşık Mehmet Hicrani'nin 1976 yılında verdiği “Feryadi” mahlasıyla kendisine yeni bir sayfa açan Maksut Koca, artık bu mahlasla da şiirler yazmaya başlayacak ve âşıklığa bu isimle devam edecektir (Halıcı, 1992, s. 304; Çelik ve Özsoy, 2001, s. 107; Koca, 2007, s. 5; KK1). Şiirlerinin çoğunda “Maksut ve Feryadi”, bir kısmında da “Maksut Feryadi, Maksudi” mahlaslarını kullanan M. Feryadi, kitabında yayımladığı çok az sayıda şiirinde ise mahlas kullanmamıştır (Koca, 2007).

Âşık Maksut Feryadi'nin hem yaşadığı yörede kısa sürede tanınması hem de Âşık Mehmet Hicrani tarafından taltif edilerek ona mahlas verilmesi, ününü daha da artırır. Bu tanınırlık sonrasında köyleri aşar ve şehir merkezine kadar ulaşarak Kars'ta kasetçilik yapan Ömer Yeşilbağ'a ulaşır. Ö. Yeşilbağ'ın referansı ile İstanbul'a giden M. Feryadi, burada “Harika Plâk ve Kasetçilik Şirketi” ile bir sözleşme yapar. İlki 1977'de olmak üzere 1980'e kadar beş kaset doldurarak piyasaya sürer ve böylece adını tüm ülkeye duyurur (Halıcı, 1992: s. 304; Çelik ve Özsoy, 2001: s. 107; Koca 2007: s. 5; Bolçay 2012: s. 61; s. KK1).

Âşık Maksut Feryadi, Türkiye sahası günümüz âşıkları içinde çok yönlü âşıklardan belki de en önemlisidir. Katıldığı Âşıklar Bayramı ile çeşitli festival ve programlarda yapılan yarışmalarda aldığı birçok ödül vardır. Hem geçmişte hem de günümüzde çeşitli radyo ve TV programlarına katılan M. Feryadi'nin ustalığı, onun ününü Türkiye dışına da taşımıştır. Harvard Üniversitesi ve New England Konservatuvarı tarafından yapılan bir araştırma sonunda 30 şiiri, aranan özellikte bulunarak “eserleriyle barışa ve insan sağlığına katkılarında dolayı” M. Feryadi'ye “üstün başarı ödülü” verilmiş ve bu şiirler İngilizceye çevrilerek yayımlanmıştır. M. Feryadi'nin bu özelliği ve aldığı ödül sonucu, Dr. Robert Laberee ve Prof. Fatma Tomek tarafından 2002 yılında Amerika'ya davet edilmiş ve burada 8 ayrı üniversitede konserler vermiştir. 22 gün boyunca New England Konservatuvarı'nda kendi dalında misafir öğretim elemanı olarak ders veren M. Feryadi, Türk âşıklık geleneğini burada temsil etme şansı bulmuştur (Koca, 2007, s. 6).

T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı tarafından belirlenen Somut Olmayan Kültürel Miras Taşıyıcılarının tespitinde “Halk Ozanı/Âşık” kategorisinde YB1988.0179 Arşiv Numarası ile kayda alınan (URL3) Âşık Maksut

Feryadi'nin aldığı bir diğer önemli ödül de 2010'da "Yaşayan İnsan Hazinesi" olarak seçilmesidir. UNESCO Programı kapsamında Kültür ve Turizm Bakanlığı Araştırma ve Eğitim Genel Müdürlüğü tarafından 2008 yılında aday olarak gösterilen M. Feryadi, 2.0044 kayıt numarası ile Âşıklık Geleneği'nin "Yaşayan İnsan Hazinesi" seçilmiştir (URL4).

1986'da kurulan Türkiye Musiki Eseri Sahipleri Meslek Birliği (MESAM) üyesi olan Âşık Maksut Feryadi'nin besteci ve söz yazarı olarak 161 eseri MESAM'da kaydedilmiştir (URL5). Ancak buraya kaydedilmeyen birçok şiiri daha vardır. Yapılan proje kapsamında M. Feryadi'nin tespit edilen şiir sayısı 226'dır. Bu şiirlere atışmalar dâhil edilmemiştir. Âşıklık geleneğinde ve âşık şiirinde önemli bir yere sahip olan atışma türündeki eserler, bilindiği üzere irticalen yaratılan şiirlerdir. Âşık M. Feryadi'nin bu bağlamda 24 atışmada çeşitli konularda şiirler yarattığı tespit edilmiştir.

Türkiye sahası âşıkları arasında önemli şiir yaratıcısı ve icracısı olan Âşık Maksut Feryadi'nin bir diğer özelliği ise önemli hikâye anlatıcılarından biri olmasıdır. Babası İskender Koca'dan öğrendiği "Latif Şah", "Salman Bey", "Sevdakâr", "Kerem ile Aslı", "Leyla ile Mecnun", "Âşık Garip ile Şahsenem", "Han Çoban ile Sara", "Hasan ile Dilber", "Koroğlu'nun Bolu Seferi", "Sürmeli Bey ile Senem Sultan" adlı usta malı hikâyeleri dışında M. Feryadi'nin kendi tasnif ettiği "Akıllı Mehmet ile Gülfidan Hanım" adlı bir halk hikâyesi de vardır (Bolçay, 2012, s. 367; KK1).

Âşık Maksut Feryadi'nin günümüze kadar çıkardığı birçok albüm vardır. Kendi ifadesine göre 1977-1980 yılları arasında çıkardığı beş albümde diğer âşıkların veya Kars âşık muhitinde söylenen "usta malı" eserleri seslendirmiştir (KK1). Ancak bu albümlerin içeriğine dair veriye ulaşılamamıştır. Sonraki albümlerde ise bir kısmı yine usta malı, çoğunluğu ise söz ve/ya müziği kendisine ait 31 albümü vardır. M. Feryadi'nin ilk albümlerindeki eserler, sadece ses kaydı biçiminde kasetlere kaydedilmişken sonraki eserlerin bir kısmı yine ses formatıyla; diğerleri ise gelişen teknolojiyle birlikte video formatıyla dinleyici ve izleyiciye ulaştırılmıştır. Son olarak tekli (single), uzunçalar (EP) ve canlı performanslarını da piyasaya süren M. Feryadi, son yıllardaki albümlerini ilk olarak Youtube'de, sonrasında ise diğer ses-video yayın ortamları ile sosyal medya platformlarında yayımlamaktadır.

Âşık Maksut Feryadi'nin şiirlerinin yayımlandığı bir de şiir kitabı vardır. 132 şiirinin yayımladığı "Sular Yandı" adlı şiir kitabı, Mayıs 2007'de Yalın Ses Yayınları tarafından İstanbul'da yayımlanmıştır (Koca, 2007).

Genel olarak değerlendirmek gerekirse Türkiye sahası âşıklık geleneği içinde çok sayıda usta malı hikâye anlatabilmesi, yine birçok usta malı âşık

şii ve âşık havalarını icra edebilmesi, ayrıca kendi tasnif ettiği hikâyesinin varlığı ile önemli sayıda yarattığı şiirleri sazıyla icra edebilmesi ve en önemlisi her geçen gün kendisini geliştirme gayreti içinde olması gibi özellikleri göz önüne alındığında Âşık Maksut Feryadi'nin günümüzdeki diğer âşıklara göre daha üretken ve popüler bir âşık olduğu kabul edilebilir. Bu popülerlik de hem Türkiye'de hem de diğer ülkelerde aldığı ödüllerle perçinlenmiştir.

Yine hem âşıklık geleneğinin geleneksel ortamları olan âşık kahvehaneleri ve düğünlerde hem festival, şenlikler ile radyo ve TV programlarında hem de son çeyrekte beri Türkiye'de yaygın olan müzik platformlarında sanatını icra edebilme başarısı gösteren Âşık Maksut Feryadi'nin bu özellikleri, onun dönemin şartlarına uyum sağlayıp gelişen teknolojiyi takip edebilen veya değişim ve gelişime açık olan âşıklardan biri olduğunu göstermektedir. Âşığın bu özellikleri günümüzde sosyal medya platformlarında etkin bir biçimde sanatını icra etmesinde de görülmektedir ki bu sayede M. Feryadi, hem Türkiye'de hem de Azerbaycan ve İran başta olmak üzere diğer ülkelerde büyük bir dinleyici ve izleyici kitlesine ulaşmıştır.

Âşık Maksut Feryadi'nin hayatı ve günümüz âşıklık geleneği hakkındaki bu kısa bilgi ve değerlendirmenin ardından incelemenin ana konusu olan nasihat ve değerler eğitimi hakkında bilgi vermek gerekmektedir. Bu kısımdaki terminolojinin ardından M. Feryadi'nin nasihat içeren şiirleri değerler eğitimi bakımından ele alınacaktır.

2. Nasihat Kavramı ve Âşık Şiirinde Değerler Eğitimi

Kaostan kozmosa geçmek ve toplum içinde güvenli ve huzur içinde yaşamak isteyen insanoğlu; yönetim biçimi, çeşitli hukuki uygulamalar ve eğitim gibi birçok sistem yaratmış ve bu sistemlerin sürdürülebilirliğini ve böylece kalıcı olmasını sağlamak için çeşitli yollara başvurmuştur. Bunların bir kısmı yazıya dökülmüşse de bazıları hâlâ sözel hafızada varlığını sürdürmektedir. Genel olarak devlet olgusunun ortaya çıkmasıyla birlikte yasalaşan bu kuralların dışında kalan birçok değer veya yasak da sözlü olarak günümüze kadar taşınmıştır. Türk kültüründe çoğu zaman “töre” kelimesi etrafında toplanan bu kurallar, hem bireyleri hem de toplumun birçok kültür unsurunu dizayn etmektedir. Toplum hayatında kurulan düzenin karmaşaya dönüşmemesi için elzem olan bu kuralların kalıcı hâle getirilmesi için ise toplumdaki her bireyin bunlara mutabık kalması gerekmektedir.

Bu mutabakat, sadece yasaklar için geçerli olmayıp aynı zamanda insan ilişkilerinin sağlıklı bir biçimde yürütülmesini sağlayacak çeşitli değerler

açısından da geçerlidir. Bu değerlerin öğretilmesi, bireyler için ailede başlayarak devlet otoritesinin sağladığı tüm eğitim aşamalarında kendisini göstermektedir. Bu eğitimde birçok yöntem etkilidir. Bazen bir toplumda önemli yere sahip bazı kişilerin sözleri ve davranışları, bir model seçilip toplumun diğer üyelerine örneklem olarak sunulurken bazen de bireyin çocukluk döneminde ailesindeki eğitiminden başlayarak tüm hayatı boyunca birçok ortamda çeşitli vecize, atasözü ve diğer sözlü kültür unsurları ile öğüt ve nasihat kavramları adı altında çeşitli örneklemelere dökülerek eğitimde bir araç olarak kullanılmıştır.

Sözlükte “bir şey saf, halis olmak, kötülük ve bozukluktan uzak bulunmak, iyi niyet sahibi olmak ve başkasının iyiliğini istemek” anlamlarındaki nush kökünden türeyen *nasihat* kelimesi, Türkçedeki öğüt kelimesinin eş anlamlısı olarak “başkasının hata ve kusurunu gidermek için gösterilen çaba; iyiliği teşvik, kötülükten sakındırmak üzere verilen öğüt; başkasının faydasına ya da zararına olan hususlarda bir kimsenin onu aydınlatması ve bu yönde gösterdiği gayret”; “Bir kimseye doğru yolu göstermek, yapması ve yapmaması gereken şeyler üzerine dikkatini çekmek için söylenen söz, öğüt, pend” ve “Bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyler için söylenen söz; mevize” şeklinde tanımlanmaktadır (Çağrı, 2006, s. 408; URL6; URL7).

İster geçmişten günümüze yazılı ve sözlü olarak taşınmış isterse yaşanan dönemin şartlarına bağlı olarak gelişip ortaya çıksın birçok değer ve yasak, her yaşta insana nasihat olarak sunulabilmektedir. Bu sunumdaki en etkili yollardan biri de tabii olarak edebî yaratmalar olmuştur. Bir başka ifadeyle dinî, ahlaki, toplumsal ve bireysel değerlerin aktarılmasında etkili bir yöntem olan, millî ve evrensel kaygılarla hem telif hem de tercüme olarak üretilen edebî eserler; öğüt, nasihat, mesaj vermek ve toplumu yönlendirmek için bir araç olarak kullanılmıştır. Bunlardan didaktik türler arasında sayılan ve dinî, ahlaki, sosyal, siyasi vd. konularda yönlendirici bir tür olan nasihat konulu eserler, Türk edebiyatı içinde önemli bir yekûn tutmaktadır (Doğan, 2023, s. 2). Hatta Türk edebiyatında “nasihatname” olarak adlandırılan ve sadece nasihat konusunu işleyen edebî eserler de vardır (Bilgin, 1994, s. 197-208; Kaplan, 2002, s. 791-799; Arslan, 2004, s. 5-80; Pala, 2006, s. 409-410; Sümbüllü, 2015, s. 1-7). Türk şiirinin önemli üreticilerinden olan âşıklar da mensubu olduğu halkına çeşitli konularda çeşitli telkin, tembih, uyarı ve tavsiyelerde bulunmak için nasihat veya öğüt konulu birçok şiir yaratmışlardır (Arı, 2013, s. 129-156; Anaz ve Arı, 2018, s. 215-230; Kaya, 2000, s. 267-282; Eren, 2013, s. 129-156; Kurtoğlu 2017; s. 101-123; Karakaş 2021, s. 519-528; Göktürk, 2022, s. 32-114; Doğan, 2023a; Doğan, 2023b, s. 569-597).

Âşıklık geleneğinde ve onların üretimleri olan şiirlerde didaktik veya öğretici olan konuları içeren ve bir şeyi öğretmek, bir düşünceyi tanıtip yaymak, ders vermek, doğruyu göstermek tembihlemek, telkin etmek veya uyarmak için yaratılan nasihat konulu bu tür şiirlerde dolaylı ve dolaysız olarak bir eleştiri, yergi ve bazen öfke içerdiği ve genellikle yapılması veya düzeltilmesi gereken bir davranışı salık verildiği görülmektedir. Mensubu olduğu toplumda yapılmasını istedikleri veya toplumun değer ve normlarına aykırı her konu ve davranış biçimini nasihat konusu yapan âşıklar, bunları şiirlerinde farklı biçimlerde sunmuşlardır. Bazılarında eleştiri bazılarında ise yapıcı ve geliştirici çözüm önerileri sunma yoluyla nasihat konularını işleyen âşıklar, bunları işlerken bazen kişisel ve toplumsal içerikli konularla bazen de siyasi içeriklerle şiir üretmişlerdir. Nasihat konulu şiirlerin bir diğer özelliği de bunların insanı düşündüren, insan-toplum ilişkilerini irdeleyen, olaylara ayna tutup yansıtan yönleri bakımından çeşitli işlevler taşımalarıdır. Son olarak bu türdeki bazı şiirlerdeki ifadelerin özdeyiş değeri taşıyıp dilden dile dolaştıkları hatta atasözü özelliğine büründükleri de görülmektedir (Boratav, 1969, s. 29; Artun, 2001, s. 140; Göktürk, 2022, s. 32).

Bu kısımda nasihat konulu şiirlerde geçen “değer” kavramı hakkında bilgi vermek de gerekmektedir. “Toplumun sahip veya bağlı olduğu kültürü meydana getiren inançlar, fikirler ve normlar sistemi” (Ülken, 1969, s. 73) veya “İnsanların etik ya da uygun davranışlar hakkında, neyin doğru neyin yanlış olduğu, neyin istenilir neyin alçakça olduğu konusunda taşıdığı fikirler” (Marshall, 1999, s. 133-134) şeklinde tanımlanan değer kavramı, toplumsal yapı içinde varlık, birlik, işleyiş ve devamının sebebi olarak görünen; tasvip ve teşvik gören, korunmaya çalışılan, kabullenişler ve inanışlardır. Değerler ayrıca milletleri diğerlerinden ayıran ve millî özellikler taşıyan bir sistem ve aynı zamanda bireylerin karşılaştığı herhangi bir olay ve durum karşısındaki duyarlılıkları olarak karşımıza çıkmaktadır (Tural, 1988, s. 29; Kurtoğlu 2017; s. 102). İnsanın veya toplumun sahip oldukları değerlerin insanın gelecekte kişiliğini, bakış açısını, davranışlarını, kısacası yaşamını belirleyecek etkenler olduğu düşünüldüğünde insanın belli başlı değerlerin farkına varması, gerekli değerleri kazanması gerekmektedir. Bu sebeple de bunların insana kazandırılma sürecine değerler eğitimi adı verilmektedir (Yaman, 2014, s. 18).

Âşık şiirinde çoğunlukla “atalar sözü, nasihat, ters öğüt, öğütleme, atışma ve sicilleme” türlerinde yazılan bu şiirler, “*dinî ve tasavvufî nasihatler*” üst başlığı altında “Allah, Peygamber, ibadet ve kutsal değerler”, “helal ve haram”, “nefis terbiyesi”, “ölüm, dünya hayatı ve dünya hayatının geçiciliği”, “kader ve kaza”, “güzel ahlak”, “edep ve hayâ”, “kul hakkı”, “gıybet (dedikodu)”, “riya (ikiyüzlülük) ve kibir (gurur)”, “sabır ve şükür”,

“ders ve ibret alma”, “tefekür ve tevekkül” ve “*genel ahlak ile ilgili nasihatler*” üst başlığı altında “adalet ve liyakat”, “ahde vefa ve sadakat”, “asalet ve marifet”, “doğruluk, dürüstlük ve güven”, “hakkını, haddini ve kendini bilme”, “hatır-gönül bilme”, “kanaatkârlık ve tevazu (alçak gönüllülük)”, “hırs ve tamahkârlık”, “konuşma adabı ve tatlı dil”, “yiğitlik ve mertlik”, “nasihat (öğüt) dinleme”, “sevgi, saygı, hoşgörü ve nezaket sır saklama”, “şefkat ve merhamet”, “umutlu olma”, “yardımseverlik ve iyilikte bulunma” ve “*bireysel ve toplumsal hayat konulu nasihatler*” üst başlığı altında “arkadaşlık ve dostluk”, “aşk, âşık ve sevgili”, “birlik, beraberlik ve dayanışma”, “cehalet ve bağınazlık”, “çalışkanlık ve üretim”, “evlilik ve aile”, “israf ve tasarruf”, “kendine (gönlüne ve nefsine)”, “okul, eğitim ve öğretmen”, “tedbirli, temkinli ve itidalli olma”, “vatan, millet ve bayrak sevgisi”, “yerlilik ve millilik”, “zararlı alışkanlıklardan korunma” ve “*doğru ve doğal hayat ile ilgili nasihatler*” başlıklarında ele alınıp incelenmiştir (Doğan, 2023a, s. 234-416).

Bu listedeki değerlerin tümü, Türkiye sahasındaki her âşığın şiirinde tabii olarak söz konusu değildir. Ancak spesifik olarak değerlendirildiğinde nasihat konulu şiir yaratan tüm âşıkların şiirlerinde; sevgi, saygı, dürüstlük, adalet, güzel ahlaklı olma gibi belli başlı değerler ile birey ve toplum için olumsuz davranışlardan kaçınmayı salık verdikleri görülmektedir.

3. Değerler Eğitimi Açısından Âşık Maksut Feryadi'nin Şiirleri

Yaşadığı toplumun duygu ve düşüncesine tercüman olma konusunda başarılı âşıklardan olan Maksut Feryadi, birçok âşık gibi halkının sevinciyle sevinip üzüntüsüyle üzülen, toplumda gördüğü bazı aksaklık ve olumsuz davranışları ürettiği şiirler ve hikâyeler vasıtasıyla düzeltmeye ve birçok hususta halkını uyarmaya veya onları doğru yola sevk etmeye çalışan âşıklardandır.

Onun şiirlerindeki içerikler incelendiğinde Maksut Feryadi'nin sadece Türkiye'de değil Azerbaycan ve Balkanlardaki, hatta dünyada vuku bulan bir olaya kayıtsız kalmadığı görülmektedir. Örneğin Türkiye'deki bir deprem, sel veya yangın kadar Azerbaycan'ın katıldığı Karabağ Savaşı ile Bulgaristan'da Türklere yapılan bir katliam onun şiirlerine konu olmuştur. Yine dünyayı etkileyen COVID-19 pandemisi veya Türk-İslam âleminde yapılmamış olsa da vuku bulan bir savaşı ve onun sonuçlarının insanoğluna verdiği zarar veya dünyada savaşların bitmesi gerektiği konusu ve son olarak insanın doğaya verdiği zarar da onun şiir yaratması için bir sebep olmaktadır. Bu kısımda M. Feryadi'nin dünyadaki savaşların sona ermesi, dünya barışı ve insan sağlığının önemi gibi konularda yarattığı şiirlerinin sadece Türk kamuoyunun değil dünya kamuoyunun da ilgisini çektiğini ve

bu konuda yarattığı şiirler sebebiyle Harvard Üniversitesi ve New England Konservatuvarı tarafından yapılan bir araştırma sonucunda ona “üstün başarı ödülü” verildiğini bir kez daha hatırlatmak gerekmektedir (Koca, 2007, s. 6). Onun dünya barışına dair bu üretimleri bile onun şiirlerindeki değerlerin bir tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır.

Sadece yukarıda bahsi geçen konularda değil aynı zamanda toplumda model insan yaratmak için elzem olan birçok değeri şiirlerinde sıkça işleyen Maksut Feryadi'nin bu değerleri uyarı, telkin, tembih, tavsiye vd. yollarla insanlara naklettiği görülmektedir.

İncelemede Âşık Maksut Feryadi'nin tespit edilen 226 şiiri içerik analizi yöntemiyle tasnif edilmiş ve nasihat konulu şiirlerde geçen değerler, Faruk Doğan'ın çalışmasındaki (2023a, s. 234-416) tasnife göre “dinî ve tasavvufî nasihatler”, “genel ahlak ile ilgili nasihatler”, “bireysel ve toplumsal hayat konulu nasihatler” ve “doğa ve doğal hayat ile ilgili nasihatler” adıyla dört başlık altında incelenmiştir. Bu başlıklar altındaki değerler ise yeni başlıklarla verilmek yerine her biri farklı paragraflarda listelenmiş ve değerlerin adları *italik* yazılarak vurgulanmıştır. Yine bir değeri içeren şiir metinlerinin tümünün verilmesi makalede metin yığını oluşturacağı düşüncesinden dolayı bu değerlerin en güçlü hissedildiği şiir kısımları ilgili yerlerde sunulmuştur.

3. 1. Dinî ve Tasavvufî Nasihatler

Bir dine mensup olan toplumların şiirlerinde inandıkları dinler ve onların öğretisi ve yasakları ile o dinin önemli şahsiyetlerine yazılan birçok şiir vardır. İslam dini özelinde ele alındığında, İslami dönemde diğer milletlerin edebiyatında olduğu gibi Türk edebiyatında da Hz. Muhammed'e ve onun aile üyelerine yazılan şiirler, özel olarak ise mevlitler, methiyeler veya naatlar her dönemde vardır. Türklerin İslamiyet'i kabul etmesiyle birlikte ortaya çıkan ve klasik şiir olarak adlandırılan eserlerde de İslami dönem Türk halk şiirinde de hem dinî hem de tasavvufî konularda yapılan üretimlerin önemli yekûn tuttuğu aşıkârdır. İnceleme sınırı örnekleminde bakıldığında ise genel olarak halk şiirinde özel olarak da âşık şiirinde bu konu canlılığını sürdürmekte birçok âşığın şiir yaratmaya devam ettiği görülmektedir.

Âşık Maksut Feryadi'nin şiirlerinde *Peygamber ve ehl-i beyt sevgisi* veya hem Hz. Muhammed hem de onun ailesi ile 12 imam, İmam Hüseyin ve Kerbela ile ilgili yarattığı birçok şiiri vardır. Ancak onun en güzel şiirlerimden biri dediği aşağıdaki şiir ise yukarıda belirtilen düşünceyle Hz. Muhammed ile Hz. Ali için yaratılmıştır (URL1; KK1).

Bu gönlümün en nadide yerinde Ali yatar.
Serinde nur-u Muhammed, derinde Ali yatar.
Parça parça, dilim dilim kesseler yüreğimi,
Feryadı Muhammed olur, zarında Ali yatar (Bolçay, 2012: s. 356; KK1; URL13).

Âşık Maksut Feryadi'nin şiirlerinde İslamiyet'in özel günleri sayılan "kandil"ler de işlenmiştir. İki dörtlüğü aşağıda verilen bu şiirinde M. Feryadi "Berat kandili"nin öneminden bahsetmiş ve bu günün bazı özellikleri sayesinde insanın günahlarının affedileceğini söyleyerek insanları tövbeye ve kibirden arınmaya davet etmiştir.

Sahibi var bunca varlığın, varın,
Sebebi var onca hayırın, şer'in,
Tövbe et, af dile, kibirden arın,
Herkes bu rahmetten payını alsın.
Berat kandilimiz mübarek olsun.

Maksut'um, âlemi var edene bak,
Odur rahim, odur gaffar, odur Hakk,
Her şeyi verendir kadir-i mutlak,
Bu gün cümle eller duada kalsın.
Berat kandilimiz mübarek olsun (KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde geçen bir değer de *nefis terbiyesidir*. Aslında birçok dinde de görülen nefis terbiyesiyle insan ruhunun arındırılabilceği düşüncesi İslamiyet'te de önemli yer tutmaktadır (Uludağ, 2009, s. 529). Klasik Türk edebiyatında olduğu gibi halk şiirinde de nefsin terbiyesi birçok âşığın şiirlerine konu olmuştur. M. Feryadi'nin aşağıda dörtlükleri verilen şiirlerinde insanlara "benliğin yok edilmesi, gönlün ağırbaşlı olması ve dünya malı için telaşa düşülmemesi" gibi nasihatler verilmiştir.

Çık dağların zirvesine,
Dosta "gel gel" eyle gönül.
Geç benliğin ötesine,
Dağları yol eyle gönül (Çelik ve Özsoy, 2001, s. 108; Koca, 2007, s. 76).

Engin engin otur, ağır ol gönül,
Yücelip durmanın ne gereği var?
Öyle dur, otur ki el görsün seni,
Sen seni görmenin ne gereği var?

Üç günlük ömrünü insanca yaşa,

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Dünya malı için düşme telaşa,
Çaresi olmayan olumsuz işe,
Umutlar vermenin ne gereği var? (Koca, 2007, s. 46-47; Halıcı, 1997, s. 307-308).

Sen ki bir mürşidi dinlememişsin,
Benlik duygusunu önlememişsin,
Sen daha kendini anlamamışsın,
Beni nasıl anlatayım ben sana? (Koca, 2007, s. 64).

Bu başlık altında değerlendirilecek bir konu da *ölümün varlığı* ve *dünya hayatının geçiciliği*dir. Yukarıda nefsin terbiyesi başlığında verilen dörtlüklerin birinde de dünya hayatının geçiciliği verilmişti. Maksut Feryadi'nin şiirlerinde spesifik olarak sadece bu konunun işlendiği birçok şiiri tespit edilmiştir. Bu şiirlerden birinde M. Feryadi şöyle demektedir:

Sahiplenme bu dünyaya,
Ne senindir ne benimdir.
Mülk olmaz yoksula, baya,
Ne senindir ne benimdir (Koca, 2007, s. 73).

Dünyanın geçiciliği ve *baki hayatın "öte dünya"da yaşanacağı* inancı günümüze kadar birçok âşık şiirinde işlenmiştir. Ölümü hatırlamanın bir erdem olduğu, ölümle hırsların dizginleneceği, istek ve arzuların makul bir hâl alacağı ifade edilen birçok âşık şiirleri vardır (Doğan, 2023, s. 269). Maksut Feryadi'nin şiirlerinde de bu düşünce sıkça karşımıza çıkmaktadır:

Maksut'um eğilir, eğilmez başlar,
Saatler dursa da zaman hep işler,
Bir gün nabzın durur, kalbin yavaşlar,
Ruh bedenden uçar, kıyamet kopar (Koca, 2007, s. 51).

Dünyaya ne canlar geldi,
Çark-ı devran kime kaldı?
Hangi para ömür aldı?
Kasılma balam, kasılma (KK1; URL8).

İçinde huzur yok, ağzında tat yok,
Dost yüzüne bakacak bir sıfat yok,
Dünya kadar malın olmuş, ne çıkar?

...
Maksut'um der; dostu gülmemiş yüzün,
Mezarda adın yok, kitapta sözün,
Yetmiş, seksen yılın olmuş, ne çıkar? (Koca, 2007, s. 54).

Daha doğduğum gün ağlattın beni,
Ne yaşadın sende, ne gördüm dünya?
Sence yaşattığın hayat mı yani?
Ne yaşadım sende, ne gördüm dünya? (Koca, 2007, s. 69).

Maksut'um, bu derde dayanmaz oldum,
Yattığım uykudan uyanmaz oldum,
Bazen tacı, tahtı beğenmez oldum,
Aslında en sonu bir toprağım ben (Koca, 2007, s. 70).

Ey erenler bana devr-i cihanda,
Baki kalan tek bir insan gösterin.
Evvelden ahire çark-ı devranda,
Hüküm süren bir Süleyman gösterin (KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde işlenen bir diğer değer ise *gıybet ve dedikodudan kaçınmaktır*. Kur'an'ı Kerim'in Hucurât suresinin 12. ayetinde "... birbirinizin gıybetini yapmayın ..." emri ve diğer ayetlerdeki aynı husustaki emirler sebebiyle İslam âlimleri gıybetin haram olduğunda hemfikirdirler. Dinî bakımdan günah addedilen, ahlaki bakımdan da hoş karşılanmayan gıybet; âşık şiirlerinde çoğunlukla "boş söz" olarak değerlendirilmiş ve kişiye pişmanlıktan başka bir şey kazandırmayacağı ifade edilmiştir (Çağrı, 1996, s. 63; Doğan, 2023, s. 247). Maksut Feryadi'nin aşağıda dörtlüğü verilen şiirinde gıybet ve dedikoduya maruz kalan insanın ruh hâli verilmiş ve bunu önlemenin yolları sunulmuştur:

Tabipler sağaltır el yarasını,
Mecnun'a sormalı çöl yarasını,
Kul kula vurursa dil yarasını,
Merhemler sürmenin ne gereği var?

Kâmil ol ki örnek alsın el senden,
Şirin ol ki acı olsun bal senden,
İncinmesin, kırılmasın kul senden,
Maksut'u yormanın ne gereği var? (Koca, 2007, s. 46-47; Halıcı, 1997, s. 307-308).

Âşık Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki bir başka değer ise *sabırdır*. İslam inancında tevekkülle bağdaştırılan ve sonunun Türk düşüncesinde selamet olduğu vurgulanan sabır, M. Feryadi'nin bu şiirinde İlahi dinlerin tamamında olduğu gibi İslamiyet'te de sabır ve tahammül timsali olarak sunulan Hz. Eyüp'e (Albayrak, 1995, s. 17) yapılan telmihle nakledilmiş ve yaşanan devirdeki insanların özelliklerinden şikâyet edilerek sabretmenin zorluğu vurgulanmıştır:

Sabır etmek erdemlidir ya Eyyup,
Amma bu sırada gel de sabreyle.
Kardeş menfaatçi, dost ikiyüzlü,
Kaldık ara yerde, gel de sabreyle.

...

Maneviyat bir kenara atıldı,
Menfaatler baş üstünde tutuldu,
Haysiyetler maddiyata satıldı,
Gel bu hâlimizi, gör de sabreyle (Koca, 2007, s. 58).

Güzel ahlaka sahip olmanın ölçütlerinden biri de hem bedeninin hem de zihnin ve ruhun temizliğidir. “Temizlik imandan gelir.” düsturunu kendine şiar edindiğini dile getiren Maksut Feryadi temizliğin sadece bedenle ilgili olmayıp aynı zamanda ruhun da kötülüklerden arınması gerektiği düşünür (KK1). Bu düşünceyle yaratılan aşağıdaki şiirinde de bedeninin, vicdanın ve ruhun temizlendiği takdirde diğer insanlara örnek olunacağı ve bu şartla Allah'ın yarattığı varlıkların en şerefli olabileceğini dile getirir.

Temizlik dünyada insana hastır,
Bedenen, vicdanen, ruhen temiz ol.
Öncelikle temiz ahlak /olmak/ esastır,
Bedenen, vicdanen, ruhen temiz ol.

Sen Allah'ın yarattığı güzelsin,
Çünkü insan yaratıldın /Sen eşref-i mahlûkatsın/, özelsin,
Temiz ol ki kirli baksın, düzelsin,
Bedenen, vicdanen, ruhen temiz ol.

...

Maksut'um, özünü kirden arındır,
Gönlünü, gözünü kirden arındır,
Örnek ol, sözünü kirden arındır,
Bedenen, vicdanen, ruhen temiz ol (KK1; URL10).

3. 2. Genel Ahlak ile İlgili Nasihatler

İslam tarihinin önemli hadis kaynaklarından kabul edilen Buhari, Tirmizi, İbn Hanbel ve Malik b. Enes'in naklettiği “En hayırlı olanınız ahlakı en güzel olanınızdır.”, “İmanın en faziletli olanı güzel ahlaktır.”, “Mizanda en faziletli olan şey güzel ahlaktır.” ve “Ben güzel ahlâkı tamamlamak için gönderildim.” gibi hadislerde de görüleceği üzere Hz. Muhammed, Müslümanlara güzel ahlaklı olmayı buyurmuştur (Kılıç, 2009, s. 87; Köycü, 2018, s. 115).

Türk edebiyatında bu düsturun nakledildiği birçok şiir vardır. Aşık şiirinde de önemli temalardan biri güzel ahlak ve ona ulaşmanın yollarıdır. Aşık Maksut Feryadi'nin şiirlerinde de güzel ahlaka sahip olmanın yolları veya buna ulaşmak için yasaklardan nasıl kaçınılması gerektiği gibi konular şiirlerinde sıkça kullanılmıştır. Bunlardan biri *doğruluk, doğru söz söyleme, doğru davranışta bulunma ve dürüstlüktür*. Yalanın insana ve topluma verdiği zarar veya bunun zıttı olan doğruluk ve dürüstlüğün öneminin vurgulandığı şiirlerde bu değerlerin öğretilmesinde eğitimin öneminden bahsedilmektedir:

Acı Maksut'un hâline,
Baykuş kondurma gülüne,
Yalamı koyma diline,
Gerçekleri söyle gönül (Çelik ve Özsoy, 2001, s. 108; Koca, 2007, s. 76).

Hakk'ı söyler dillerimiz,
Hakk'a ayan hâllerimiz,
Hakk'a gider yollarımız,
İzimiz Hak için bizim (Bolçay, 2012, s. 243).

Bulaşmasın zihnine kan,
Gurur duysun Ulu Ata'n,
Silah değil kalem tutan,
El yetiştir öğretmenim (KK1).

Toplumun ayakta tutan değerlerin başında *adalet* gelmektedir. Doğruluk ve hak olanın yapılması düşüncesi ise sadece toplumda adaletin sağlanması ile mümkündür. Bu durum sadece devletlerin kuralları değil aynı zamanda bireylerin birbirlerine karşı da sorumluluğudur. Maksut Feryadi'nin şiirlerinde işlenen adalet kavramı da devletin bu kuralları uygulanmasından ziyade bireylerin uygulaması yönündedir. Şiirlerinde adaletin sağlanabilmesi için hakkın halka teslim edilmesi, gelir adaletsizliğinin önlenmesinin zaruri davranışlar olduğunu belirten M. Feryadi, bunun zıttı veya haksızlık ve hırsızlığın yapıldığı, kul hakkının yendiği vd. durumlarda sadece bireyin değil toplumun da zarar göreceğini vurgulamıştır:

Bu dünyadan neşe aldım, tat aldım,
Mazlumun ahın almadım gardaş.
Kılıç çaldım, gönül çaldım, saz çaldım,
Elin kapısını çalmadım gardaş (Koca, 2007, s. 33).

Her zaman haklıyı, haksızı ayır,
Çalış ki dünyada yapasın hayır,
Yetimi sevindir, yoksulu doyur,

Dertsiz dermanın ne gereği var? (Koca, 2007, s. 46-47; Halıcı, 1997, s. 307-308).

Mazlumun ahını alma ey gönül!
Mevla'ya el açar, kıyamet kopar.
Dünyayı sahipsiz bilme ey gönül!
Gökler alev saçar, kıyamet kopar (Koca, 2007, s. 51).

Türk halk şiirinin temel konulardan biri *sevgidir*. Bu şiirlerde sevginin tezahürü bireysel olarak ortaya çıkabildiği gibi vatan, bayrak gibi toplumla ilgili veya Allah, Peygamber gibi dinî bir hüviyet de kazanabilir. Ancak bu kısımda vurgulanan sevgi, bireylerin birbirlerine göstermeleri gereken sevgidir. Saygı ise bunun sonucunda ortaya çıkar. Nezaket ve zarafetin ilk ölçütü kabul edilen sevgi ve saygı ilişkisi, toplum hayatında önemli bir yer tutar ve toplumun huzuru için dinamo görevi görür. Maksut Feryadi'ye göre insanın insana beslediği sevgi ve saygı ile nazik ve hoşgörülü davranış insanların huzurlu yaşayabilmesi için temel ölçüttür.

Var olsun dünyamız, gülsün insanlar,
El ele, kol kola, sevinç içinde.
Olmasın kin, nefret; dil tatlı olsun,
El ele, kol kola, sevinç içinde.

Sevgi, saygı dolsun gönüllerimiz,
Sevelim, sayalım, bir aşkla temiz,
Yaşasın insanlık; olmasın siz, biz,
El ele, kol kola, sevinç içinde (Halıcı, 1992, s. 304-305).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde yukarıda verilen değerlerin bir yansıması da *sevginin büyütülmesi, nefretin zihinden temizlenmesi ve güzel sözün önemi* şeklinde vurgulanmaktadır:

Her toplumda /mecliste/ kendini bil,
Sevgi besle, nefreti sil,
Bir söz ile dikenî gül,
Zehiri bal eyle gönül (Çelik ve Özsoy, 2001, 108; Koca, 2007, s. 76).

Türk şiirinde sevgi konusunu en zarif ve içten işleyen şairlerden biri şüphesiz Yunus Emre'dir. Güzel ahlaka erişmenin yollarını sunan Maksut Feryadi, bir şiirinde telmih yaptığı Yunus'un özelliklerini saymış ve onun bu husustaki düşüncesini sunmuştur:

Bülbüller ötüşün, güller açılın,
Bu yıl sevgi yılı Yunus Emre'nin.
Engeller çözülün, yollar açılın,

Bu yıl sevgi yılı Yunus Emre'nin.
Yunus'ta yeri yok; nefretin, kinin.

...

Maksut'um, dünyaya sarılsın kollar,
Huzurlar getirsin gelecek yıllar,
Çekilsin halaylar, vursun davullar,
Bu yıl sevgi yılı Yunus Emre'nin.
Yunus'ta yeri yok; nefretin, kinin (Koca, 2007, s. 152).

Güzel ahlaka sahip olmanın yollarından biri de *riyakârlıktan kaçınma* ve *olduğu gibi görünmedir*. Bu düşüncenin en önemli temsilcisi olan Mevlana'ya ve ona ait olduğu söylenen “Ya olduğun gibi görün, ya görüldüğün gibi ol.” cümlesine yapılan telmih de bu bakımından yerindedir.

Ne güzel söylemiş yüce Mevlana,
Ya için gibi ol, ya dışın gibi.
Riyakârlık yakışır mı insana?
Ya için gibi ol, ya dışın gibi.

Dondan dona, renkten renge bürünme,
Düşmanca yaklaşıp dostça görünme,
İhanet ettiğin bağda barınma,
Ya için gibi ol, ya dışın gibi (KK1).

Ahlak felsefecileri iyi karakter özelliklerini erdem, kötülere ise kusur olarak nitelendirmektedirler. Bu durumda erdem, doğru güdülenmeyi ve iyiyi amaçlayarak sonuç almayı hedeflerken kusur, bu parametrelerden birinin eksik olması durumunda gerçekleşir (Arıkan, 2018, s. 602). Dolayısıyla da güzel ahlakın temel ölçütlerinden biri olan *erdemli davranışa erişmek* de kusurdan arınmak da güdülenmeyle ilişkilidir. Diğer yandan birçok düşünce yapısında olduğu gibi Türk düşüncesinde de kusur her insanda görülebilir. “Her güzelin kusuru vardır.” sözü de bu düşüncenin bir ürünüdür. Bu durumda güzel ahlaklı olmanın temel ölçütü yine Mevlana'nın “Başkalarının kusurunu örtmede gece gibi ol.” (Yaran, 2007, s. 33) sözünde saklıdır. Aynı düşünce Maksut Feryadi'de insandaki kusuru görmeyen veya bir kusurla karşılaşıldığında insanı incitmeyen bir yol izlendiği şartta erdem olarak karşımıza çıkar.

Kusur aramadan, kusur görmeden,
Hiç kimseyi incitmeden, kırmadan,
Hacca varıp, Kâbe'ye de girmeden,
Gönüllere girenlere aşk olsun.

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Maksut'um der; hası hama katmadan,
Günaha, vebale, aha batmadan,
Adam kayırmadan, taraf tutmadan,
Hakkı, Hakk'a verenlere aşk olsun (KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde nakledilen bir değer de *konuşma adabı* ve *tatlı dilli olmanın faziletidir*. Türk-İslam düşüncesi de bu değerlere önem vermiştir. “Tatlı dil yılanı deliğinden çıkarır.” veya “İki dinle, bir söyle.” gibi atasözleri bu düşüncenin ürünüdür. Türk şiirinde en güzel örneklerinden biri Yunus Emre'nin “*Söz ola kese savaşı söz ola bitüre başı / Söz ola agulu aşu balıla yağ ide bir söz*” (Tatçı, 1990, s. 113) dizelerinde söylenen konuşma adabı ve tatlı dillilik, M. Feryadi'nin şiirinde toplumda örnek insan olmanın yollarından biri olarak telakki edilir ve kâmil insan olmanın yollarından birinin tatlı dilli olmak ve insanları kırmamaktan geçtiği dile getirilmektedir:

Kâmil ol ki örnek alsın el senden,
Şirin ol ki acı olsun bal senden,
İncinmesin, kırılmasın kul senden,
Maksut'u yormanın ne gereği var? (Koca, 2007, s. 46-47; Halıcı, 1997, s. 307-308).

Türkler İslamiyet'i kabulünün öncesinde de İslam sonrasında de kadına eşit haklar veren milletlerdendir. Kadın erkek eşitliğini, kadının seçme hakkını veya toplumda kadının değerini nakleden birçok husus çeşitli edebî metinlerde geçmektedir. Cumhuriyet'le birlikte kadının hakları anayasal bir statüye kavuşmuş ve dünya devletleri arasında kadına verilen haklar konusunda Türkiye Cumhuriyeti diğer devletlere öncülük yapmıştır (Sarıkoyuncu, 1999, s. 113-124; Yılmaz, 2004, s. 111-123; Acar, 2019, s. 395-411). Bu kısımda Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'nde geçen “... *Ey insanlar! Kadınların haklarına riayet etmenizi ve bu hususta Allah'tan korkmanızı tavsiye ederim. Siz kadınları Allah'ın emaneti olarak aldınız. ... Sizin kadınlar üzerinde hakkınız olduğu gibi onların da sizin üzerinizde hakları vardır. ...*” (Erul, 2012, s. 592) cümlelerini de hatırlatmak gerekmektedir. Çünkü Maksut Feryadi'nin *kadın haklarını* anlattığı şiirinde kadınlar ve kadın hakları ile ilgili düşüncelerinde bu hutbenin tesiri vardır. Bir erkek gözüyle kadının toplumdaki yerini anlatan M. Feryadi'ye göre kadının hem insan olarak hem de bir sevgili ve anne olarak onun sıfatları şu şekilde dile getirilmiştir.

Onlar bizim varlığımız, varımız,
Onurumuz, iffetimiz, arımız,
Yürekte sevdamız, gözde nurumuz,

Bilekte gücümüz kadınlarımız.

Maksut'um; onlardır coşan, çağlayan,
Yüzü gülen, yürekleri ağlayan,
Sevgi ile yaramızı bağlayan,
Derde ilacımız kadınlarımız (KK1).

Maksut Feryadi'nin bazı şiirleri sadece nasihat konulu olduğu için bu şiirlerin tamamında çeşitli değerler yer edinmiştir. Bir görüşmesinde âşıkların toplum ve dünya hayatı için öneminden bahseden M. Feryadi'nin “*Çağrımız öteden beri âşıkların, ozanların, büyük düşünürlerin, şairlerin ben sanmıyorum ki hiçbirisi insanlara desin ki elinize silah alın, gelin, birbirinizi öldürün, ölelim. Böyle bir şey yok. Bu gönül erlerinin, gönül insanların tümünün daveti sevgiyedir, dostluğadır, kardeşliğidir, güzelliğedir.*” (URL1) bu sözleri âşıklar ve onların üretimlerinin dünya barışına da ne derecede önem verdiğini göstermektedir.

Ey insan yaranıp insan adlanan,
Gel, girme vebale; insan ol, insan.
Kibri kendine marifet sanan,
Gel beri, gel hele; insan ol, insan.

...

Maksut'um; insanlık incedir, ince,
Her kişi ermeli engin bilince,
İnsan bir hoş olur kendin bilince,

Sultan olsan bile insan ol, insan (Çelik ve Özsoy, 2001, s. 110; Koca, 2007, s. 63).

Nasihat konulu bir diğer şiirinde de annesinin kendisine öğrettikleri üzerinden insanlara nasihat veren Maksut Feryadi'nin şiirlerinde sevginin öneminden bahseder ve insanı toplum yapan unsurların önemini anlatır:

Ben göz açıp baktığımda cihana,
Cihanı sevmeyi anam öğretti.
Ninnilerle, türkülerle yoğurdu,
Lisanı sevmeyi anam öğretti.

...

Ellerime kına sürdü, “al” dedi,
“Özgürlüğün kıymetini bil.” dedi,
“Gerekirse vatan için öl.” dedi.
Vatanı sevmeyi anam öğretti.

...

En yüce öğretmen anadır, ana,

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASIHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Maksut'um, bu canım kurbandır ona,
O dedi; “Hayatta kıyma bir cana”,
Her canı sevmeyi anam öğretti (Koca, 2007, s. 122).

Annesinin öğrettiklerini yukarıdaki mısralarla dile getiren Maksut Feryadi'nin aynı türde ve üslupla yarattığı bir şiiri de babasının öğrettikleri üzerine kuruludur. Bir kısmının verildiği bu şiir de bir nasihatnamedir. Genel ahlak ile ilgili değerleri babasının dilinden nakleden M. Feryadi, bu değerleri şu şekilde listeler:

Bana öğüdünde rahmetli babam,
“Oğul, kötü insan olma.” demişti,
Yaptığın her işte adaletli ol,
“Sakın hakkı gözden salma.” demişti.

“Her daim sen ol ki sözünün eri”,
“Başın yüce olsun, bedenin diri”,
“Hak bildiğin yolda kararlı yürü”,
“Yorulup, usanıp, yılma.” demişti.

...

“Kırmayasın yaş ağacın dalını”,
“Bükmeyesin fukaranın belini”,
“Helal çalış, helal kazan malını”,
“Kimsenin hakkını çalma.” demişti.

...

“Saygılı ol; her inanca, her dine”,
“Herkesin inancı, dini kendine”,
“Dinimizde yer yok; nefrete, kine”,
“Kimseyi ayırıp bölme.” demişti (KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki bir diğer değer de *haksızlığa karşı mücadeledir*. Hem dinî kurallar hem de devlet yasaları her ne kadar bunu engellemeye çalışsa da her toplumda haksızlığın görüldüğü aşikârdır. Ancak yasal olarak bunun engellenmemesi durumunda insanın hem haksızlık yapmaması hem de yapılan haksızlığa karşı çıkması beklenmektedir:

Yaşamak güzeldir her şeye rağmen,
Sakın bu hayattan yılma, bir tanem.
Zalime hançer ol, mazluma derman,
Sevgiyi kalbinden silme, bir tanem (Koca, 2007, s. 154).

Yardımseverlik ve iyilikte bulunma da Maksut Feryadi'nin şiirlerinde sıkça kullanılmaktadır. Hayatında bu değerlere yer verenleri değil de yer vermeyenleri şiirinde dile getirerek şiir yaratan M. Feryadi aşağıdaki şiirinde

bu kişileri şu şekilde eleştirir ve onların toplumda önemsenmemesi gerektiğini vurgular:

Düşenin kolundan tutmayan beyin,
Kuvveti varımış, kimin neyine?
Şu beni hor gören mağrura deyin,
Kudreti varımış, kimin neyine?

...

Cilvesine aldanmayın çenginin,
Yoluna can kurban gönlü enginin,
Varyemez, el tutmaz, cimri zenginin,
Serveti varımış, kimin neyine? (KK1).

Yanına uğrama, yüzünü görme,
Özü zengin, gönlü fakir adamın.
Merhaba eyleme, yanında durma,
Özü zengin, gönlü fakir adamın.

...

Maksut'um der; hakkı duymaz bir türlü,
Ölse bir kuruşa kıymaz bir türlü,
Karnı doyar, gözü doymaz bir türlü,
Özü zengin, gönlü fakir adamın (KK1).

Maksut Feryadi'nin nasihat konulu şiirlerinden biri de “ters öğüt”le yaratılmıştır. Âşık şiirinde bu türde yaratılan birçok şiir vardır. Tariz sanatını kullanan âşıklar ters ve tutarsız davranışlar sergileyenler için nasihatlerin zıttını söyleyerek keskin bir üslupla onlara bir ders vermeyi veya yaptıklarından dolayı bir öz eleştiride bulunmaları gerektiğini hatırlatır (Doğan, 2023, s. 221). M. Feryadi de bu tarzla şikâyetini dile getirir. Son dörtlükte yeniden nasihate dönülmüş ve bunun ters öğüt olduğunun dinleyici tarafından anlaşılması sağlanmıştır:

Sakın, dostum hiç kimseyi düşünme,
Çalışmadan devran sürmeyi öğren.
Zalime kedi ol, mazluma aslan,
Arada yükünü sarmayı öğren.

Kelle insanlarla haşır neşir ol,
Fitnelik yap, arada söz taşır ol,
Adam kaçır, fidye iste, meşhur ol,
Kuvvetli bir çete kurmayı öğren.

...

Duyma halkın sesini,
Yap doğrunun tersini,
Köşeyi dön çaktırma,
Sat gitsin anasını.

Maksut'a aldırma dostum, şanlı ol,
Namuslu, şerefli, düz vicdanlı ol,
İnsanlığa bağlı delikanlı ol,
Vurguncudan hesap sormayı öğren.

Duy halkının sesini,
Yap eğrinin tersini,
Aç öl, şerefsiz ölme,
Sat gitsin anasını (Koca, 2007, s. 140-141).

3. 3. Bireysel ve Toplumsal Hayat Konulu Nasihatler

İnsan ve toplum arasındaki ilişki birbirinden ayrılmaz bir bütündür. Bir toplumu oluşturan insanlar ne kadar bilgili, donanımlı ve güçlü olurlarsa o toplum da o kadar dayanıklı ve güçlü olur (Güzel, 2005, s. 357). Bunun tersi durum da görülebilir. Genel olarak bir toplumu oluşturan insanların çoğunluğunda bulunan bir özellik, zamanla o toplumun öne çıkan özelliklerinden biri olarak görülmeye başlar. Bu özellik olumlu olabildiği gibi olumsuz da olabilir. İnsan-toplum arasındaki bu ilişki birçok rengin karıştırıldığı bir boya kavasına benzetilebilir. Bu karışıma dışarıdan bakıldığında görülen hâkim renk veya o karışımın bir nesneye uygulandığında ortaya çıkan renk, çoğu zaman o toplumun bir özelliği olarak algılanır. Bu durumda azınlık olan, çoğunluk karşısında sin/diril/miştir. İşte ideal olarak tasavvur edilen toplumda görülen bu rengin olumlu olması beklenir. Toplumu bir arada tutan dinî, ahlaki vd. tüm öğeler, bu görüntüyü olumlu olarak beslemesi için uğraş verir. Diğer yandan “Üzüm üzüme baka baka kararır.” atasözünde de görüldüğü gibi bu olumlu özelliklerin bütüne sirayet etmesi veya olumsuz olanları değiştirmesi beklenir.

Toplumun bu özelliğinin korunması için herkese olduğu gibi sanatçılara da önemli görevler düşmektedir. Âşık şiirinde bu türde yazılmış birçok şiir vardır (Doğan, 2023, s. 347-413). Maksut Feryadi'nin şiirlerinde hem bireysel hem de toplumsal hayatı ele alan birçok husus işlenmiştir. Bunlardan biri insanın *tedbirli ve temkinli* olmasıdır. Aşağıdaki birer dördüğü verilen şiirlerinde insanın temkinli olması ve kötülüklerden dolayısıyla da kötü insanlardan uzak durulması ve onların kötülüklerinin bulaşıcı olduğu nakledilmektedir:

Dedim; gönül tedbirli ol,
Keç'in şerrinden uzak dur.
Utanmazın, asılsızın,
Giç'in şerrinden uzak dur (Koca, 2007, s. 79).

Maksut'um der; bak zatına,
Binme namerdin atına,
Aldanma şatafatına,
Şeytandan şefaata olmaz (KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde geçen bir diğer değer ise *dostluk ve arkadaşlık ile kardeşçe yaşam*dır. Toplum içinde bireyin diğerlerine olumlu özellikleriyle örnek olması gerektiği vurgulanan aşağıdaki şiirde kardeşçe yaşamın yolları listelenmektedir:

Dünyayı görerek ibret alalım,
Bütün insanlara örnek olalım,
Kardeşçe yaşayıp dostça kalalım,
El ele, kol kola, sevinç içinde.

...
Âşık Maksut; yorulmadan, yormadan,
Doğru yolda çalışalım durmadan,
Kimseyi incitip gönül kırmadan,
El ele, kol kola, sevinç içinde (Halıcı, 1992, s. 304-305).

COVID-19 pandemisi döneminde birçok devlette olduğu gibi Türkiye'de de bazı istisnalar dışında evden çıkma yasağı uygulanmıştır. Virüsün yayılmasının önüne geçmek için alınan bu tedbirlere Maksut Feryadi de bir şiiriyle destek vermiştir. Bu şiirde M. Feryadi; temizliğe önem verme, güzel düşünceyle moral depolama, okuma alışkanlığı kazanma gibi birçok değeri evde kalarak yapmayı salık vermiştir:

Temiz yaşa, güzel düşün, güzel gör,
Kitap oku, bilgi kazan, bilgi ver,
Ne başkası yansın, ne sen zarar gör,
Aklın, fikrin, duygun olsun; evde kal (URL12; KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde geçen bir diğer değer de gönlüne ve nefesine hâkim olmak için yapılan *öz eleştiridir*. Öz eleştiri insanın ulaşabildiği en önemli değerlerden biridir. Şiirlerinde kendi iç sesi olarak düşündüğü gönlü ile konuşan M. Feryadi, onun nelerden uzak durma gerektiğini şu şekilde dile getirir:

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASİHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Maksut'um der; yana, yana,
Nasihatim gönül sana,
Bilgiden, görgüden yana,
Açın şerrinden uzak dur (Koca, 2007, s. 79).

Maksut'um der; cümle sırta ermeyen,
İrfan mektebinde fikir yormayan,
Kendi noksanını bilip görmeyen,
Ne bilsin, neler var el pazarında? (Koca, 2007, s. 53).

Tarihin en eski dönemlerinden beri toplumların birçok savaşa giriştikleri bilinmektedir. Diğer yandan bazı araştırmacılara göre tarih yazımında savaşlar önemli role sahiptir. Hatta bazı araştırmacıların tarih bilimini, savaşların tarihi şeklinde sunması bu önemle ilgilidir (Safran ve Aktaş, 2012, s. 246). Türkiye örneğinde Millî Mücadele gibi gerekli durumlar dışında savaşın toplumlara ve insanlara yıkıcı sonuçlar doğurduğunu dile getiren (KK1) Maksut Feryadi'ye göre günümüzdeki savaşların çoğu, bazı devletlerin çıkarına hizmetten ibarettir. Bu sebeple de dünyada savaşların bitmesi ve barışın gelmesi için emek sarf eden âşıklardan biri olan ve şiirlerinde savaş karşıtlığını ve barışın yaygınlaştırılmasını sık sık konu olarak işlemiş ve bu sebeple ABD'de barışa destek ödülü almıştır (Koca, 2007, s. 6).

Savaş adlı kirli hâller var iken,
Çıkara uzanan yollar var iken,
Şu kandan beslenen filler var iken,
Olmaz olmaz, huzur olmaz dünyada (KK1).

Bir barış güneşi doğsun cihana,
Savaş ateşleri sönsün, ne olur!
Sarılsın yaralar, dursun akan kan,
Artık bu acılar dinsin, ne olur!

...

Maksut'um, gül açsın yollarımızda,
Türküler söylensin dillerimizde,
Barış meşalesi ellerimizde,

Ta sonsuza kadar yansın ne olur! (Çelik ve Özsoy, 2001, s. 111-112; Koca, 2007, s. 150).

Türkiye'nin yaşadığı birçok felaketteki duygu ve düşüncelerini şiirlerine döken Maksut Feryadi ilk olarak Ağustos 2020'de yayımladığı şiirinde *birlik ve beraberlik* mesajı vermiştir. Bu aylarda Türkiye'nin farklı bölgelerinde terör kundaklaması sonucu baş gösterdiğinden şüphelenilen birçok yangın

çıkarılmıştır. Bu dönemde Türkiye'nin beklediği birlik ve beraberlik mesajı M. Feryadi'den şu şekilde gelmiştir.

Haydi, can Türkiye'm; haydi, el ele,
Karanlık günlerden çıkmamız gerek.
Haramiden korkan çıkar mı yola?
Bütün engelleri yıkmamız gerek.

Dik duran milletin eğilmez başı,
Bükülmez bileği, dökülmez yaşı,
Oyunlar bozulur, destan yazılır,
Bir olunca dosta düşmana karşı (URL11; KK1).

Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki bir değer de *vatan, millet, bayrak sevgisi ile Cumhuriyet ve demokrasinin önemi* ile ilgilidir. Cumhuriyetin değerinin nakledildiği ilk şiir, Cumhuriyet'in 75. yılı vesilesiyle yaratılmış ve hem "Vatanın Sevdası" hem de "Cumhuriyet" başlıklarında yayımlanmıştır. Kısa sürede beğeni alan bu şiir, bir programda dönemin Cumhurbaşkanı Süleyman Demirel tarafından takdim edilen bir de ödül alır. Ayrıca İstanbul Üniversitesi tarafından bir klip çekilerek Cumhuriyet'in 75. Yılı münasebetiyle tüm ulusal televizyon kanallarında yayımlanır (Koca, 2007, s. 6).

Bu sevdaya kurşun atanlar oldu,
Sinsice pusuya yatanlar oldu,
Bu mukaddes aşkı satanlar oldu,
Vatan dayanmadı bu ihanete,
Açtı kollarını Cumhuriyet'e.

...

Ata bir yön çizdi yönler içinde,
Yola düştü kara günler içinde,
Millet yaşlı, vatan kanlar içinde,
Haykırdı, elini uzattı Ata,
"Gel" dedi, gelini Cumhuriyet'e (Koca, 2007, s. 170).

Maksut Feryadi'nin şiirlerinde *bayrak, vatan ve millet sevgisi* sıkça kullanılmaktadır. İlk şiirinde bayrağa seslenen âşık, düşüncelerini şu şekilde nakleder:

Dalgalan yurdumun semalarında,
Rengini kanımdan alan bayrağım.
Şehidime kefen, halkıma onur,
Düşmana gözdağı olan bayrağım.

...

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

Maksut Feryadi'yim, onursun bana,
Canım kurban senin gibi canana,
Şiirim, gazelim sanadır sana,
Senden gayrı sevda yalan bayrağım (KK1).

Vatan, millet ve bayrak sevgisinin işlendiği diğer şiirlerinde ise bu değerler, dokunulmaz olarak düşünülmüş ve bu değerlerin dünyada bir başka şeyle değiştirilemeyeceği vurgulanmıştır:

Sizin sevginizle yaşıyorum ben,
Vatanım, milletim, bayrağım benim.
Sizi yüreğimde taşıyorum ben,
Vatanım, milletim, bayrağım benim (KK1).

Dünyanın göz nuru, nazlı vatanım,
Vallah, seni bin vatana değişmem.
Senin varlığını ey benim canım,
Mala, mülke, şöhret, şana değişmem.

...

Maksut'um; kuvvetim, ordum da sensin,
Dermanım da sensin, derdim de sensin,
Vatanım da sensin, yurdum da sensin,
Bir taşını tüm cihana değişmem (KK1).

Bu kısımda verilmesi gereken diğer şiiri de *Atatürk sevgisi ile demokrasi ve cumhuriyetin önemi* ile ilgilidir. "Mustafa Kemal" adıyla başklandırılan bu şiir, Kültür Bakanlığı'nın Cumhuriyet'in 70. yılı dolayısıyla düzenlediği Halk ozanları arası "Cumhuriyet, Demokrasi ve Atatürk" konulu şiir yarışmasında, katılan 277 eser arasından ikincilik ödülüne layık görülmüştür (Koca, 2007, s. 174). Şiirde cumhuriyet ve demokrasinin önemi ile bu yönetim biçimini Türkiye'ye getiren Mustafa Kemal Atatürk'e sevgi ve saygı işlenmiştir.

Cumhuriyet, güneş; demokrasi, tan,
Birleşince karanlığı ağartan,
Cumhuriyet, kalptir; demokrasi, kan,
Ona hayat veren Mustafa Kemal.

...

Sahip olmak yiğitliktir, erliktir,
Cumhuriyet özgürlüktür, hürlüktür,
Demokrasi bütünlüktür, birliktir,
Bize layık gören Mustafa Kemal (Koca, 2007, s. 173).

Yine Mustafa Kemal Atatürk'ün anlatıldığı aşağıdaki şiir de yukarıda nakledilen duygu ve düşüncenin bir tezahürüdür ve şiirde ayrıca Cumhuriyet'in önemli günleri de listelenmiştir:

Ey ulu atamız Mustafa Kemal,
Bir şereftir, şandır senin hatıran.
Karanlık çağların şafaklarını,
Yırtıp ağartandır senin hatıran.

...

Bayramların ile bitti elem, yas,
On Dokuz Mayıs'tır gençliğine has,
Yirmi Dokuz Ekim, Otuz Ağustos,
Yirmi Üç Nisan'dır senin hatıran (Koca, 2007, s. 175).

Bu başlık altında verilecek son şiirde Maksut Feryadi'nin *muhayyilesinde kurduğu dünyadaki insan modelini çizdiği* görülmektedir. Muhayyilesindeki insanı ve toplumu nakleden âşık, gelecekle ilgili umutlarını da bu şiirinde ele almıştır:

Hayalimde insanlar var, vicdanları tam ola,
Hayalimde bir Maksut var, devranında dem ola,
Hayalimde bir dünya var, her günü bayram ola,
Bir gelecek düşünürüm güneşi hiç batmayan,
Bir gelecek düşünürüm kimseyi ağlatmayan (Koca, 2007, s. 35).

3. 4. Doğa ve Doğal Hayat ile İlgili Nasihatler

Geçmiş dönemlere kıyasla son yüzyılda insanların veya toplumların doğaya ne derecede zarar verdikleri açıktır. Özellikle sanayi devrimiyle birlikte doğaya verilen zarar günümüze dek devam etmiş ve doğa bu zararın çıktılarını göstermeye başlamıştır. Dünyanın birçok ülkesine gitme şansı yakalayan Maksut Feryadi, dünyanın güzelliklerinin yanında doğaya verilen zararın da farkındadır. Günümüzde İstanbul'da ikamet eden M. Feryadi, ilk olarak çocukluk döneminde geldiği İstanbul'un şimdiki durumunun ne ölçüde değiştiğinin farkındadır ve bunu farklı konuşmalarında sıkça dile getirmektedir (KK1).

Doğal hayatın korunması ve doğaya verilen zarara farkındalık yaratmak isteyen Maksut Feryadi, sosyal medya platformlarında türkü formunda seslendirdiği şiirini şu açıklamayla sunar: “Bu sözüm; sırf kendi çıkarları uğruna atomlar, füzeler, nükleer silahlar üreterek masum insanları öldürme yarışına giren; doğayı, tabiatı, evreni kirleten; gıdaların genetiğini değiştirerek insanların sağlığıyla oynayan; iklimin değişmesine sebep olan

ve güzelim dünyamızı yaşanmaz hâle getiren, insanlığın yüz karası, dünyanın süper güçlerinedir. Tarih sizleri affetmeyecektir.” (URL9).

Çıkar için yollarını azanlar,
Tabiatın kimyasını bozanlar,
İhanetin kitabını yazanlar,
Kirlletmeyin, temiz kalsın dünyamız.

...

Kahrından eriyor buzullar, buzlar,
Çan çalıyor yerler, gökler, denizler,
Bizi anlatıyor şu kirli izler,
Kirlletmeyin, temiz kalsın dünyamız.

...

Maksut'um, kaçmasın dünyanın tadı,
Vebalde kalmasın insanlık adı,
Her canlının yaşamaktır muradı,
Kirlletmeyin, temiz kalsın dünyamız (Koca, 2007, s. 149; URL9).

Şiirde de görüldüğü üzere kullanılan kimyasal maddelerin doğaya verdiği zarardan buzulların erimesine ve su kaynaklarının kirlenmesine kadar birçok hususu dile getiren Maksut Feryadi, bu sebeple yaşanan yıkımı ve canlıların ölümünü buna sebep olanlara bağlamakta ve doğanın korunması için insanlara çağrıda bulunmaktadır.

Sonuç

Kars'ta dünyaya gelen ve bu bölgenin âşıklık geleneğinde yetişen Maksut Feryadi günümüzde Türkiye'de yaşayan diğer âşıklara göre tanınırlığı yüksek âşıklardandır. Belki de onu diğer âşıklardan ayıran en önemli özellik, âşıklık geleneğinin icra mekânlarını yenileyebilmesi, değişen toplumsal hayat şartları içinde yeni yeni icra ortamları yaratabilme yeteneğidir. Günümüze kadar âşıklık geleneğinin icra mekânları olan kahvehane ve toy (düğün ve eğlence) evlerinin Türkiye'de değişen sosyal hayatla birlikte varlığını devam ettirememesi karşısında kendisine farklı icra mekânları oluşturabilen M. Feryadi, bu dönem içerisinde gelişen teknolojiyle birlikte ilk olarak kaset ve CD kayıtlarıyla; sonrasında radyo ve TV programları ile ve son olarak internet kullanımının yaygınlaşmasının ardından sosyal medya platformlarında ses ve video kayıtlarıyla dinleyicisine ulaşmayı ve âşıklık geleneğinin icra mekânını güncellemeyi başarmıştır.

Maksut Feryadi'nin bu özellik ve yetenekleri haklı olarak onun tanınırlığını artırmış ve bu da onu birçok yerde aranan âşıklardan biri yapmıştır. Türkiye'nin birçok şehrinde çeşitli programlara katılan M.

Feryadi, ayrıca âşıklığı boyunca Belçika, Almanya, Fransa, Hollanda, Rusya ve ABD vd. Batı ülkeleri dışında Azerbaycan, İran, Kazakistan vd. Doğu ülkelerinde katıldığı programlarla Türk âşıklık geleneğini tanıtmaya fırsatı bulmuştur. Günümüzde hem yurtiçi hem de yurtdışında programlarına devam eden M. Feryadi, birçok programda çeşitli ödüller almıştır. Ancak onun aldığı ödüllerden en önemlisi Türkiye’de Âşıklık Geleneği’nin “Yaşayan İnsan Hazinesi” seçilmesidir.

Sadece icra kabiliyeti ve geleneği güncelleyebilme yeteneği değil yarattığı şiirler incelendiğinde de Maksut Feryadi’nin Türkiye sahası âşıklık geleneği içinde önemi ortaya çıkmaktadır. Şiirlerinde aşk, sevgi, gurbet, sıla gibi âşık şiirinin temel konularının yanında sosyal konuları da sıkça işlediği ve hem Türkiye’de hem de dünyada vuku bulan bir olaya onun kayıtsız kalmadığı görülmektedir. Onun şiirlerinde Türkiye’de yaşanan bir deprem, sel veya yangını da Bulgaristan’da Türklere yapılan bir katliamı da Azerbaycan’ın katıldığı Karabağ Savaşı’nı da görmek mümkündür. Yine dünyanın neresinde yapılsa yapılsın bir savaş ve onun insanoğluna verdiği zarar da M. Feryadi’de şiirin konusu olmuştur. Onun bu özelliği, dünya kamuoyunun da dikkatini çekmiş ve dünya barışının önemine verdiği destek veya tüm savaşların bitmesi gerektiğini içeren şiirleri sebebiyle ABD’de “barış ödülü” almıştır.

Bunların dışında Maksut Feryadi’nin şiirlerinde hem bireysel hem de toplumsal içerikli birçok değer de işlenmiştir. Yaşadığı toplumda model bir insan yaratmak için gerekli değerleri eserlerinde sıkça kullanan âşık, bu değerleri şiirlerinde uyarı, telkin, tembih, tavsiye, ters öğüt vd. yollarla nakletmektedir.

İncelemede Maksut Feryadi’nin şiirlerinde geçen değerler ele alınmıştır. Âşığın 226 şiirinin içerik analizi yöntemiyle sınıflandırılarak tespit edilen bu değerler; “dinî ve tasavvufî nasihatler”, “genel ahlak ile ilgili nasihatler”, “bireysel ve toplumsal hayat konulu nasihatler” ve “doğa ve doğal hayat ile ilgili nasihatler” adıyla dört ana başlık altında incelenmiştir. İncelemede tespit edilen sonuçlar şu şekilde sıralanabilir:

1. Âşık Maksut Feryadi’nin şiirlerinde geçen değerlerin çoğu dinî içeriklidir. Şiirlerinde Hz. Muhammed, Hz. Ali veya ehl-i beyt ile 12 imam, İmam Hüseyin ve Kerbela gibi kişi ve olayları sıkça kullanan âşığın bu özelliği, onun dinî mensubiyeti kadar bu kişilerin çeşitli özelliklerini dinleyicilerine model olarak sunma düşüncesinden kaynaklanmaktadır.

2. Yine yukarıda adı verilen kategoride değerlendirilecek bir diğer değer de tövbe ve affın önemidir. Âşığa göre her insan hata yapabilir ve bu hatadan

kurtulmak ve ruhu arındırmak için tövbe etmek, doğru yolu bulmanın bir anahtarıdır.

3. Ölümün varlığı veya dünyanın geçiciliği ile baki hayatın “öte dünya”da yaşanacağı düşüncesi, Maksut Feryadi'nin şiirlerinde kullanılan değerlerdendir. Ona göre insanın bu dünyaya ait her şey için nefsini terbiye etmesi veya benliğin yok edilmesi mutluluğa erişmek için bir yol olarak sunulmuştur.

4. Gıybet ve dedikodudan kaçınmak da onun sunduğu değerler arasındadır. Şiirlerinde gıybet ve dedikoduya maruz kalan insanın olumsuz ruh hâlinin tasvir edildiği şiirlerde buna sebep olan kişilere ayna tutulmuş ve bu olumsuz davranışlardan kaçınmanın yolları sıralanmıştır.

5. Şiirlerde geçen bir diğer değer de sabrın önemi ve insana kazandırdıklarıdır. Ancak yaşanan devirdeki olumsuzluklar karşısında sabrın zorluğu daha da artmış ve bu zorluk Hz. Eyüp'e yapılan bir telmihle okuyucuya/dinleyiciye sunulmuştur.

6. Şiirlerde geçen bir diğer değer ise temizliktir. Güzel ahlaka sahip olmanın temel şartı ve terennümü olarak görülen temizlik, Maksut Feryadi'de sadece bedenin değil aynı zamanda zihin ve ruhun da arınmasıyla mümkündür.

7. Ahlaki değerlerden birkaçı da doğruluk, doğru söz söyleme, doğru davranışta bulunma ve dürüstlüktür. Sadece insana değil topluma da ciddi zarar veren yalandan kaçınma, doğruluk ve dürüstlük temelinde bir yaşamı belirlemedeki en önemli yol ise Maksut Feryadi'de ailede başlayan ve ölene dek devam eden eğitimle kazanılabilir.

8. Doğruluk ve dürüstlüğün getirisi Maksut Feryadi'nin şiirlerinde adaleti sağlayacaktır. Bir toplumdaki en önemli değer olan adaletin sağlanması, doğruluk ve hak olanın ifası ile gerçekleşir. Çünkü toplumda adaletin sağlanabilmesi önce insanda başlar, ailede devam eder ve böylece tüm topluma, dolayısıyla da devlet kurumlarında liyakat olarak terennüm eder.

9. Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki bir diğer değer de sevgi ve saygıdır. Bu sevgi bireysel olabileceği gibi vatan, millet, bayrak gibi toplumla ilgili veya Allah, Peygamber gibi dinî bir gösterge ile karşımıza çıkabilir. Onun şiirlerindeki sevginin kaynağı ise insanların birbirlerine gösterdikleri sevgi ile başlar ve sonuçta bireylerin birbirlerine saygısı ortaya çıkar. Böylece bu ilişki, bireyi aşarak topluma sirayet eder ve toplumun huzuru için dinamo görevi görür.

10. Maksut Feryadi'ye göre sevginin büyüülmesi için nefretin insan zihninden temizlenmesi gerekmektedir. Böylece arınan insan karşısındakine nefretle değil sevgi ile yaklaşır. Bu da bireylerin ilişkisinde güzel sözlerle karşılık bulur ve bu güzel sözler insanları birbirlerine yaklaştırır.

11. Her insanın iyi olabilmesi mümkün değildir. Ancak insanlar bazı durumlarda kendilerini diğer insanlara farklı sunabilir. Bunun olmaması için ise insanın riyakârlıktan kaçınması ve kendisini olduğu gibi göstermesi gerekmektedir. Bu da “Ya olduğun gibi görün, ya görüdüğün gibi ol.” diyen Mevlana'ya yapılan bir telmihle şiirde işlenmiştir.

12. Mevlana'ya yapılan bir telmih de erdemli davranışta bulunmak olarak nitelendirilen kusuru görmemdir. Birçok düşünce yapısında görüldüğü üzere Maksut Feryadi'de de kusursuz insan yoktur. Ona göre erdemli davranış, insandaki kusuru görmemeye veya bir kusurla karşılaşıldığında onu incitmemeye mümkündür.

13. Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki bir diğer değer de konuşma adabı ve tatlı dilli olmanın erdemidir. Yunus Emre'nin konuşma adabı dâhil olmak üzere birçok değerinin M. Feryadi'ye tesir ettiği açıktır. Hem bu değer hem de sevgi konulu şiirlerinde Yunus Emre'ye telmih yapıldığı görülmektedir.

14. Haksızlığa karşı mücadele ve zulmün karşısında durma da Maksut Feryadi'nin şiirlerinde geçen değerlerdendir. Onun şiirlerinde geçen model insan hem diğerlerine haksızlık yapmaz hem de bir haksızlık karşısında dik durur.

15. Yardımseverlik ve iyilikte bulunma da onun şiirlerinde sıkça tekrarlanır. Bu değerlerden uzak duran ve iyilik yapmaktan yoksun kişilerin toplumda önemli görülmemesi gerektiğini dile getiren Maksut Feryadi bu kişileri insani özelliklerden uzak olmakla eleştirir.

16. Maksut Feryadi'nin şiirlerinde kadının önemi ve kadın hakları geniş yer tutar. Şiirlerdeki bu değerlerde Hz. Muhammed'in Veda Hutbesi'ndeki konuşmasının tesiri olduğu açıktır. Bir erkek gözüyle kadının toplumdaki yerini anlatan M. Feryadi'ye göre bir kadın, hem insan olarak hem de bir sevgili ve anne olarak değerlendirildiğinde değeri ortaya çıkar ve onun ifadesiyle “baş üstünde tutulur”.

17. Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki diğer değerler bireysel ve toplumsal hayatı içeren konulardadır. İnsanın toplum hayatında tedbirli ve temkinli olması gerektiğini dile getiren âşık, bu sayede kötülüklerden veya kötü insanlardan uzak durmayı başarır.

ÂŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASİHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

18. Dostluk, arkadaşlık ve kardeşçe yaşam, ideal toplum için önemli değerlerdendir. Maksut Feryadi'nin şiirlerindeki model insan da yaşadığı toplum içinde bu değerleri barındırdığı müddetçe diğerlerine örnek olabilir.

19. Öz eleştiri yapmak, Maksut Feryadi'ye göre insanın ulaşabildiği en önemli değerler arasındadır. Birçok şiirinde kendi iç sesi olarak gördüğü gönlü ile konuşan M. Feryadi gönlüne ve nefesine hâkim olmak için nelerden uzak durması gerektiğini anlatır.

20. Dünyadaki savaşların bitmesi ve barışın önemi Maksut Feryadi'nin şiirlerinde sıkça görülmektedir. Her platformda bu hususu dile getiren M. Feryadi bu özelliği sayesinde ABD'de barışa destek ödülü almıştır.

21. Birlik ve beraberlik de onun birçok şiirinde geçmektedir. Türkiye'nin yaşadığı sel, yangın, deprem gibi çeşitli felaketler ile terör faaliyetleri yüzünden bunalan topluma şiirlerinde birlik ve beraberlik mesajı veren Maksut Feryadi bunun nasıl aşılabileceğini Türk tarihinden örnekler vererek anlatmıştır.

22. Maksut Feryadi'nin şiirlerinde önemli yekûn tutan konular arasında; vatan, millet ve bayrak sevgisi; Cumhuriyet ve demokrasinin önemi ile Mustafa Kemal Atatürk sevgisi sayılabilir. Âşığa göre bu millî değerler dokunulmazdır ve bunlara duyulan sevgi-saygı, dünyada bir başka şeyle değiştirilemeyecek ölçüdedir.

23. Maksut Feryadi'nin doğa ve doğal hayatı konu edinen birkaç şiiri vardır. Onun şiirlerinde kimyasal maddelerin doğaya verdiği zararı da buzulların erimesini de su kaynaklarının kirlenmesini de görmek mümkündür. Bazı devletlerin ve şirketlerin doğaya verdiği bu zarar, canlıların ölümüne sebep olmakta; bunun önüne geçmek için bir an önce adım atılması gerektiği vurgulanmakta ve diğer insanlara çağrıda bulunmaktadır.

Sonuç olarak değerlendirmek gerekirse Maksut Feryadi'nin şiirlerinde geçen ve makalede tek tek incelenen bu değerler, toplumun ve toplumu oluşturan bireylerin olumlu özellikler kazanması amacıyla işlenmiştir. Şiirlerinden hareketle âşığın muhayyilesinde kurduğu bir insan ve ondan oluşacak bir toplum modeli vardır. Bu insan modeli, âşığın şiirlerinde işlenen değerlerle yoğrulmuştur ve bu insan, hem yaşadığı doğaya ve dünyaya hem de diğer insan ve toplumlara karşı sevgi-saygı besler, hak-hukuk ve liyakate önem verir. Böylece yaşadığı toplum içinde parmakla gösterilecek olumlu özelliklere sahip bir bireye dönüşür. Sonuçta da bu birey, toplumun diğer bireylerini etkileyerek ideal bir toplumun yaratılmasına zemin hazırlar. Bunu oluşturmak ne kadar zor ise de M.

Feryadi, umudunu asla kaybetmez ve mücadele etmeye devam eder. Bu insan ve toplum modeli de bir dörtlüğü verilen şiirde şu şekilde sunulur.

Hayalimde insanlar var, kalbinde kin gütmeyen,
Hayalimde bir toplum var, ayrılık yaratmayan.
Hayalimde bir barış var, yelken açma cihana,
Bir gelecek düşünürüm toprağa kan katmayan.

Kaynakça

- Acar, H. (2019). *Türk Kültür ve Devlet Geleneğinde Kadın*. İnsan&İnsan, (21), 395-411.
- Albayrak, N. (1991). *Âşık*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde, (3), 547-549, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Albayrak, N. (1995). *Eyyüb*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde, (12), 17, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Anaz, Z. ve Arı, B. (2018). *Âşık Feymani'de Nasihat*. *The Journal of Academic Social Science Studies*, (71), 215-230.
- Arı, B. (2013). Adana Âşıklık Geleneğinde Bir Alevi Âşık: Hacı Ali Şen'in Şiirlerinde Nasihat. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (68), 129-156.
- Arıkan, S. (2018). Türkçede İkili Karşıtlık Kavramları Olarak "Erdem ve Kusur". *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi*, 7(1), 592-606.
- Arslan, M. (2004). *Divan Edebiyatında Nasihat-nâmeler (Pend-nâmeler) ve Vak'a-nüvis Es'ad Efendi'nin Pendnamesi*. Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri. (4), 5-80.
- Artun, E. (2001). *Âşıklık Geleneği ve Âşık Edebiyatı*. İstanbul: Akçağ.
- Bilgin, A. (1994). Türk Edebiyatında Nasihatnâme ve Emre'nin Tercüme-i Pendnâme-i Attâr'ı. *Türk Dünyası Araştırmaları*, (93), 197-208.
- Bolçay, E. (2012). Kars'ta Âşıklık Geleneği ve Karanlı Âşık Maksut Koca'nın Hayatı, Sanatı ve Şiirleri. Yüksek Lisans Tezi. Ankara: Gazi Üniversitesi.
- Boratav, P. N. (1969). *100 Soruda Türk Halkedebiyatı*. İstanbul: Gerçek.
- Çağrı, M. (2006). *Nasihat*, TDV İslam Ansiklopedisi içinde, (32), 408-409, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Çelik, M. ve Özsoy, B. S. [haz.] (2001). *I. Âşıklar Şenliği 7-9 Nisan 2000*. Manisa: Emek Matbaacılık.
- Doğan, F. (2023a). *Türk Saz (Âşık) Şiirinde Nasihat* (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Fırat Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Elâzığ.

ÂŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASIHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

- Doğan, F. (2023b). Türk Saz (Âşık) Şiirinde Nasihat. *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (37), 569-597.
- Eren, H. (2021). Yozgatlı Hüznî'nin Nasihat-namesine Değerler Perspektifinden Bir Bakış. *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türkoloji Dergisi*. (25/2), 163-182.
- Erul, B. (2012). *Vedâ Hutbesi*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde, (42), 591-593, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Göktürk, H. (2022). Eđerler Eđitimi Bađlamında Âşık Tarzı Türk Şiir Geleneđinin İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi. Sakarya: Sakarya Üniversitesi.
- Halıcı, F. [haz.] (1992). *Âşıklık Geleneđi ve Günümüz Halk Şâirleri - Güldeste*. Ankara: Atatürk Kültür, Dil ve Tarih Yüksek Kurumu AKM.
- Kaplan, Mahmut. "Türk Edebiyatında Manzum Nasihat-nâmeler", Türkler içinde, Hasan Celal Güzel, Salim Koca vd. (ed.), (11), 791-99, Ankara: Yeni Türkiye.
- Karakaş, A. (2021). Âşık Dursun Yeşilođlu'nun Şiirlerinde Nasihat (Öđütleme). *RumeliDE Dil ve Edebiyat Araştırmaları Dergisi*, (25), 519-528.
- Kaya, D. (2000). *Hoşgörüye Bađlı Nasihatler*, Âşık Edebiyatı Araştırmaları, İstanbul: Kitabevi, 267-282.
- Kılıç, Ü. (2009). Hz. Peygamber'in Ahlak'ı ve Güzel Ahlaka Verdiđi Önem. *C.Ü. İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (XIII/1), 79-97.
- KK1: *Âşık Maksut Koca Feryadi*. 1961, Kars-Arpaçay doğumlu. Derleme; Eylül 2023'te İstanbul Halkalı'da âşığın evinde ve kendi işlettiđi Âşıklar Otađı'nda yapılmıştır. Ayrıca Şubat-Kasım 2023 ile Ocak-Mayıs 2024 tarihleri arasında çeşitli programlar aracılıđıyla görüntülü ve telefonda görüşülerek yapılmıştır.
- Koca, M. (2007). *Sular Yandı*. İstanbul: Yalınses.
- Köprülü, M. F. (2004). *Edebiyat Araştırmaları I*. 4. Baskı, Ankara: Akçađ.
- Köycü, E. (2018). Ahlâkî Sorunlara Hadislerden Bazı Çözüm Önerileri. *Uluslararası Kültürel ve Sosyal Araştırmalar Dergisi* (UKSAD), Aralık, (4), 109-127.
- Kurtođlu, F. S. (2017). Âşık Veysel'in Şiirlerini Deđerler Eđitimi Açısından Okumak. *Türk Kültürü ve Hacı Bektaş Veli Araştırma Dergisi*, (83), 101-123.
- Marshall, G. (1999). *Sosyoloji Sözlüđü*. Osman Akınhay ve Derya Kömürcü (çev.), Ankara: Bilim ve Sanat.
- Pala, İ. (2006). *Nasihatnâme*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde, (32), 409-410, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Safran, M. ve Aktaş, Ö. (2012). *Savaş ve Tarih*. Millî Eđitim (196), 246-257.

- Sarikoyuncu, A. (1999). Türklerde Kadın Hakları Üzerine Bir Değerlendirme. *Bilig* (8), 113-124.
- Sümbüllü, Y. Z. (2015). Türk-İslam Kültüründe Nasihâtname İçerikli Eserlere Genel Bakış. *Türk-İslam Dünyası Sosyal Araştırmalar Dergisi*, (2), 1-7.
- Taşlıova, M. M. (2008). Baba-Oğul Âşıklar: Âşıklık Geleneğinde Yeni Bir Model. *Türkbilig*, (15), 94-109.
- Tatçı, M. (1990). *Yunus Emre Divanı* (İnceleme). Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- Tural, S. K. (1988). *Kültürel Kimlik Üzerine Düşünceler*. Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı.
- URL1: “Acı, Tatlı Hatıralar | Maksut Feryadi.”, <https://www.youtube.com/watch?v=PNLZ0VHRv6Y> (erişim tarihi: 16.03.2024)
- URL2: “Aşık Maksut Koca - Yaşayan Hazinesel 4. Bölüm”, <https://diyanet.tv/yasayan-hazinesel/video/asik-maksut-koca--yasayan-hazinesel-4-bolum> (erişim tarihi: 12.03.2024)
- URL3: <https://aregem.ktb.gov.tr/Eklenti/93852,halk-ozani---asikpdf.pdf?0> (erişim tarihi: 22.09.2023)
- URL4: “Türkiye’de Yaşayan İnsan Hazinesel”, <https://www.unesco.org.tr/Home/Page/1893?slug=T%C3%BCrkiye%E2%80%99de%20Ya%C5%9Fayan%20%C4%B0nsan%20Hazinesel> (erişim tarihi: 12.03.2024)
- URL5: <https://www.mesam.org.tr/> (erişim tarihi: 16.03.2024)
- URL6: <https://www.lugatim.com/s/nasihah> (erişim tarihi: 07.04.2024)
- URL7: “TDK sözlükleri”, <https://sozluk.gov.tr/> (erişim tarihi: 2023-2024 yıllarının muhtelif günlerinde)
- URL8: “Aşık Maksut Feryadi - Kasılma”, <https://www.youtube.com/watch?v=E84-NWP-Jlo> (erişim tarihi: 03.10.2023)
- URL9: “Aşık Maksut Feryadi - Kirletmeyin”, <https://www.youtube.com/watch?v=OGIEzThiVpQ> (erişim tarihi: 03.10.2023)
- URL10: “Aşık Maksut Feryadi - Kim Bilir”, <https://www.youtube.com/watch?v=chcEe0LUM5g> (erişim tarihi: 03.10.2023)
- URL11: “Aşık Maksut Koca (Feryadi) - Can Türkiyem”, <https://www.youtube.com/watch?v=zBrbeYsnxJQ> (erişim tarihi: 26.09.2023)
- URL12: “Aşık Maksut Feryadi - Evde Kal”, <https://www.youtube.com/watch?v=AOLtYTgtJ9o> (erişim tarihi: 03.10.2023)

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

- URL13: “Aşık Maksut Feryadi - Ali Yatar”,
<https://www.youtube.com/watch?v=aEqNtdoI8qQ> (erişim tarihi: 03.10.2023)
- Uludağ, S. (2006). *Nefis*. TDV İslâm Ansiklopedisi içinde, (32), 529-531, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Ülken, H. Z. (1969). *Sosyoloji Sözlüğü*. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.
- Yaman, E. (2014). *Değerler Eğitimi Eğitimde Yeni Ufuklar*. Ankara: Akçağ.
- Yaran, C. S. (2007). “Mevlana'nın Yedi Öğüdü”: Evrensel Erdemler, Kozmik Temellendirmeler ve Aidiyet Meselesi. *İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, (16), 21-48.
- Yılmaz, A. (2004). Türk Kültüründe Kadın. *Millî Folklor*, (61), 111-123.
- Yılmaz, T. [drl.] (2011). *Aşıklardan Halk Hikâyeleri 1*. Ankara: Eğiten Kitap.

Андатпа: Бүгінгі таңда Максұт Фериади Түркиядағы ашық дәстүрі аясындағы аса өнімді және танымал ашық өкілдерінің бірі деп санауға болады. Оның ерекше қабілеттері көптеген шебер өлеңдер, күйлер мен әңгімелерді орындау мен баяндауды қамтиды. Фериади поэзияны жоқ жерде шығару, оны сазда (түріктердің дәстүрлі ішекті аспабы) орындау және ашық дәстүрін сақтау және танымал ету үшін жаңа платформаларды белсенді дамыту өнерін көрсетеді. Карста дүниеге келген және осы қаладағы ашық қауымының ерекшеліктерін білдіретін Максұт Фериади көптеген өлеңдер мен хикаялар тудырып, оларды дербес жіктеген. Дегенмен, оның ең маңызды ерекшелігі – дәстүрлі ашықтар орындайтын орындарды кофеханалар мен көпшілік жиналатын орындар сияқты классикалық орындармен қатар жаңа орындарды қосу. Жастайынан тыңдармандарына жету үшін көптеген кассеталық дискілерді дайындаған М. Фериади кейін өнерін радио-теледидар бағдарламаларымен және соңында элеуметтік медиа платформаларымен жалғастырды. Осы жетістіктерінің арқасында бүгінде Түркиядағы ең танымал ашықтардан бірі М. Фериади Түркиядан басқа әлемнің көптеген елдерінде бағдарламалар жасап, түрік ашық дәстүрін әртүрлі аймақтарда таныстыруға мүмкіндік алды. Бұл зерттеуде қазіргі Түркиядағы ашық дәстүрінің «Жанды адам қазынасының» бірі Максуд Фериадидің 226 өлеңіндегі құндылықтар тәрбиесі талданады. Бұл өлеңдердегі құндылықтар мазмұндық талдау арқылы жіктеліп, төрт категория бойынша қарастырылады: «діни-мистикалық насихаттар», «жалпы әдептілік туралы насихаттар», «жеке және қоғамдық өмір туралы насихаттар» және «табиғат пен табиғи өмір туралы насихаттар». Зерттеу

FAZIL ÖZDAMAR

нәтижесінде, М. Фериадидің кейде діни үкімдерді, кейде жеке және әлеуметтік құқықтарды, сондай-ақ ол маңызды деп санайтын адамдардың көзқарастары мен мінез-құлқын бейнелеу үшін тұспалдарды қолдана отырып бұл құндылықтарды өз өлеңдерінде сәтті біріктіретінін көрсетті.

Кілт сөздер: Ашық Мақсұт Фериади, насихат, құндылықтар тәрбиесі, ашық өлеңдері, «жанды адам қазынасы».

(Фазыл ӨЗДАМАР: АШЫҚ МАҚСҰТ ФЕРИАДИДІҢ НАСИХАТ ТАҚЫРЫБЫНДА ЖАЗЫЛҒАН ӨЛЕҢДЕРІНДЕГІ ҚҰНДЫЛЫҚТАР ТӘРБИЕСІ)

Аннотация: На сегодняшний день Максұт Фериади может считаться одним из наиболее продуктивных и популярных представителей ашиков в рамках турецкой традиции. Его выдающиеся способности охватывают исполнение и повествование множества мастерских стихотворений, мелодий и историй. Фериади также демонстрирует искусство спонтанного создания стихов, исполняет их на сазе (традиционном турецком струнном инструменте) и активно развивает новые платформы для поддержания и популяризации ашикской традиции. Родившийся в Карсе и представляющий особенности городской общины ашиков, Максұт Фериади создал множество стихотворений и историй, которые он самостоятельно классифицировал. Однако его наибольшим вкладом является расширение традиционных мест выступлений ашиков, включив в них новые площадки наряду с такими классическими, как кофейни и свадьбы. С юных лет Фериади завоевывал внимание аудитории благодаря многочисленным записям на кассетах и компакт-дисках, продолжив затем выступать на радио и телевидении, а в последнее время — на платформах социальных сетей. Благодаря этим достижениям, Максұт Фериади сегодня является одним из самых известных ашиков в Турции, проводя программы посвященные ашикской традиции во многих странах мира и способствуя таким образом распространению турецкой ашикской традиции в различных регионах. В данном исследовании анализируется воспитание ценностей в 226 стихотворениях Максұта Фериади, одного из «живых человеческих сокровищ» современной турецкой ашикской традиции. Ценности, представленные в этих стихотворениях, классифицированы посредством контент-анализа и распределены по четырем категориям: «религиозные и мистические наставления», «общие моральные наставления», «наставления по индивидуальной и общественной жизни» и «наставления по природе и естественной жизни». Результаты исследования

AŞIK MAKSUT FERYAD'IN NASIHAT KONULU ŞİİRLERİNDE DEĞERLER EĞİTİMİ

показали, что М. Фериади успешно интегрирует эти ценности в свои произведения, используя аллюзии для представления религиозных предписаний, индивидуальных и социальных прав, а также взглядов и поведения людей, которые он считает значимыми.

Ключевые слова: Ашик Максут Фериади, советы, ценностное образование, поэзия ашика, живое человеческое сокровище

(Фазыл ОЗДАМАР. ВОСПИТАНИЕ ЦЕННОСТЕЙ В СТИХАХ АШИКА МАКСУТА ФЕРИАДИ НА ТЕМУ СОВЕТОВ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Fazıl Özdamar (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 82-1

DBTBL 17.82.10

Бақыт ӘБЖЕТ

филология ғылымдарының кандидаты, доцент, Қожа Ахмет Ясауи атындағы
Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(bakyt.abzhet@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0001-6795-045>

**«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ДӘУІР
БЕЛЕСТЕРІ***

Андатпа: Автор «Қобыланды батыр» жырының қазақ жыршыларының репертуарынан кеңінен орын алу себептерін қарастырады. Қобыланды батыр жырында ұшырасатын адам аттары, эпоста келетін сюжеттер мен көне мотивтер, ескі ұғымдардың жаңаша пайымдалуы, жыршылардың өмір сүріп отырған уақытына жақын келу заңдылығы, жырдың композициясы мен қаһармандық эпостың табиғатына қатысты сөз қозғайды. Ғасырлар бойына ауыздан-ауызға таралып келген эпостың архаикалық эпостан қаһармандық эпосқа шейінгі даму кезеңдері мен оның эпос жанрының тарихи тұтастану кезеңдеріне, оның заңдылығы мен себептеріне тоқталады. Алтын Орда мемлекеті мен Ноғайлы дәуірі, Қазақ хандығы тұсында бұрынғы көне эпос қайта жанданып, көнеден келе жатқан жырдың әр дәуірде түлеп, поэтикасының қайта жаңаша формада жырлана бастағаны көрініс табады. Дешті-қыпшақ кезеңінен бастау алатын қаһармандық эпос өткен шақтан айтылатын болғандықтан кейінгі дәуірлердегі оқиғаларды, бірнеше ғасырдың тарихи кезеңдерін де ішіне қамтиды, әр ғасырдағы болған оқиғалар мен тарихи кейіпкерлер жырда араласып жүреді. Эпоста бұрынғы және кейінгі жаулар бір дәуірдің өкілдері болып айтылады, бұл фольклордағы барлық классикалық эпосқа тән дүниелер. Жас ұрпақтың бойына патриоттық сенімді ұялату, эстетикалық тәлім беруде батырлық жырдың алатын орны айрықша. Кешегі екінші дүниежүзілік соғыс кезінде халықтың рухын ояту үшін бұрын тыйым салынған жырларды қайта дәріптеуді қолға алу себептері де белгілі. Сол тұста қағаз бетіне түскен «Қырымның қырық батыры» секілді циклді жырлар ішіне енген «Қобыланды батыр» жырындағы тарихи анахронизмнің себептеріне тоқталады.

* Келген күні: 12 наурыз 2024 ж. – Қабылданған күні: 29 мамыр 2024 ж.

Date of Arrival: 12 Mart 2024 – Date of Acceptance: 29 May 2024

Geliş Tarihi: 12 Mart 2024 – Kabul Tarihi: 29 Mayıs 2024

Поступило в редакцию: 12 марта 2023 г. – Принято в номер: 29 мая 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1451387

Кілт сөздер: Қобыланды батыр, Архаикалық эпос, «Қырымның кырық батыры», Жыр, Дешті-Қыпшақ, Ноғайлы, Қызылбас, Қалмақ, Қазақ хандығы

Bakyt ABZHET

candidate of philological sciences, associate professor, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan
(bakyt.abzhet@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0001-6795-045>

**MILESTONES OF THE ERA IN THE EPIC
“KOBLANDY BATYR”**

Abstract: The article examines a multitude of factors contributing to the widespread dissemination of the epic poem “Koblandy Batyr” in the repertoire of Kazakh zhırs. In this context, particular attention is paid to the evolution of the epic genre, from archaic epic to heroic epic, which was transmitted orally from generation to generation. The main stages of epic development during the periods of the Golden Horde, the Nogai era, and the Kazakh Khanate represent significant moments in the revival of the ancient epic. The significance of this process is illuminated in the context of the historical integration of the epic genre, its legitimacy, and determining factors. It is noted that during the Desht-i-Kipchak period, the revival of the ancient epic took on new forms, as evidenced by the heroic epic “Koblandy Batyr”. Examining this poem, the author emphasizes its retrospective character, allowing for the inclusion of events from later epochs and historical periods, blending events and characters from different centuries. An important aspect in the context of the study is the emphasis on the patriotic function of heroic poetry, which occupies a special place in instilling patriotic faith in the younger generation and aesthetic education. Additionally, the reasons for the re-glorification of previously banned songs during the Second World War are highlighted as a means of reviving the spirit of the people. In conclusion, the author highlights the features of historical anachronism in the poem “Koblandy Batyr”, which is part of the cycle of poems such as “Forty Batyrs of Crimea”.

Keywords: Koblandy batyr, archaic epic, “Forty Batyrs of Crimea”, epic, Desht-i-Kipchak, Nogai era, Kyzylbas, Kalmyk, Kazakh Khanate

Кіріспе

Қазақтың батырлық жырларының ішінде ең көлемдісі әрі кең тараған нұсқаның бірі – «Қобыланды батыр» жыры. Бұл эпостың ел ішінен жиырма тоғыз нұсқасы жазылып алынған. Қазақ даласында жыр айтқан ақын, жыраулардың барлығының дерлік репертуарында «Қобыланды» жыры болғандығы, көне эпостық нұсқадан бастап батырлық жырға дейінгі жолда жаңарып, қайта жырланып отырғаны байқалады. Бұл жыр тек қана қазақ халқында ғана емес, көршілес отырған туысқан халықтардың да ауыз әдебиеттерінде ұшырасады. Қазақ арасында кең тараған нұсқалары жайында М.Әуезов атындағы Әдебиет және өнер институтының ғалымдары былай дейді: «Осы жыр нұсқаларының ішінде ең көркем үлгілерінің бірі және баспа арқылы ел арасына кең тарағаны Марабай – Мергенбай нұсқасы болып саналады. Жырдың сюжеттік нұсқалары қазақтан басқа Қырым татарлары, ноғай, қарақалпақ халықтарының ауыз әдебиетінде сақталған. Аталған эпостың кейбір үзінділері ХІХ ғасырдың екінші жартысынан бастап баспа бетінде жариялана бастады. Жырдың бір нұсқасын 1860 жылдары атақты Марабай ақыннан жазып алған және оның үзіндісін алғаш рет баспа бетіне шығарған – көрнекті қазақ ағартушысы Ы.Алтынсарин» (Алпысбаева & Әуесбаева, 2017, 50-б.).

Бұл жырдың әр түрлі нұсқаларынан үзінділер «Түркістан уалаятының газеті», «Дала уалаятының газеті» секілді ХІХ ғасырдың екінші жартысында дүниеге келген басылымдарда да жариялана бастады. Қазан төңкерісіне дейін де В.В.Радлов, Г.Н.Потанин, Ә.Бөкейханов секілді қазақ ауыз әдебиетін зерттеген ғалымдар «Қобыланды батыр» жырына қатысты өз пікірлерін айтып, жырдың халық әдебиетінде, қазақ халқының дәстүрінде ерекше орын алатынына тоқталады. Алаш зиялылары Ә.Бөкейханов, Х.Досмұхамедұлынан кейін Кеңестік дәуірде С.Сейфуллин, В.М.Жирмунский, С.Мұқанов, М.Әуезов, М.Ғабдуллин, Ә.Марғұлан, Ә.Қоңыратбаев, О.Нұрмағамбетова, С.Қасқабасов, Ш.Ыбыраев сияқты т.б. белді ғалымдар зерттеулер жасап, өз тұжырымдарын жасайды. Жырда ұшырасатын топонимдік атаулар мен Қазан, Көбікті, Алшағыр сияқты қызылбас батырлары болып келетін адам аттарының тарихтағы іздеріне қатысты да түрлі жорамалдар айтылған.

Тақырыпты талдаудың мақсаты мен міндеттері

«Қобыланды батыр» жыры қазақ халқының сандаған ғасырлар бойы бірге жасасып келе жатқан асыл мұрасына жатады. Жырда оғыз-қыпшақ дәуірінен бастап, Шыңғыс хан жорығы кезіндегі оқиғалар, Ноғайлы

дәуірі кезеңіндегі соғыстар мен кейінгі қазақ-қалмақ соғысына қатысты тарихи жәйттердің іздерін байқауға болады. Жыр желісінде ұшырасатын жер-су аттары мен тарихи кейіпкерлер, ру-тайпалардың бірлестігі мен жырдағы жау еліне қатысты тарихта сақталған түрлі оқиға іздері мен бұрыннан сақталған көне мотивтер, ескі жырдың өзін де жаңа заман мен қоғамның талап-тілектеріне байланысты қайта өңдеп отырды, осылайша бұрынғы көне эпос жаңаша түлеу арқылы қаһармандық эпосқа айналды, ел ішінде сақталған бірнеше нұсқа арасында осы екі эпос та жыршы тарапынан айтылып, қатар өмір сүре бастады.

Бұл жырдың архаикалық эпосқа тән өне бойында сақталған көне сюжеттер мен мотивтер, эпос жанрының бірте-бірте бірнеше тұтастану түрінен өтуі, классикалық эпостың пайда болуы жайлы және эпостың шығу табиғатына байланысты «Қобыланды жырында» көрініс беретін анахронизмдерді талдау жұмыстың негізгі мақсатына жатады. Зерттеудің негізгі міндеті эпоста орын алған осы көне сюжеттер мен тарихи оқиғаларға, адам аттарына қатысты орыс деректерінде сақталған тарихи жазбаларды салыстыра отырып зерттеу болып табылады.

Зерттеудің ғылыми әдіснамасы

Зерттеу барысында фольклор жанрында қолданылатын әдістер қолданылды. Эпикалық шығармалардың поэтикасын зерттеу үшін салыстырмалы-типологиялық әдісті, талдау арқылы қарастыру, тарихына қатысты тарихи-генезис, жүйелеу әдістері теориялық тұрғыдан қарастырылды.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулары

«Қобыланды» жырының сюжеті мен оқиғасы көне дәуірлерге, Қазақ хандығынан да бұрын, Алтын Орда мемлекетінен де ескі кезеңдерге баратындығы туралы кезінде М.Әуезов те тоқталған болатын. Қазан хандығын құрған билеушілер арасында Қазан атты ханның кездеспейтіндігі турасында талдаулар жасай келе ғалым, оның шығу төркіні сонау көнеден келе жатқан түрік қағанаты тұсынан басталатындығы жайлы тұспалдайды: «Қобыланды әңгімесі басында шыны жақын болған, бір уақиғаның сарынынан туған әңгіме дедік. Бұл Қобыланды әңгімесінің ескіден келе жатқан негізі. Бұл әңгіме жалғыз қазақ әңгімесі емес, әуелгі қалыпта, жалпы түрік әңгімесі болуға тиіс. Мына әңгіме содан қалған қазақ ішіндегі сарқындысы. Бірақ әңгіме көп заманнан келе жатқан ескі әңгіме болғандықтан, бергі жерде қосылған жамаулар көп. Жамау жалғыз әңгімеде емес, әсіресе көп айтушының аузынан өткендіктен. Әрбір заманның ескілікті, жаңалықты сөздері сияқты қоспаны да көп сіңірген» (Әуезов, 2014, 76-77-б.).

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ДӘУІР БЕЛЕСТЕРІ

Жырдың нұсқаларында сыртқы жауды, кәпірді суреттегенде тек қана қызылбас не қалмақ қана емес, кейде орысқа қарсы атой салып жүргендей баяндалатын жері де ұшырасады. Батырдың Қазан деген ерге қарсы соғысқа аттануы Қазан қаласы үшін болған соғысқа аттанған Шора сияқты батырлардың кезіндегі тарихи оқиғаларға қатарлас өрбіп отыратыны анық байқалады. Ол турасында М.Әуезов те атап өтеді: «Тарихи себеппен аттандырса өліп қалған Қобыландыны қыпшақтың өзінің хандығы сияқты болған Қазан хандығын құлатуға аттандыру керек емес. Одан гөрі бергі заманда болған 1552 жылдағы оқиғаның салдарынан орысқа қарсы аттандыру әлдеқайда орынды, қисынды болады. Сондықтан бізде Қобыландыны Иван Грозный қолынан Қазан қаласын құтқаруға аттанған десек, өрескел терістікке ұшыраған болмаспыз деймін» (Әуезов, 2014, 73-74-б.).

Ноғайлы дәуіріндегі Қазан хандығы үшін болған соғыстар көптеген батырлық жырларға арқау болған. «Қобыланды батыр» жырында орысқа қатысты қарата айтылған жыр жолдары ұшырасып отырады. Мысалы, жырда орысқа қатысты «Түймелетіп кигендер, Түрегеліп сигендер» деп келетін қазақта бұрын болмаған, кейін келіп орыспен араласа бастаған кезден бастап сіңе бастаған жат әдеттер эпостың жыр жолдарында кездеседі.

«Хандар мінген қанды атты,
Батыр мінген жалды атты,
Қырық мың әскер салт атты.
Түймелетіп кигендер,
Түрегеліп сигендер,
Масақ құлақ мылтық қолында,
Қара сухар қойнында,
Алтыатары қолында,
Бәйгіден келген дөнені,
Сол шаһардың гөзелі,
Иесіз қалды көп әйелі.
Талай төре келеді.
Төсінде алтын мыйлады,
Қаланың аузын қандатып,
Солдатын жаяу айдатып,
Шаһардың аузын шаңдатып,
Ішеміз деп бал алып,
Шайнаймыз деп нан алып,
Қырық мың кісі бұл шықты.
Он кісіден қос болып,

БАҚЫТ ӘБЖЕТ

Қобыландыға қас болып,
Қазан ері бас болып,
Базарда болар ақша бөз,
Арқада болар сары көз,
Әлім менен Шөменге,
Жоғары менен төменге,
Төменгі жатқан көп елге,
Мен мұсылман дегенге,
Мағлұм болды біздің сөз,
Жекпе-жек деп келді кез» (Бабалар сөзі, 2007, 37-

38-б.).

Тарихта Иран жерін жайлаған қызылбастардың мұсылман екендігі белгілі. «Шиға» масхабын ұстанғандықтан «сүнниттермен» қақтығыстар болып тұрған. Алайда мұсылмандар еш уақытта түргеліп тұрып дәрет сындырмаған. Бұл әдет қазақтарға орыстан сіңген.

«Қобыланды батыр» жырында Қобыландыны тұтқынға алатын жойқын күштің иесі, жау батыры әрі Қобыландыға ғашық болатын Қарлығаның әкесі ретінде келетін Көбікті «Ер Сайын» жырында Сайын батырға қызын беретін қайын атасы ретінде сыйпатталады. «Қобыланды батыр» жырында Киікбай Қарлығадан туған батыр, ал Бөгенбай Құртқадан туған Қобыландының балалары ретінде айтылса, «Ер Сайын» жырында үш жылға мұрсат берген Қобыланды қайта айналып келгенше Көбіктің қызы Аюбикеге үйленіп жорыққа аттанып қаза тапқанға шейін Сайын батыр перзентті болып үлгереді. Ер Сайынның артында Киікбай, Бөгенбай атты егіз ұлы қалады. Бұл екі жырда батырдың қайын атасы ретінде келетін Көбікті қыпшақтармен көршілес жүрген Еділ бойын жайлаған печенегтер екені белгілі. Орыстың «Игорь жорығы туралы жырында» орыстың жаулары арасында осы көбікті елі ұшырасады. Қарақалпақ ғалымы Қ.Айымбетов қарақалпақ нұсқасындағы «Қобылан» дастанына қатысты айта келе осы бір тарихи оқиғаларға тоқталады: «Міне сондықтан да бұл дастанда географиялық жер аттары Азаулы қаласы деген сөздер сақталған. Дастанда негізгі дұшпан көбікті болып аталады. Атақты орыс дастаны «Игорь жорығы туралы жыр» деген орыс әдебиетінің жазба естелігіндегі дұшпан «кобьяк» болып аталады» (Айымбетов, 1988, 98-99- б.).

«Көбік» немесе «көбікті» деген адам, ру аттары орыс жазбаларында половецтер ішінде ұшырасады. Шыңғыс хан шапқыншылығына дейін орыс пен половецтер арасында болған қақтығыстар арасында Кончак, Кобьяк деген атауларды кездестіреміз. Олжас Сүлейменовтың «Аз и Я»

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ДӘУІР БЕЛЕСТЕРІ

кітабында көбіктіге қатысты мынадай дерек келтіреді: «1180 жылы олар үлкен қақтығыс жасап, Киевте таман келеді. Святославқа көмекке Черниговиялық Ярослав кувуйлерімен бірге келеді және оған ақырында, Игорь Святославич Кончак пен Кобяктың половецтер бастаған жасағымен бірге келеді» (Сулейменов, 1989, 452-б.).

«Қобыланды батыр» жырында Қазанның Қырлы және Сырлы қалаларын қызылбастан азат етуге аттанған қият руынан шыққан Қараманның қосынына еріп Қазанға қарай бет алған Қобыланды батырдың жеке дара екі қаланы да өзі жаудан азат еткендігі айтылады. Енді елге қайтқалы отырған Қобыландыны Қараман Көбікті ханның жылқысын екеулеп айдап қайтуға көндіреді. Жырдағы шиеленіс осы жерден басталады. Көбіктіге шамасы жетпеген екі батыр оған тұтқын болады. Тұтқында жатқан екеуін Көбіктінің қызы Қарлыға көмектесіп, тұтқыннан босатып үшеуі бірге қашады. Қарлығаның көмегімен Қобыланды Көбіктінің осал тұсын тауып, садақпен атып өлтіреді. Сонымен елге оралса қызылбастың ханы Алшағыр Қобыландының елін шауып кеткен екен. Жырда көне эпосқа тән құрылымдық ерекшелік сақталып қалған. Ноғайлы дәуіріндегі адам аттары, тарихи кісі есімдері ұшырасып отырғанына қарамастан жырдың ескі арнасы - жауға аттану, тұтқын болу, елге келгенде әйелін өзге батырдың әйелдікке алғалы жатқанда үстінен түсуі секілді классикалық сюжеттер сақталып отырады. «Көне эпостан көрінетін ерекше сипаттың бірі – оның синкреттілігінде. Әсіресе көне эпоста жанрлық синкретизмге қарағанда идеологиялы синкретизмнің сілемі басым болып көрінеді. Көне эпоста мифтік сана басым. Кейінгі заманның шындығына қайшы келмейтін барынша салт-санадан, тұрмыс-тіршіліктен және ритуалдан, мифтік түсініктен толық ажырай қоймаған тұтастық бар» (Халық әдебиетіндегі тарих көріністері, 2016, 120-б.).

«Қобыланды батыр» жыры өзінен кейін дүниеге келген жырлармен бірге қайта жырланып, «Қырымның қырық батыры» атты жырлар топтамасының ішіне ену арқылы кейінгі дәуірдің оқиғаларын да қамтығаны байқалады. Жырда Қобыландының елін шауып кететін Алшағыр ханның тарихта болғандығы туралы мәліметтер бар. Бұл кезең ноғайлы дәуіріндегі оқиғаларға жақын келеді. Алшағыр Ноғайлы дәуірінде ел билеген хандардың бірі болған: «Би Темір өлгеннен соң, ноғайлы жұртын Мұса, ол дүниеден өтісімен оның балалары Алшағыр, Шағым, Сейдақ, Мамай (Шах Мамай) мен Жүсіп (Сары Жүсіп), Смайыл биледі. Бұлардың қайсысы болғанда да Шәлгез батырға немере нағашы Темір биден алыс емес еді. Өйткені, Мұса болса Шәлгездің туған нағашы

атасы, ал оның балалары мен немерелері нағашы ағалары мен нағашы інілері болатын» (Авакова & Баят, 2019, 96-б.).

Алтын Орда ыдыраған тұста бұрынғы күнді аңсау, сыртқы дұшпанға бірігіп қарсы тұру идеясы алға шығады. Осы кезеңде бұрынғы қаһармандық эпостар мен Алтын Орда дәуірінде дүниеге келген батырлық жырлардың тұтастану кезеңі басталады. «Алпамыс», «Қобыланды» секілді рулық-тайпалық кезеңде дүниеге келген жырлар енді Ноғайлы дәуірінің батырларымен аралас қатар жүреді. Бұл турасында профессор Ш.Ыбыраев былай дейді: «Ал «Қобыланды батыр» жырының Мұрын жырау нұсқасында қыпшақ ноғайлының ішіне кіреді, өзге кейбір нұсқаларында осы рудың өзі ғана айтылады. Асылында бұл жағдай бұрынғы ру аясындағы эпосты ноғайлы дәуірінің өз құшағына алғандығы айғақтаса керек. Бұған ноғайлы ұлысына бұрынғы қыпшақ руының енгені де себепші болғандай. Ал, зерттеушілердің пікірінше, жырдың байырғы пайда болған мерзімі оғыз-қыпшақ заманынан (VIII-X ғғ.) ерте болмаса кенже емес. Онан бері жыр бір орнында тұрмаған, үнемі өзгеруді бастан кешірген. Бертін келе ноғайлы топтамасының ішінен де орын алу себебі осында» (Ыбыраев, 1993, 187-б.).

Қазақ эпосы жайлы өз зерттеуінде Dr. Orhan Söylemez пен Lezzet Aliyeva «Қобыланды жырының» айрықша жырлануы Алтын Орда дәуірінен басталатындығына тоқталады: «Sonradan Kazak halkının temelini oluşturan gruplar, o sıralar Altın Orda, Kırım, Kazan Hanlıklarının ve Orta Asya Hanlıkları siyasi birliğinde idi ve hepsine birden 'Nogaylı' denilirdi. Kobılandı, Kambar, Er Targın, Alpamış gibi destan kahramanlarının adları doğrudan tarihi vak'alarla ilişkilidir. Kobılandı Batır destanı, 15. asırda Kazak Hanlığının parçalanışını; Er Targın destanı, 15.-16. asırlardaki Kırım Hanlığında olan kabile mücadelelerini; Er Sayın, Alpamış Batır destanları, Kazakların ve Moğolların 15. asırda birleşerek yaptığı seferlerini ve Kambar Batır destanı, Kazaklar ve Özbeklerin seferlerini anlatır» (Söylemez & Aliyeva, 2000, 35-б.).

«Қобыланды батыр» жыры шығу тарихы бойынша рулық бірлестік кезінде дүниеге келген көне эпосқа жатады. Қобыландының аты айтылған тұста оның руының аты да қосарлана жүретіні сондықтан. Ол турасында академик С.Қасқабасов та атап өтеді: «Тарихи тұтастандырудың алғашқы түрін «Алпамыс батыр» мен «Қобыланды батыр» жырларынан да байқауға болады. Ең бастысы екеуінде де батырлар өз руын, өз мекенін қорғайды; мұнда бүкіл елді басқарып отырған әмірші жок, керісінше, батырлар – Қоңырат пен Қарақыпшақ

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ДӘУІР БЕЛЕСТЕРІ

елінің, яғни өз руларының ғана басшысы. Олардың үстінен қарайтын, оларға әмір беретін адам жоқ. Яғни, әлі бір орталық, қатаң мемлекет жоқ» (Қасқабасов, 2001, 48-б.).

Ноғайлы және Қазақ хандығы кезінде жырланған эпостардың көбінің бастауы бұрынғы ру-тайпалық бірлестік кездеріне жетелейді. «Қобыланды», «Алпамыс» секілді бұрынғы рулық бірлестіктер тұсында жырлана бастаған эпостар ендігі жерде «Қырымның қырық батыры» топтамасына кіреді. Кейінгі біріккен батырлық жырлар топтамасының біразы Ноғайлы кезіне қатысты болса, «Ер Көкше», «Ер Қосай» сияқты көне эпостар ерте дәуірлерден келе жатқан жыр екендігі анық. Бұл көне эпостарда Түрік қағанаты, оғыз-қыпшақ бірлестігі, тіпті ғұндар дәуірі кезіндегі Еуропаға шапқыншылық кезеңінің іздері сақталған. «Манас» жырындағы Манастың қырық шорасы, тек қана қырғыз тайпалары емес сол дәуірдегі қазаққа біріккен тайпа атынан қатысатын батырлар кейінгі циклдену дәуірінде қайта түлеп, жанаша жырлана бастаған. Фольклорист Ж.Рақыш былай дейді: «Қамбар батыр» жыры мен «Манас» эпосының тарихи негізінде ұқсастық кездеседі, Назым мен Ақжүніс, Ақчөрек сұлудың портреттік сипаттамаларының ұқсастығы тек эпостағы «ортақ жерлердің» қайталануымен ғана түсіндіруге болмайды. «Манас» жырында Ер Көкше Айдар ханның ұлы, Қамбар ханның ұрпағы, жекпе-жекте Манастан жеңіледі. Қазақ эпосындағы Ер Көкше Қамбар ханның баласы, қаракыпшақ Қобланды батырмен ұрыста өледі. Ш.Уәлиханов қазақ батыры Ер Көкшені Никон жылнамасында аты аталатын Одой (Адай – ?) қаласына тауына Құйдаш ханның шабуылы кезінде 1423 жылы өлген татар батыры Когчеге теңестіреді (Valihanov, 1961, 71-б.)» (Rakiş, 2019, 1230 s.).

Ш.Ыбыраев оғыз-қыпшақ дәуірінде дүниеге келген эпостарды Сыр бойында өмір сүрген оғыз-қыпшақ кезеңінен қарастырады: «Қалай десек те қыпшақ пен оғыз тайпаларының VI-IX ғғ. түйіскен жерлері - Қазақстанның оңтүстік батыс аймақтары. Сыр өңірі “Алпамыс” жырының осы кезеңін бастан кешірген. Уақыт өтеді. Қоғамдық-саяси өзгерістер рухани өмірге де із салады. Бұрынғы тайпалық одақтар халық болып құрала бастайды. Бұл үрдіс байырғы эпостардың қайта гүлдеуіне, өзгеріп өңделуіне ықпал етеді» (Ыбыраев, 2009, 104-б.).

Демек, түрік қағанатынан да бұрын пайда болған эпостар оғыз-қыпшақ, Алтын Орда кезеңдерінде қайта жаңғырып, архаикалық эпостан қаһармандық эпосқа дейінгі өзгерістерді бастан кешкен. Ноғайлы хандығы бірнеше хандыққа бөлініп кеткен соң Қазақ хандығы жеке дара шыққан кезеңде Ноғайлы дәуірінде дүниеге келген жырларға ие болып

қалады. «Қырымның қырық батыры» атауымен жырланған қазақ жырларының топтамасы Қазақстанның батыс аймақтарында сақталып қалған. Бұған бір жағы сол кезеңдегі Ноғайлы, Қазақ хандығы тұсында күшейіп келе жатқан Ресей басқыншылығына қарсы халыққа рух беру үшін де «Қырымның қырық батыры» секілді эпикалық жырлар кең тараған болса керек. Қазақ хандығы кезінде жыраулардың беделі жоғары болды. Ауыз әдебиетінің негізі де көбіне жыршы-жыраулар орындаған жыр мен терме, толғаулардан құралған. Жерін, елін сыртқы дұшпаннан қорғау, жас ұрпақты батырлыққа тәрбиелеу мәселесі күн тәртібіне шығарылды. Жоңғармен соғыс, орысқа қарсы бас көтеру кезінде «Қобыланды батыр» жыры тоқтаусыз жырланып отырған. Бұл үрдіс ХХ ғасырдың ортасына шейін жалғасын тапты. Екінші дүниежүзі соғысы кезінде бұрынғы батырлық жырларды қайта дәріптеуге билік тарапынан рұқсат беріледі. Соның арқасында бұрын ел ішіне кеңінен жайылған «Қырымның қырық батыры» жырының бір нұсқасы Мұрын жыраудан жазып алынды. 1920-1941 жылдар арасында ескілік ретінде батырлық жырларды дәріптеуге тиым салудың зардабынан Мұрын жырау секілді көненің көзі болған көкірегі шежіреге толы талай жыршы-жыраулар дүниеден өтіп кетті.

Азғандай уақыт көлемінде қайта жырлауға рұқсат берудің арқасында бұрынғы дәстүр қайта түлеп сала берді. Ел ішіндегі дәстүрлі жыршылар өз репертуарында сақталған бұрынғы жырларды қайта жырлауға көшеді. Ол кезде Н.Байғанин, Мұрын Сеңгірбайұлы, А.Байтабынұлы сияқты белді жыршы-жыраулар ел ішінде жүріп бұрынғы жыршылық дәстүрді қайта қолға алуға мүмкіншілік алады. Осылайша ерте дәуірлерден қалыптасқан жыршылық дәстүр ХХ ғасырдың ортасына шейін халық арасында үздіксіз тарап отырғандығының куәсі боламыз. Бұл жырдың атадан-балаға жалғасып, ауыздан ауызға жырланып отырғандығын Н.Байғанинның мына дерегінен де байқауға болады: «Мысалы: Нұрпейіс Байғанин «Қобыландыны» өзінен бұрын жырлаған жырауларды 7-8 атаға жеткізеді. «Мен «Қобыландыны» 17 жасымнан жырладым. Сол кезде тұқымды жыршы Махует деген адамнан осы «Қобыландыны» үйрендім. Махуеттің әкесі Дінмағамбет, Дінмағамбеттің әкесі Бітеген, Бітегеннің әкесі Терлікбай, Терлікбайдың әкесі Бақы, Бақының әкесі Жаскілең, Жаскілеңнің әкесі Тоқберген деген атақты жыраулар өтіпті. Атадан балаға «Қобыландының» мен айтатын осы желісі қалған екен», - дейді (Нұрмағамбетова, 1990, 188-б.).

«Қобыланды батыр» сияқты ел ішіне кең тараған әрі халықтың сүйіп тыңдайтын жыры Қазақстанның батыс пен Орталық Қазақстан аймағында 50-60 жылдарға шейін жыршы, жыр-термешілер тарапынан

«ҚОБЫЛАНДЫ БАТЫР» ЖЫРЫНДАҒЫ ДӘУІР БЕЛЕСТЕРІ

ел ішінде той-томалақтарда, ойын-сауықты кештерде айтылған жырлар сол жыршылар аузынан хатқа түсіп отырған болса, Қарақалпақстан, Түркменстан сияқты көрші елдерде тұратын қазақтар арасында кешегі 1970-80 жылдарға шейін жыршылық дәстүр өз жалғасын тауып отырды. Сыр бойы мен Әмудария бойын мекендеген қазақтар арасында дәстүрлі қисса-жыр айту дәстүрі кейінгі кездерге шейін сақталып, «Қобыланды», «Қыз Жібек» т.б. жырлар жыршылар Сүгір, Жалғасбай, Наурызбай, Амангелді секілді жыршылар тарапынан жырланып келді.

Қорытынды

«Қобыланды батыр» жыры қазақтар арасында кең түрде тараған жырдың бірі. Жырдың композициясы мен оқиғалардың даму динамикасын қарастырған кезде бір ғасырдың оқиғасы емес, бірнеше тарихи оқиғалар негізінде қайта жаңарып, қайта жырланып отырғандығы байқалады. Қыпшақ этносы алғаш рет тарихта Түрік қағанаты кезіндегі тасқа қашалған Орхон жазуларында кездессе, оның тарих сахнасында айрықша жарқырап көрінген кезеңдері XI ғасырлардан басталады. XI ғасырдың екінші жартысында шығыс жазба деректерінде бұрын аталып келген «Оғыздар даласының» (Мафазат әл-гуз) орнына Дешті-қыпшақ деген атау пайда болады. Шыңғыс хан шыпқыншылығы мен Алтын Орда дәуірі, Ноғайлы кезеңі мен Қазақ хандығының құрылған уақытында да қыпшақ тайпалары белсенді рол атқарған. Жыр өз табиғатында осындай оқиғаларды қамтуға тырысады. Осы тарихи оқиғалар архаикалық эпостан қаһармандық эпосқа дейінгі арада түрлі өзгерістерді бастан кешіреді. Қаһармандық эпос ел аузында ұдайы жырланып келе жатқандықтан өзінің даму тарихында идеялық және көркемдік жағынын шыңдалып, толысып, жетілу үстінде болады. Қазақ қоғамы ғасырлар бойы рулық, тайпалық дәстүрді сақтап келгендіктен ата-бабаларының ерлік істерін жырға қосу, оның үстіне көшпелі өмір салтын ұстанған халықтың ауыз әдебиеті де айрықша дамығандықтан ел ішінен шыққан жыршы, ақындар арасында бұрынғы жырларды жаттап айту дәстүрі ұзақ жылдар бойы сақталып отырды. Бұл жырды ел ішінде айтатын жыршылардың соңы Н.Байғанин, Ғ.Байтабынов секілді үлкен жыршылар 1945-50 жылдарға шейін өмір сүрді.

Қаһармандық эпостың табиғаты өзіне дейінгі архаикалық, көне эпостардан бастау ала отырып, бірнеше ғасырдың оқиғаларын қамту арқылы қалыптасады. Белгілі бір рудың қамқоршы батыры ретінде қысылғанда күш беретін, жау шапқанда табынатын киелі рухы ретінде сол халықтың ертедегі тұрмыс-тіршілігінде, тарихында, қоғамдық

өмірінде ұдайы байланыста өмір сүреді, солармен бірге ғасырлар бойына жасасып келеді. Сондықтан да «Қобыланды батыр» жыры өзінің қалыптасып даму үдерісінде талай рулық, таптық, хандық қоғамдарға сәйкес көптеген өзгерістерге ұшырап отырған.

Әдебиеттер

- Алпысбаева Қ.Б., Әуесбаева П.Т. (2017). *Қолжазба қорларындағы батырлық жырлардың жиналу тарихы*. Монография. –Алматы, Әдебиет әлемі, –336 б.
- Авакова Р.А., Баят Е. (2019). Түркі-моңғол батырлық жырларындағы көне сюжеттер: компаративистик талдау// *Түркология*, №2 (94), Наурыз-сәуір. Түркістан. 117-128 бб.
- Айымбетов Қ. *Халық даналығы*. Нөкіс: Қарақалпақстан, 1988. – 492 б.
- Әуезов М. (2014). *Шығармаларының елу томдық толық жинағы*. – Алматы: Дәуір, Жібек жолы, 4-том: Зерттеулер, оқулықтар, әдеби нұсқалар. 1924–1930. – 456 б.
- Бабалар сөзі: Жүз томдық* (2007). – Астана, “Фолиант”, 36-том. Батырлар жыры. 430. -бет.
- Rakiş J.S. (2019). «Kambar Batır» Destanı'ni Dönemselleştirme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Cilt: 7 Sayı: 16 Sayfa 1211–1233. Mart. Türkiye.
- Қасқабасов С. (2009). *Ойөріс*. Алматы, “Жібек Жолы”, – 303 б.
- Қасқабасов С. (2001). *Тұтастану – фольклор поэтикасының заңдылығы./Қазақ фольклорының поэтикасы*. – Алматы, Ғылым, – 250 б.
- Нұрмағамбетова О. (1990). *Қазақ эпосын айтушы жыршы, жыраулар. Фольклор шындығы*. – Алматы, Ғылым, – 264 б.
- Söylemez O., Aliyeva L. (2000). Alpamış batır ve Er Targın destanlarında kahraman, kadın ve at motifleri üzerine bir deneme // *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 14. Erzurum, – 25 s.
- Сулейменов О. (1989). *Эссе, публицистика, Стихи, поэмы. Аз и Я*. – Алма-Ата, Жалын, –592 с.

References

- Alpysbaeva Q.B., Áyesbaeva P.T. (2017). *Qoljazba qorlaryndaǵy batyrlyq jyrlardyń jinaly tarıhy*. Monografiya. –Almaty, Ádebiet álemi, –336 b.
- Avakova R.A., Baiat E. (2019). Túrki-mońǵol batyrlyq jyrlaryndaǵy kóne sıyjetter: komparativistik taldaı// *Türkologua*, №2 (94), Naýryz-sáyir. Túrkiistan. 117-128 bb.

- Aıymbetov Q. *Halyq danalyǵy*. Nókis: Qaraqalpaqstan, 1988. – 492 b.
- Áyızov M. (2014). *Shyǵarmalarynyń elý tomdyq tolyq jınaǵy*. – Almaty: Dáýir, Jibek joly, 4-tom: Zertteýler, oqýlyqtar, ádebi nusqalar. 1924–1930. – 456 b.
- Babalar sózi: Júz tomdyq* (2007). – Astana, “Foliant”, 36-tom. Batyrlar jyry. 430.-bet.
- Rakiş J.S. (2019). «Kambar Batır» Destani’ni Dönemselleştirme. *Avrasya Uluslararası Araştırmalar Dergisi*. Cilt : 7 Sayı: 16 Sayfa: 1211 – 1233. Mart. Türkiye.
- Qasqabasov S. (2009). *Oıóris*. Almaty, “Jibek Joly”, – 303 b.
- Qasqabasov S. (2001). *Tutastaný – folklor poetkasynyń zańdylyǵy./Qazaq folklorynyń poetkasy*. – Almaty, Ğylym, – 250 b.
- Nurmaǵambetova O. (1990). *Qazaq eposyn atýshy jyrshy, jyraýlar. Folklor shyndyǵy*. – Almaty, Ğylym, – 264 b.
- Söylemez O., Aliyeva L. (2000). Alpamış batır ve Er Targın destanlarında kahraman, kadın ve at motifleri üzerine bir deneme // *A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*. Sayı 14. Erzurum, – 25 s.
- Sýleimenov O. (1989). *Esse, pýblitsistka, Stihı, poemı. Az ı Ia*. – Alma-Ata, Jalyn, – 592 s.

Öz: Makale, “Koblandı Batır” adlı destanın Kazak jırşı repertuarında geniş çapta yayılmasını sağlayan çeşitli faktörleri incelemektedir. Bu bağlamda, destan türünün arkaik destandan kahramanlık destanına evrimi üzerine özel bir vurgu yapılmakta, bu süreç nesilden nesile sözlü olarak aktarılmaktadır. Altın Ordu ve Nogay dönemi ve Kazak Hanlığı dönemlerindeki destanın gelişim aşamaları, eski destanın yeniden canlanmasında önemli dönüm noktalarını temsil etmektedir. Bu sürecin önemi, destan türünün tarihsel entegrasyonu, meşruiyeti ve belirleyici faktörler bağlamında ele alınmaktadır. Deşt-i-Kıpçak döneminde eski destanın yeni biçimler aldığına dikkat çekilmekte ve bu durum “Koblandı Batır” adlı kahramanlık destanı tarafından doğrulanmaktadır. Bu destanı inceleyen yazar, onun geçmiş zaman odaklı karakterini vurgulamakta ve bu durumun daha sonraki dönemlerin olaylarını içermesine, farklı yüzyıllardan olayları ve karakterleri bir araya getirmesine olanak tanıdığını belirtmektedir. Araştırma bağlamında önemli bir diğer nokta, genç nesillerde vatanseverlik inancının aşılmasında ve estetik eğitimde özel bir yer tutan kahramanlık destanının bu işlevinin vurgulanmasıdır. Ayrıca, İkinci Dünya Savaşı sırasında daha önce yasaklanmış şiirlerin yeniden

yüceltilmesinin nedenleri, halkın ruhen canlanması için bir araç olarak kullanılmasındandır. Son olarak, yazar, “Koblandı Batır” gibi şiir döngüsüne dahil olan eserin tarihî anakronizminin özelliklerini vurgulamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kobılandı Batır, Arkaik Destan, “Kırımın Kırk Kahramanı”, Destan, Deşt-i Kıpçak, Nogaylı, Kızılbas, Kalmak, Kazak Hanlığı.

(Bakyt ABZHET. “KOBILANDI BATIR” DESTANI’NDA DEVRİN İZLERİ)

Аннотация: В статье автор анализирует множество факторов, обусловивших широкое распространение эпической поэмы «Кобланды батыр» в репертуаре казахских жыршы. В данном контексте особое внимание уделяется эволюции эпического жанра от архаического эпоса к героическому эпосу, передававшемуся устно из поколения в поколение. Основные этапы развития эпоса в периоды Золотой Орды, Ногайской эпохи и Казахского ханства представляют собой важные вехи возрождения древнего эпоса. Значимость этого процесса рассматривается в контексте исторической интеграции эпического жанра, его легитимности и определяющих факторов. Отмечается, что в период Дешт-и-Кипчак возрождение древнего эпоса приняло новые формы, что подтверждается героическим эпосом «Кобланды батыр». Анализируя данный эпос, автор подчеркивает его ретроспективный характер, что позволяет включать в него события более поздних эпох и исторических периодов, сочетая события и персонажей различных столетий. Важным аспектом исследования является акцент на патриотической функции героического эпоса, играющей значительную роль в воспитании патриотических чувств у молодого поколения и в эстетическом воспитании. Дополнительно выделены причины повторного возрождения ранее запрещенных песен в период Второй мировой войны, что способствовало возрождению духа народа. В заключение, автор акцентирует внимание на особенностях исторического анахронизма в эпической поэме «Кобланды батыр», входящей в цикл стихотворений, таких как «Сорок батыров Крыма».

Ключевые слова: Кобланды батыр, архаический эпос, «Сорок батыров Крыма», эпос, Дешт-и-Кипчак, ногайская эпоха, кызылбас, калмык, Казахское ханство

(Bakyt ABZHET. ПРИЗНАКИ ЭПОХИ В ЭПОСЕ «КОБЛАНДЫ БАТЫР»)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Бақыт ӘБЖЕТ (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 398; 801

МҒТАР 17.71.01

Bahar ERİŞ KARAOĞLAN

Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Fen ve Edebiyat Fakültesi, Türk Dili ve
Edebiyatı Bölümü, Çanakkale, Türkiye (bahareris@comu.edu.tr)
<https://orcid.org/0000-0003-0543-2382>

**SPIRIDON MIHAYLOVIÇ MIHAYLOV'UN DERLEDİĞİ
BİLMECELER VE 19. YÜZYILIN ORTALARINDA TARİHİ
VİRYAL AĞZI***

Öz: 19. yüzyılın ikinci yarısında S. M. Mihaylov, Çuvaş halkının henüz bir dil veya ulusal kimlik duygusu geliştirmede bir dönemde tercüman olarak kariyerine başladı. Tercümanlık yaptığı esnada Çuvaş halkının tarihini ve kültürünü derinlemesine araştırdı ve daha sonra tarihî Çuvaşçanın dil kaynaklarının önemli bir parçası haline gelecek araştırmalar yürüttü. Onun dikkate değer katkılarında biri de yazımızın odak noktasını oluşturan bilmecelerin yer aldığı *Chuvashskiye razgovori i skazki* [Çuvaş Konuşmaları ve Hikâyeleri] adlı derleme kitabıdır. Kökeni Viryal ağzına dayanan bu bilmeceler, dilin Ekim Devrimi öncesi yazılı dili temsil etmesi nedeniyle Çuvaşçanın dil tarihi açısından büyük önem taşımaktadır. Bu konunun öneminin bilincinde olarak makalemiz bu bilmecelerin bir listesini, Türkçeye tercümelerini ve harf çevrimlerini de vererek sunmaktadır. Ayrıca çalışmada bilmecelerin ses bilgisi, biçim bilgisi ve söz varlığı açısından da bir değerlendirmesi yapılmaktadır. Türkiye'deki tarihî Çuvaşça araştırmalarına mütevazı bir katkı sağlamayı amaçlayan bu makalenin bir diğer amacı da okuyucuyu Çuvaş halk kültürünün doğrudan tezahürü niteliğindeki bilmecelerle tanıştırmaktır.

Anahtar Kelimeler: S.M. Mihaylov, Çuvaşça, Viryal Ağzı, Bilmeceler, Dil Özellikleri

*Geliş Tarihi: 18 Temmuz 2023 – Kabul Tarihi: 14 Mayıs 2024

Date of Arrival: 18 July 2023 – Date of Acceptance: 14 May 2024

Келген күні: 18 шілде 2023 ж. – Қабылданған күні: 14 мамыр 2024 ж.

Поступило в редакцию: 18 июля 2023 г. – Принято в номер: 14 мая 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1328540

Bahar ERİŞ KARAÖĞLAN

Çanakkale Onsekiz Mart University, Faculty of Science and Letters,
Department of Turkish Language and Literature, Çanakkale, Turkey
(bahareris@comu.edu.tr) <https://orcid.org/0000-0003-0543-2382>

**THE RIDDLES COLLECTED BY SPIRIDON MIHAYLOVIC
MIHAYLOV AND THE HISTORICAL VIRYAL DIALECT IN
THE MIDDLE OF THE 19th CENTURY**

Abstract: In the second half of the 19th century, S. M. Mihaylov began his career as an translator at a time when the Chuvash people had not yet developed a language or a sense of national identity. While working as a translator, he delved deeply into the history and culture of the Chuvash people and conducted research that would later become an important part of the linguistic resources of historical Chuvash language. One of his notable contributions is the collection of riddles, *Chuvashskiye razgovori i skazki* [Chuvash Speeches and Stories], which is the focus of this article. These riddles, which originate from the Viryal dialect, are of great importance in terms of the linguistic history of Chuvash language as they represent the written language before the October Revolution. Recognizing the importance of this issue, our article presents a list of these riddles, including their translations into Turkish and transliterations. In addition, the study also evaluates the riddles in terms of phonology, morphology and vocabulary. Another aim of this article, which aims to make a modest contribution to historical Chuvash studies in Turkey, is to introduce the reader to riddles that are direct manifestations of local folk culture.

Keywords: S. M. Mihaylov, Chuvash language, Viryal dialect, Riddles, Language feature

Giriş

18. yüzyılın ikinci yarısında Çuvaş yazısı ve Çuvaş yazılı dili, misyonerlik faaliyetleri kapsamında yapılan çalışmalar ile ortaya çıkmaya başlamıştır. Buna göre; Çuvaş yazısı Kiril alfabesinden uyarlanan ve eklenen bazı harflerle ve Rusça dinî, edebî eserlerin çevirileri ile oluşturulmuştur. Çuvaş halk kültüründeki sözlü ürünlerin derlemeleri ve telif eser örnekleri ise bu yazının gelişmesinde diğer etkenlerdir. Bu kaynaklardan beslenen Çuvaş yazısı ve yazılı dilinin gelişiminde rol oynayan en önemli isimlerden biri de Spiridon Mihayloviç Mihaylov'dur. Eğitimci, tarihçi, etnograf ve halk bilimci olan S. M. Mihaylov, Çuvaş yazısının ulusal bir edebiyat ve

millî bir dil olmasında fazlasıyla etkindir.¹ Bu açıdan yazar, Çuvaş aydınlanmasındaki meşaleyi ateşleyen kişilerden biridir ve Çuvaşların tarihinde önemli bir yere sahiptir. Şüphesiz ki Mihaylov'un yaptığı çalışmalar, Çuvaşların hem kültürünü hem de Çuvaş Türkçesinin dayandığı ağız sistemini ve etkileşimlerini görmemizi sağlar. Bu açıdan makalede, S. M. Mihaylov'un derlemelerini yayınladığı *Çuvaşskiye razgovori i skazki* [Çuvaş Konuşmaları ve Hikâyeleri] adlı kitaba odaklanılacak ve yazarın Çuvaş yazı dilinin oluşturulmasına katkıları incelenecektir.

1. Spiridon Mihayloviç Mihaylov ya da Spiridon Mihaylov Yanduş (1821-1861)

Çuvaşların ve diğer Rusya halklarının kaderi üzerine uzun süre kafa yoran S. M. Mihaylov, 12 yaşında babaevinden ayrılmış ve iyi bir eğitim için tüccar Mikeyev'in evine taşınmıştır. Fakat anılarından öğrendiğimiz üzere S. M. Mihaylov bu evde pek hoş karşılanmamış ve eğitim alması için çaba gösterilmemiştir. Mikeyev onu daha çok ticaretle ilgili işlere yönlendirmiştir. Bu sebeple S. M. Mihaylov, Mikeyev'in evine taşındıktan bir yıl sonra oradan ayrılmak zorunda kalmıştır (Yegorov, 1968, s. 10).

S. M. Mihaylov, Mikeyev'in evinden ayrıldıktan sonra 1834 ve 1842 yılları arasında Kazan'ın batısındaki bölgelerde kâtiplik yapmıştır. 1842'de ise Kozmodemyansk bölge mahkemesine Çuvaşça tercümanı olarak görevlendirilmiştir (Yegorov, 1968, s. 11). 1853'te Rus Coğrafya Derneğine üye seçilen Mihaylov, ülkenin Orta İdil bölgesini incelemek üzere en büyük bilim merkezlerinden biri olan Kazan İl İstatistik Komitesinde görev almıştır. 1859 ise Mihaylov'un tercüman olarak verdiği hizmetlerinden dolayı gümüş madalya ile ödüllendirildiği yıldır (Dimitriyev, 2004, s. 12). Ancak bu ödül, S. M. Mihaylov'u Çarlık yönetimini eleştirmekten alıkoymamış ve onun düşüncelerinin önüne set çekmemiştir. Ayrıca Mihaylov Çuvaşların ve diğer halkların kendi sosyo-ekonomik durumlarının farkına varmalarında, kendi kültürlerini, tarihlerini ve kimliklerini farketmelerinde aktif bir rol oynamıştır. Bu açıdan Mihaylov cesur, aktif ve eleştirel bir kimlik profili çizmektedir. Bu sebeple Mihaylov'un hayatının son dönemlerinde yaptığı çalışmalar, Çarlık tarafından engellenmiş ve maddi açıdan çok zor günler geçirmiştir. 1860 yılında yazdığı son mektuplardan birinde "Mezara götürecek yolda yürümeye hazırım" diyerek onurlu ve gururlu bir duruş sergilemiştir (Yegerov, 1968, s. 13).

S. M. Mihaylov daha 21 yaşındayken Rusça ve Mariceyi akıcı bir şekilde konuşmuş ve tercümanlık yapmıştır (Yegorov, 1968, s. 11). Bu yılların

¹ Eserlerinin tam listesi için bakınız: Durmuş (2020), Dimitriyev (2004).

kazanımı Çuvaş, Mari ve Rus şarkıları, düzinelerce Çuvaş atasözü, bilmece ve tarihî efsane derlemesidir. Bilimsel ve edebî faaliyetlerini bir amaç doğrultusunda gerçekleştiren Mihaylov, 19. yüzyılın ortasındaki Çuvaş halk biliminin en büyük koleksiyonu olma vasfını kazanmıştır (Dimitriyev, 2003, s. 206).

Son olarak S. M. Mihaylov'un çalışmalarının dilinin neden Rusça olduğu konusu üzerinde durmak gerekir. S. M. Mihaylov'un yaptığı çalışmaların dilinin Rusça olması bazı çevrelerce eleştirilmiş ve neden Rusça yazdığı merak konusu olmuştur. Bazılarına göre S. M. Mihaylov bunu bilinçli olarak yapmıştır. Çünkü S. M. Mihaylov Ruslara, Çuvaşların çok eski bir tarihinin ve zengin bir kültürlerinin olduğunu göstermek istemiştir. Bir diğer görüşe göre ise, Mihaylov'un Rusça yazması Çuvaşların o zamanlar Çuvaşça okuyup yazamamalarıdır (Osipov ve Rodiyonov, 2010, s. 28).

2. Çuvaş Konuşmaları ve Hikâyeleri Kitabı S. M. Mihaylov'a Ait Olmayabilir mi?

Bilmeceler ilk olarak 1853'te Rus alfabesinin ses değerlerine uygun olarak basılmış, Çuvaş edebiyatının ilk antolojisi olan *Çuvaşskiye razgovori i skazki* [Çuvaş Konuşmaları ve Hikâyeleri] kitabı içinde yer almıştır. Kitapta toplam 42 bilmece bulunmaktadır.

S. M. Mihaylov'un bu kitabındaki derlemelerin yapıldığı bölge konusunda farklı görüşler olduğu gibi derlemelerin S. M. Mihaylov'un kendisine ait olmadığı ile ilgili de bazı iddialar bulunmaktadır. V. K. Magnitskiy, *Çuvaşskiye razgovori i skazki* (bundan sonra *ÇRS*) kitabındaki malzemelerin derleyicisinin Kozmodemyansk ilçesi İşak köyünün rahibi V. P. Gromov olduğunu iddia etmektedir. Bu iddiasındaki en önemli dayanak 1867 yılında Kozmodemyansk'taki devlet okullarının eski müfettişi P. İ. Belyeyeva'nın kitaptaki derlemelerin V. P. Gromov'un yaptığını kendisine bildirmesidir.

İkincisi, *Kazanskiye gubernskiye vedemosti* [Kazan İl Gazetesi'nde] 1853 yılında 10-13, 15-20, 22, 24, 25, 27 ve 29 numaralı sayılarında S. M. Mihaylov'un Çuvaşlarla ilgili yazdığı "Kratkoye etnografiçeskoye opisaniye çuvaş" [Çuvaşların Kısa Etnografik Tanımı] makalesinin devamında *ÇRS*'den parçalar yer almaktadır. Magnitskiy, ayrıca metnin dil özelliklerini incelemiş ve "Materiyalah dlya raz'yasneniya staroy çuvaşskoy veri" [Eski Çuvaş İncancını Anlatan Malzemeler] adlı makalesinin 237 ve 238. dipnotlarında V. P. Gromov'un derlediğini metnin oluşturulma şekline bakarak da anlaşılabileceğini ifade etmektedir. Çünkü Magnitskiy derlenen malzemenin söz dizimi olarak Rusça olduğunu ve sadece söz varlığının Çuvaşça olduğunu iddia etmektedir.

Magnitskiy'nin iddiasını destekleyen bir diğer kanıt ise M. Laptayev'in "Materiyalı dlya geografi i statistiki Rosiyi, sobiranniye ofitserami general'nogo ştaba" [Genelkurmay Görevlilerince Toplanan Rusya Coğrafyası Materyalleri] adlı makalesinde bir atıf bulunmamasıdır. M. Laptayev, Kazan ili ile ilgili 1861 tarihli derlemesinde Dağlı Çeremislerin düğünleri ile ilgili bir bölümden başka hiçbir yerde S. M. Mihaylov'un bir eserine atıfta bulunmamıştır.

Üçüncü dayanak ise S. M. Mihaylov'un ev sahibinden satın aldığı ÇRS'nin ikinci yarısının el yazmasının V. P. Gromov'un eliyle yazıldığını ifade etmesidir. Ayrıca tarihçi P. G. Grigoriyev de Magnitskiy'e bu konuda destek vermektedir (Magnitskiy, 1901, s. 76-78). Magnitskiy ayrıca yukarıda *Kazanskiye gubernskiye vedemosti*'nin belirtilen sayılarında S. M. Mihaylov'un yazılarındaki imza konusuna da değinmiştir. Tarafımızca da bu gazetedeki sayılar incelenmiş ve "Kratkoye etnografiçeskoye opisaniye çuvaşey" [*Çuvaşların Kısa Etnografik Tanımı*] adlı makale başlığı altında 1853 yılının 29 ve 27. sayılarında çıkan atasözlerinin ve 25 ve 24. sayılarında çıkan şarkıların derlendiği kısımlar dışında bütün yazılarda "Kozmodemyansk bölge mahkesi tercümanı S. M. Mihaylov" imzasının bulunduğu tespit edilmiştir. Ancak bu makaleler bir seriye işaret ettiği için imzaya gerek duyulmamış ya da unutulmuş olabilir. S. M. Mihaylov'un gazetenin bu sayılarında çıkan "Statiçeskoye opisaniye" başlıklı makalelerinin bazılarında da imza bulunmamaktadır ve bu makaleler bu sayılarda "Kratkoye etnografiçeskoye opisaniye çuvaşey" [*Çuvaşların Kısa Etnografik Tanımı*] makalesinden önce yer almaktadır. Ayrıca aynı yılın 35. sayısındaki "Kazan inorodtsı" [Kazan Yabancıları] adlı makalesinde yazının sonunda sadece "S. M. Mihaylov" yazmaktadır. Anlaşılan o ki bir yazı dizisinin parçası olduğu için bu konuda titiz davranılmamıştır.

Magnitskiy'in yanılmış olacağı görüşünde olan Dimitriyev ise el yazmalarının incelemelerinin henüz yapılmadığını ifade etmiştir. Yine Dimitriyev'den öğrendiğimize göre S. M. Mihaylov, 29 Aralık 1851'de A. I. Artemyev'e yazdığı mektupta bu derlemelerden bahsetmiştir. Dimitriyev ayrıca 1853'ün başlarında, kitabın yayımlanmasından çok önce, S. M. Mihaylov'un geniş bir şarkı, atasözü, masal ve bilmece koleksiyonunun olduğunu ve bu kitabı A. Nevzorov'un beğendiğini belgelemiştir (Dimitriyev, 1973, s. 14).

Sonuç olarak S. M. Mihaylov'un çalışmalarının Çuvaşların kimliklerini ortaya koyan çalışmalar olduğu ve derleme çalışmalarının da bu kapsamda olduğu düşünülür. Bu açıdan Mihaylov'un derlemelerinin yazım özellikleri konusunda V. P. Gromov'dan yardım aldığı varsaymak daha doğru gelmektedir. Kaldı ki dönemin önemli aydınları ÇRS ile ilgili övgülerini dile

getirmişlerdir. Bu konuda -yukarıda bahsettiğimiz gibi- V. K. Magnitskiy'in görüşleri de değerli olmakla birlikte kendisi derli toplu bir çalışma ortaya koymamıştır. Dimitriyev'in dediğine göre Magnitskiy, S.M. Mihaylov ile ilgili bulduğu taslak el yazmalarını Kazanlı yazar N. Ya Agafonov'a teslim etmiştir (2004, s.19). Bu durum da Magnitskiy'nin Mihaylov'un el yazmalarını yeterince inceleyemediğini göstermektedir. Dimitriyev ise S. M. Mihaylov'un eserlerinin toplanmasında ve incelenmesi süreçlerinde yer aldığı için ÇRS'nin S. M. Mihaylov'a ait olduğu yönündeki görüşü kabul edilebilirdir.

3. S. M. Mihaylov'un Derlediği Bilmecelerdeki Viryal Ağzı

Çuvaş ağızlarının sınıflandırılması ve sınırlandırılması ile ilgili geniş bir literatür bulunmaktadır.² Yapılan çalışmalarda ağızlarının sayısı ve adlandırılmasında fikir birliği sağlanamamış olsa da Çuvaşçanın *Viryal* ve *Anatri* ağızları olmak üzere iki ağzı olduğu bilinmektedir.

Bilmecelerin dayandığı Viryal ağzının İşak mı, Sundır mı, Yungapos taraflarındaki ağız mı olduğu konusunda tartışmalar mevcuttur. S. M. Mihaylov görevi dolayısıyla İşak köyünü sık sık ziyaret eden bir kişi olarak İşak ağzını iyi bilmektedir. Hatta S. M. Mihaylov, Çuvaş yazılı dilinin yabancı kelime ve ifadeler içermediği için İşak ağzına dayandırılması gerektiğini düşünmektedir (Yegorov, 1968, s. 48). Bu yüzden de genel olarak Mihaylov'un derlemelerinin Kozmodemyansk bölgesindeki İşak köyünden yapıldığı düşünülmüştür.

Buna karşılık Dimitriyev, derlemelerin İşak köyünde yapılmadığını derlemelerin Yunga-Yadrin köyü, Yungapos yerleşim yeri ve çevre köylerle ilişkili olduğunu iddia etmektedir (2003, s. 197-198). L. P. Sergejev ise S. M. Mihaylov'un kitabının ikinci kısmındaki derlenen malzemelerin İşak ağzının değil Sundır ağzının özelliklerini yansıttığını söylemektedir (Dimitriyev, 1973, s. 14). Zeltov da (2013a) Viryal ağzına paralel bir Sundır ağzı olabilir diye düşünmektedir. Ancak uluslaşmanın henüz tam olarak gerçekleşmediği bir coğrafyada Çuvaş ağızlarının sınırlandırılması ve sınıflandırması konusu elbette güçtür.

Bu sebeple köy ya da bölge ayrımı yapmadan -*Tupmalli Yumahsem* (2015) adlı kitapta da belirtildiği üzere- bilmecelerin *Çikme* taraflarından derlendiğini ve bu yerin de Kozmodemyansk bölgesinde bulunduğunu

² Literatürde bazı araştırmacılar *Mal yen* denilen bir ağız olması gerektiğini de söylemektedirler. Çuvaş diyalektolojisinin tarihi ile ilgili daha fazla bilgi edinmek için bakınız: (Kuznetsov, 2018).

söyleyebiliriz. Bugün Kozmodemyansk, Mari El Cumhuriyeti sınırları içerisinde yer almaktadır.

4. Bilmecelerin Yazıldığı Alfabe

Çuvaş dil biliminde ana dilde yazı, eski dönem ve yeni dönem olarak ikiye ayrılmıştır. İ. Ya. Yakovlev'in hazırladığı yeni alfabeye kadarki dönemde hem yazım kuralları hem de harfler ile ilgili tek tip bir kullanım söz konusu değildir. 18. yüzyılda hazırlanan ilk gramer ve sözlük kitabındaki yazım özellikleri 19. yüzyılda yine bazı değişikliklerle devam etmiştir (Yakovlev, 2015, s. 41).

Çuvaş yazısı 18. yüzyılın ikinci yarısında ortaya çıkmış olsa da daha çok 19. yüzyılda gelişmeye başlamıştır. Dinî metinlerin çevirilerinde kullanılan Çuvaş yazısı 19. yüzyılda da bu yönde geliştirilmeye ve kullanılmaya devam etmiştir. Genel olarak hazırlanan dinî kitapların girişlerinde de bu yazının anlaşılabilirliği için bir alfabe yer verilmiştir.

1832'de basılan *Naçatki hristianskogo uçeniya, ili kratkaya svyaşennaya istoriya i kratkiy katehizis na çuvaskom yazıka* [*Hristiyan Öğretisinin Başlangıcı, Çuvaş Dilinde Kısa Bir Kutsal Tarih ve İlmihal*] adlı kitabın başında da böyle bir alfabe yer almaktadır. Alfabede bulunan harfler şöyledir: o, *ō*, *o*, *z*, *z̄*, *đ*, *e*, *ж*, *з*, *u*, *i*, *iy*, *io*, *κ*, *л*, *м*, *н*, *o*, *n*, *p*, *c*, *m*, *y*, *x*, *ç*, *u*, *ь*, *ы*, *ь*, *ьu*, *я*, *ю*, *э*.

Aynı şekilde 1836'nın sonunda Kazan Üniversitesi matbaasında basılan V.P. Vişnevskiy'in *Naçertaniye Pravit Çuvaşskogo yazıka i slovar, sostavleniya dlya duhovnih uçiliş Kazanskoy yeparhiyi* [*Kazan Piskoposluğu için Hazırlanan Çuvaşça Yazım Kuralları ve Sözlük*] adlı eseri de Çuvaşçanın ikinci basılı dilbilgisi olarak başında bir alfabe bulundurmaktadır. Kitapta Viryal ağzı materyalleri kullanılmıştır. Çuvaş yazı tarihindeki ikinci basılı gramer olan bu kitapta Papaz S. Elpidin'in yazımına göre alfabe şöyledir: *a*, *ō*, *o*, *z*, *z̄*, *đ*, *e*, *ж*, *з*, *u*, *й*, *i*, *io*, *y*, *κ*, *л*, *м*, *н*, *o*, *n*, *p*, *c*, *m*, *y*, *x*, *ç*, *u*, *ь*, *ы*, *ь*, *ьu*, *э*, *ю*, *я* (Sergeyev, 1972, s. 60-62).

Bilmecelerde kullanılan alfabe, Viryal ağzının malzemelerini kullanan V. P. Vişnevskiy'in kullandığı alfabe ile bilmecelerde ünlülerde kullanılan bazı ek işaretler dışında aynıdır. 18. yüzyıl ile kıyaslandığında³ 19. yüzyılda da yazım kurallarında ünsüzlerin yazımında birlik olduğu, fakat ünlülerin yazımında birlik sağlanamadığı görülmektedir. Bilmecelerde kullanılan alfabe, harf ve harf çevrimleriyle şöyledir:⁴

³ Ayrıntılı bilgi için bakınız: Durmuş (2022).

⁴ Orjinal metne ulaşmamı sağlayan Prof. Dr. Oğuzhan Durmuş'a teşekkürü bir borç bilirim.

a (a), à (à), á (á), э (ë)⁵, è (è), é (é), и (i), й (i), í (i), Ёи (i), Ìò (io), у (u), ù (ù), iy (iu), о (o), ó (ó) Ы (ı), Ы (ı), Ы (ı), ю (u), јó (ú), я (ê), я́ (é), я̀ (è), e (e), é (é), è (è) ünlüleri, б (b), в (v), г (g), гг (gg), д (d), ж (j), з (z), й (y), к (k), л (l), м (m), н (n), п (p), р (r), с (s), т (t), ч (ç), ш (ş) ünsüzleri, tonlu /Ь/ (') ve tonsuz ь işareti bulunmaktadır.⁶

4.1. Bilmecelerdeki Ligatürler

4.1.1. <i> ve <o> birleşmesi: <io> Ligatürü

Ligatürdeki /i/ sesi geniş yuvarlak /o/ sesini daraltmaktadır. Bilmecelerde *şiora* (39) (*şora*) “yarım” *sion-* (YÇ şon-) “yanmak” sözcükleri bu ligatüre örnek verilebilir.

4.1.2. <i> ve <u> Birleşmesi: <iu> Ligatürü

SÇ’de *süs hüre*⁷ bilmecelerde *sius hürè* “güdük kuyruk” sözcüğünde de bu ligatürle karşılaşmaktadır. Sözcüğün ilk hecesindeki ses, eskiden beri iki harfle yazılmaktadır. Bilmecelerde <i> ve <u> harfi birleştirilerek <ü> harfi elde edilmiştir. Bu yazım kuralı ilk dönem yazarlarının eserlerinde de görülen bir yazım biçimidir.⁸

4.1.3. <'> ve <i> Birleşmesi: <'i> Ligatürü

Bilmecelerde *'idem* “harman yeri”, *'idta* “köpek”, *'ip* “ip” sözcüklerinde *yi* hecesesi <'i> işaretiyle gösterilmiştir.

4.1.4. <i> Harfinin Yazımı

Bilmecelerde <i> işareti /y/ sesinin yerine kullanılmıştır. Örneğin; *oñh* (39) “ay”, *ain 'çè* (17) “altında”, *kàik* (20) “kuş”, *aikkin 'çè* (33) “yanda”.

4.1.5. Bilmecelerde <sê>, <sé>, <sè>; <zê>, <zé>, <zè>, <éj> ve Tonlu İşaretli <s'>, <ş'>, <j'> Harflerinin Yazımı⁹

SÇ’deki /ş/ sesi, bilmecelerde < sê > ve < zê > ya da <s'> harfi ile işaretlenmektedir. SÇ’deki /ş/ sesi de bilmecelerde <j> harfi ile

⁵ IPA’daki <ə> harfinin ses değeri orta açıklıkta telaffuz edilen bir /ë/ sesidir.

⁶ Buradaki harf çevrimi karşılıkları için bakınız: Durmuş (2022, s.92)

⁷ Ahmet’yanov (2015, s.185) sözcüğü etimolojik olarak Uygurca *sëüsën* “mavi yapraklı zambak” sözcüğü ile ilişkilendirmektedir.

⁸ İlk dönem eserleri için bakınız: Savelyev (2018) ve Savelyev (2016).

⁹ Kiril alfabesiyle 18. yüzyılın ikinci yarısından itibaren yazılan Çuvaşçada belirli bir yazım kuralı olmasa da bilmecelerde ilk kullanılan yazım özelliklerinin devam ettiği görülür. Örneğin, 1820 tarihli İncil’de <si>, <sy> olarak işaretlenen ses, bugün ön damağa doğru çekilen /ş/ sesini işaretlemek için kullanılmıştır. Karşılaştırmak için 1820 tarihinde yazıya geçirilen İncil’e bakılabilir (URL-1).

işaretlenmiştir. Bu durumda Rus yazım kurallarının etkili olduğunu söylemek gerekir. Rus yazım kurallarına göre ön damakta çıkan seslerden sonra <я> harfi kullanılmaktadır. Bilmeceelerde sesin ön damak sesi olduğunu gösteren bir işaret bulunmasa da <я> harfinin kullanımı buna işaret etmektedir. Ayrıca tonlu sesi temsil eden işaret de geldiği sesi yumuşatmakta şöyle ki yanındaki sesi ön damağa çekmektedir.

Bilmece (HÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
siora (39)	şuri	“yarım”
sévırna (7)	şavırını	“dönecek”
sêksà (8)	şakınsa	“asıp”
sêvındalık' (10)	şantalik	“dünya”
vurzês'si (9)	vurjaşsi	“dövüşüyorlar
kos' (9)	kuş	“göz”
sımğá (19)	şimha	“yumak”
ırzê (21)	ırşa	“gövde”
lyêj (33)	leş	“diğer”
àmuj' ve àmuş' (13)	amişşi	“annesi”

4.1.6. Bilmecelerdeki <g> ve <gg> Harflerinin Yazımı

SÇ'de arka damak ünsüzü /-k-/, bilmeceelerde <-gg-> şeklinde yazılmış ve arka damak /-ğ-/ ünsüzü bilmeceelerde tek <-g-> harfi ile gösterilmiştir.

Bilmece (HÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
-gg-	-k-	
aggây (2)	akay	“abla”
pır'ggençi(12)	pırkençiki	“duvak”
múggur (35)	vikir	“öküz”
teggérlê (20)	tirkalta	“kumru”
taggà (30)	taka	“koç”
ıggédıp (3)	üketip	“düşüyorum”
ten'ggi (31)	tenki	“ruble”
-k	-Ø	
tık'ki (tyuk+i) (37)	tuyı (tuya+i)	“sopası”
-g-	-ğ-	

пýге (14)	p̄hi	“dışkı”
şumgá (19)	şimha	“yumak”
homgàni (20)	humhani	“sallanması”
tiġá (22)	tiha	“tay”
çil’gé (15)	çilhe	“dil”

4.1.7. Bilmecelerde <e> Harfinin Yazımı

Bilmecelerde orta açıklıkta ağzın ortasında çıkan düz bir /ë/ olarak gösterilen ses, 2 sözcükte sözcüğün kökünde bulunmakta, diğer 5 sözcükte de zarf fiil işlevli eklerin yazılışında görülmektedir:

Bilmece (HÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
kizen’zë (15)	kisense	“kişneyip”
kil’mezën (3)	kilmesen	“gelmezse”
siksë (7)	sikse	“sıçrayıp”
vidë (15)	vide	“ahır”
yel’zë (7)	else	“süpürüp”
sënik (21)	senik	“yaba”

4.1.7.1. /e/ Sesinin Niteliği

Bilmecelerde /e/ sesinin kapalı veya açık olduğunu gösteren hiçbir işaret yoktur. K. Agyagasi, Eski Batı Türkçesinin Ogurca döneminde açık /e/¹⁰ sesinin kapalı /e/ ve açık /e/ sesinin de açık /a/, kapalı /e/ sesinin de /i/ sesine karşılık geldiğini belirtir (2019, s. 133-136). 18. yüzyılda da Sergejev’e göre söz başında açık /e/ sesi yerine düzenli /a/ sesi kullanılır (1992, s. 58-59). <э> harfi Kiril alfabesine 18. yüzyılda dâhil edilir ve Çuvaşça metinlerde bu harf çeşitli şekillerde kullanılır. Bugün Uluslararası Fonetik Alfabede /ë/ ile gösterilen ses, Rusça alfabedeki /e/ sesinden daha kapalı ve orta açıklıktadır. 19. yüzyılın başında eski Çuvaşça metinlerin bazılarında söz başında <э> sadece alıntı sözcüklerde görülür ve diğerlerinde söz başında <e> bulunur (Savalyev, 2016, s. 91). Bilmecelerde <э> işareti söz başına gelmemekte, ancak söz ortasında ve sonunda görülmektedir. Zeltov (2013a, s. 1536) kuzeybatı ağızlarındaki /ë/ sesinin Eski Çuvaşçanın Zakazan ağızından geldiğini ve Viryal ağızı ile Zakazan ağızının birleşmesinin geç bir olay olduğunu iddia etmektedir.

¹⁰ Agyagasi (2019, s.132) açık e sesi için <ä> işaretini kullanmaktadır.

5. Bilmecelelerin Ses Bilgisi ve Biçim Bilgisi Özellikleri

Bu bölümde Standart Çuvaşçaya göre farklılıklar gösteren ağız özelliklerine yer verilmiştir.

5.1. Ses Bilgisi Özellikleri

Çalışmamızda, bilmecelelerin ses bilgisi incelemesi yapılmış ve harf çevrimiyle birlikte sunulmuştur. Bilmecelelerin yazı çevrimi konusunda, Durmuş'un (2020, 2022) çalışmalarına başvurulmuştur.

5.1.1. Bilmeceleler <ó>, <o>, <io> = /-o-/, /o-/~ SÇ /-ü-/, /u-/, /-a-/, /-ı-/

Bilmece (HÇ)	Bilmece (YÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
oyrà (4)	oyra	uyra/hirte	“kırda”
horàn (4)	horan	huran	“kazan”
sókkır (5)	sokkır	sukkır	“kör”
oksák (7)	oksak	uksah	“topal”
tola (10)	tola	tułı	“buğday”
kos' (10)	koş	kuş	“göz”
pornı (18)	pornı	pürne	“parmağı”
şor (28)	şor	şurı	“beyaz”
kopistà (23)	kopısta	kupısta	“lahana”
órla (9)	orla	urlı	“boyunca”
kókır (18)	kokır	kakır	“eğri”
lóggir-loggır (16)	lokkır-lokkır	lakır-lakır	fırıl fırıl
oıh (39)	oyıh	uyıh	“ay”
konçala	konçala	kinçele	“çıkırık”
siora (39)	şora	şurı	“yarım”
hıy sionní	hıy şonrı	hıyı sunrı	“meşale ışığı”

5.1.2. Bilmeceleler <ç>, <ü>, <ır>, <u> = /u-/, /-u-/, /-ü-/, /yü/, /yu/~SÇ /-ı-/, /ı-/, /-ü-/, /ü-/, /-u-/ /yu-/

Bilmece (HÇ)	Bilmece (YÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
turın'çè (6)	turınçe	tırrınçe	“çatısında”
çumur (13)	çumur	çımır	“yuvarlak”
uvıl (13)	uvıl	ıvıl	“oğul”
tuggunzà (14)	tukkunza	tıkınsa	“dökülüp”
sumzà (25)	sumza	sımsa	“burun”

múggur (35)	mukkur	vĩkĩr	“öküz”
çureçè (12)	çüreçe	çüreçe	“pencere”
súkur (39)	şukur	şikĩr	“ekmek”
hıy ıř’si (11)	hıy yuřsi	(hıy) yüşsi	“meşaledeki boynuzlar”
avın-yus’si (12)	avın-yuřsi	avın-yıvıřşı	“ambar diređi”
kıřs’lè (36)	kusle	Kĩsle	“gusli”
ıřgèdıp (3)	yükkedıp	üketıp	“düşüyorum”
ımah (1)	yumah	yumah	“bilmece”
sıřen’ (15)	şüren	şüren	“kızıl, sarı”
sıřmgá (19)	şumha	şimha	“yumak”
sıřlla (32)	şulla	şulla	“yađlı”
sıřm(33)	şum	şim	“yün”
sıřr’ (38)	şür	şĩr	“yüz”
tıřk’k-i (37)	tuyukki (*tuyuk+i)	Tuyi (tuya+i)	“sopası”
şu (20)	şu	şıv	“su”
vuržs’si (9)	vuřjařsi	vıřšařşı	“dövüşüyorlar”
kutra (11)	kutra	kutra	“kıvır kıvır”
sıřs (29)	süs	süs	“güdük”
pür’din	pürdin	pürtin	“evin”

5.1.3. Bilmeceler <e>, <è>, <é>= /e/, /i/~ SÇ /-ĩ/, /-ĩ/, /-e/, /-e/

<è>, <è>, <è>= /e/~ SÇ /e/

<i>, <i>, <i>= /i/~ SÇ /-ĩ/, /-ĩ/, /-ı/, /-ı/

<i>, <i>= /ı/~ SÇ /-ı/, /-ı/, /ı/, /ı/

Bilmece (HÇ)	Bilmece (YÇ)	Standart Çuvařça	Türkiye Türkçesi
per’ (12)	pir’	pĩr	“bir”
her’ (13)	hir’	hĩr	“kız”
şigge(14)	şikki	şıkĩ (pıhı-şıkĩ)	“dışkı”
pıř’ggençi(12)	pürkkençi	pĩrkençikĩ	“duvak”
piçiki (18)	piçiki	pıçık	“küçük”
íkke(20)	ikki	ikkĩ	“iki”
kize (24)	kije	kıřşe	“keçe”
pıřılgın (25)	pıřılgın	pıřılgın	“beşiyile”
hóldırçı (36)	holdırçı	holtıřçı	“kaya”
‘İdèm (41)	yidem	yıtem	“harman yeri”

piçé (18)	piçe	piççe	“ağabey”
sıççi (19)	şiççi	şıçı/şıççı	“yedi”
şidik (19)	şidik	şitik	“delik”
sévırna (7)	şavırna	avırını	“döndüreceğim”
vırıs (42)	vırıs	vırıs	“Rus”
şurì (26)	şurı	şuri	“sudaki”
siksé (7)	sikse	sikse	“sıçrayıp”
yel'zè (7)	yelse	else	“süpürüp”
kil'mezèn (3)	kilmezen	kilmesen	“gelmezse”
viderè (15)	videre	vitere	“ahırda”
sip' (29)	sip	şip	“ip”
İyra (15)	ıyra	iyir	“aygır”
sénik (21)	senik	senik	“yaba”

5.1.4. Bilmeceler <a>, <á>, <à>, <ê>, <é>, <è> = /a/, /ya/, /ı/ ~SÇ /-a-/, /-ı/, /-i-/

Bilmece (HÇ)	Bilmece (YÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
ámuş' (13)	amuşi	amişi	“annesi”
sára (22)	sarı	sarı	“kula”
yeràn (40)	yeran	yiren	“dağ sırtı”
oksàk (7)	oksak	uksah	“topal”
pórda (5)	porda	Purti	“balta”
sêbosi (13)	şabosi	şapuşşi	“harman döven”
mayrè (1)	mayra	mayra	“kadın”
paèn (3)	payan	payan	“yarın”
sêksà (8)	şaksa	şakinsa	“asılıp”
Irzè (21)	ırja	ırşa	“gövde”
érni (30)	yarni	yarni	“aşması”
sévırna (7)	şavırna	şavırını	“döndüreğim”
sévındalık' (10)	şavındalık	şantalık	“dünya”

5.1.5. Bilmeceler <gg> = /-kk-/ ~ SÇ /-k-/

Bilmece (HÇ)	Bilmece (YÇ)	Standart Çuvaşça	Türkiye Türkçesi
-gg-	kk	-k-	
aggày (2)	akkay	akay	“abla”

pür'ggençi(12)	pürkkençi	pürkençiki	“duvak”
múggur (35)	mukkur	vikir	“öküz”
teggérlê (20)	tekkerla	tirkalta	“kumru”
taggà (30)	takka	taka	“koç”
ten'ggi (31)	tenkki	tenki	“ruble”
píliggin (25)	pilikkin	pilikin	“beşiyle”
ıggédip (3)	yükkedip	üketip	“düşüyorum”

5.1.6. Bilmeceler <k>= /-k/ ~ SÇ -Ø-

SÇ *tuya* “baston, sopa” sözcüğü bilmecelerde *tuk'* şeklindedir. İyelik eki geldiğinde *tuk'ki* (37) “baston” biçimini almış ve ünsüzü ikizleşmiştir.

5.1.7. Bilmeceler -vı- ~ SÇ -Ø-

SÇ'de *şantalik* “hava, dünya” anlamında olan sözcük, bilmecelerde *sévindalık'* (10) “dünya” şeklindedir.

5.1.8. Bilmeceler <l>= /-l/ ~ SÇ /-Ø-/

SÇ'de *hır hühi* “gelin ağıtı” anlamındaki sözcük bilmecelerde *her' hıhli* (17) “gelin ağıtı” biçimindedir.

5.1.9. Bilmeceler -Ø- ~ SÇ -yİ-

Viy vili (20) “oyun oynayacak” cümlesinde *vıyİ* “oyun sözcüğüne gelen *İ+la*” isimden fiil yapan ek ile sözcük *vıyİ-la-* “oynamak” olmuştur. Bu fiil bilmecelerde *vıla-* şeklindedir ve SÇ'de ise fiilin *vıyla-* “oynamak” biçimde olduğu görülür.

5.1.10. Bilmeceler <m>= /m-/ ~ SÇ /v-/

SÇ'de *vikir* “öküz” biçiminde olan sözcük bilmecelerde söz başında bir dudak sesi olan /m/ ile yazılmıştır. *Múggur* (35) sözcüğü Morgauş bölgesinde ve Sundur ağzında görülen sözcüklerden biridir. Hatta Sundur ağzında *vala muggur* “renkli öküz” tamlaması ile de kullanımı yaygındır (Petrovna, 2017, s.121).

5.1.11. Bilmeceler /-Ø/-SÇ /-v/

Bilmecelerde *şu* (20) “su” SÇ'de *şıv* “su” şeklindedir.

5.1.12. Bilmecelerde <-Øv->=iv, iv~SÇ -İva-/İve-

SÇ'de *hıvel* “güneş” olan sözcük bilmecelerde *hvel'* (42) şeklindedir ve ilk hecedeki ünlüsü kısa olduğu için yazılmamış olabilir. Aynı durum *kvak* (8) “mavi” sözcüğünde de görülür.

5.1.13. Fiil Kökünde /r/ Sesinin Korunması

Bilmecelerde *pır-* “gitmek fiiline dolaylılık anlamı katan sıfat fiil {-nı} geldiğinde sözcüğün kökündeki /r/ sesi düşer: *pımı* (21) “gitmesi. Ancak bu durum *tır-* “durmak, sürdürmek” fiilinde görülmemektedir. SÇ’de *tır-* şeklinde olan fiil üzerine ek geldiğinde /r/ sesi düşer.¹¹

5.1.14. Metatez

Bilmecelerdeki *teggérlé* (20) “kumru” sözcüğü SÇ’deki *tırkalta* şeklinde metatezli biçimiyle yer almaktadır.

5.1.15. Ünlü Uyumu

Bu dönemde alfabedeki işaretlerin kullanımında bir birlik olmaması ünlülerin fonetik değerlerini tam olarak görmemize engeldir. Harflerin fonetik değerlerinin yorumlanması için Durmuş’un da (2022) yaptığı gibi SÇ’ye başvurulması gerekmektedir. S. M. Mihaylov’un bütün derlemelerinin ve 19. yüzyıldaki dil malzemelerinin yazı çevrimleri yapıldığında seslerin yorumlanması konusunda elde daha çok veri olacağından daha sağlıklı sonuçlar elde edilecektir. Aşağıdaki örneklerde yazı çevrimi yaparak değerlendirdiğimiz sözcüklerin bazılarında SÇ’deki kullanıma paralel bir uyumsuzluk bulunmaktadır

Bilmecelerde uyumsuz olarak tespit edilen örneklerin SÇ’de de aynı şekilde artlık-önlük uyumunun dışında kaldığı görülmektedir. Örneğin, *vırde* (7) (YÇ *vırde*) “uzanacak”, sözcüğündeki ikinci hecedeki <e> harfi yani gelecek zaman eki, yazı çevriminde /i/ olabilir. Zaten SÇ’de de 3. şahıslara gelecek zaman ön ünlülü olarak sadece {-i} biçiminde eklenir. Aynı durum SÇ *tasatış* “temizleyecekler” bilmecelerde *tazadis*’ (25) (YÇ *tazadiş*) “temizleyecekler” sözcüklerinde de görülür. Belirtme-yaklaşma durum ekinin de uyumu bozan bir kullanımı görülmektedir. SÇ *ıvıl-a* “oğlunu, oğluna”, bilmecelerde *uvıle* (13) “oğlu” biçimindedir.

5.1.16. Ünsüzlerin Uyumu

Yazı çevrimleri yapılan bazı sözcüklerde tonluluk bakımından uyum görülmektedir. Örneğin; *turın’çè* (6) “çatısında” sözcüğünün yazı çevrimiyle *turınce* biçiminde tonlu-tonlu uyumu görülür. *tuggunzà* (14) “dökülüp” sözcüğünün yazı çevrimiyle *tukkunza* biçiminde tonlu -tonlu uyumu görülür. *kizen’zè tıre* (15) “kişneyip duracak” sözcüğünün yazı çevrimiyle *kijenze ture* biçiminde tonlu-tonlu uyumu görülür. *kuvabınçen* (35) “göbeğinden”

¹¹ SÇ’de söz sonunda düşen /r/ sesleri ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bakınız: Ceylan (1997).

sözcüğünün yazı çevrimi *kuvabıncen* biçiminde de tonlu-tonlu uyumu görülür.

5.2. Söz Dizimsel Ses Bilgisi

Bugün SÇ’de telaffuz esnasında tonsuz seslerin iki ünlü arasında tonlulaştığı görülmektedir. Bilmecelerde ise bu telaffuz değişiminin yazıya geçirildiği görülür. Söz dizimsel ses bilgisi konusu içinde değerlendirdiğimiz bu konu başlığı altında söz dizimine bağlı telaffuz değişmesi olayları ele alınmaktadır.¹²

5.2.1. Sözcük Arası Benzeşmeler (External Sandhi)

Bilmecelerde ek, edat ve söz içinde telaffuz farklılıklarına bağlı olarak benzeşme olayı görülmektedir. Standart Çuvaşçada sadece telaffuzda görülen bu durum bilmecelerin yazımında da karşımıza çıkar. Örneğin; *şu bat’ne* (21) “suya” öbeği SÇ *şiv patne* “suya” şeklindedir. Aynı durum *Irzè balà* (21) “gövdeyle” sözcüğünde de görülmektedir. SÇ *ta/te* edatı da yine aynı şekilde ünlü ile biten sözcüklerden sonra geldiklerinde tonlu biçimleri ile görülürler: *púge-da, şigge-da* (14) “dışkısı da”. Aynı şekilde SÇ *te-* “demek” fiilinin de /d/’li biçimi yani telaffuzdaki biçimi de görülmektedir. Örneğin; *aggày des* (2) “abla desek”, *çibèr’ dès* (2) “güzel desek”, *lóggir lóggir det* (16) “fıkırdar, gıcırdar imiş”. Ancak SÇ *şinçe* “üstünde, hakkında” anlamındaki edatın bilmecelerde bir de *kaştà zin’çè* (27) “tünekte”, *kumaggazin’çe* (31) “ocakta” gibi kullanımları görülmektedir. Güzel’in de (2019, s. 74, 84) belirttiği üzere burada <z> harfi, /z/ sesini karşılamamakta sızıcı diş eti ünsüzü /j/ sesini karşılamaktadır. SÇ /ş/ sesinin tonlusu Bilmecelerde <z> olarak işaretlenmiştir. Ayrıca Durmuş da (2022, s.92) <z> harfinin yazı çevriminde /z/, /j/, /ş/, /j/ seslerine karşılık geldiğini ifade etmektedir.

5.2.2. Söz İçi Benzeşme (İnternal Sandhi)

Örneğin; Bilmecelerde *çiber* (2) “güzel”, *avdàn* (5) “horoz”, *dvadta, tvadta* (11) “dört”, *şidik* (19) “delik şeklinde olan örneklerde, bu teleffuz değişimi ile karşılaşmaktadır. Aynı şekilde üzerine ek alan köklerde de bu durum görülür: *tabi* (33) “çırpacak” *kuvabıncen* “göbeğinden” *çobat* (14) “koşuyor, vilédıp “ölüyorum”, *kilmezen* “gelmezsen”.

5.3. Biçim Bilgisi

5.3.1. Çokluk Eki

¹² Bu konu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bakınız: Üçok (1956).

Bilmecelerde çokluk [+sam],[+zam] biçiminde, SÇ'de {+sem} biçimindedir.

Örneğin; *Kós'sama* (9) “gözler”, *şilzam* (28) “dişler”.

5.3.2. İyelik Ekleri

Bilmecelerde 1. ve 2. teklik ve çokluk şahıs iyelik ekleri bulunmamaktadır. Akrabalık adları dışındaki sözcüklerde 3. teklik şahıs iyelik eki [+ı],[+i], SÇ'de ek [+i],[+i̇] biçimindedir.

Örneğin; *türk'k-i* (37) “sopası”, mıçalânın varr-ı (23) “bezin ortası”.

Akrabalık adlarına SÇ'de [+i̇i̇], [+i̇i̇] ekleri gelir. SÇ *atte* “baba” iyelik eki geldiğinde *aşşı* “babası” olur. Bilmecelerde “baba” sözcüğüne gelen ek ile sözcük karşımıza *ayşe* (13) olarak çıkmaktadır. Burada ek [+şe] biçimindedir. *Anne*, sözcüğüne iyelik eki geldiğinde SÇ'de *amışi* “annesini” biçimini alırken bilmecelerde sözcük *amuş*'(13) ve *amuj*'(13) olur. Yumuşatma/tonlu işareti ('), yazım bilgisi kısmında da belirttiğimiz üzere SÇ'deki /i̇/ sesini karşılamaktadır. Burada da 3. teklik şahıs iyelik eki karşımıza [+ş'] olarak ve tonlu biçimi [+j'] olarak çıkar. Ayrıca *amuş*' ve *amuj*' sözcüklerinde SÇ'dekin aksine ünsüzünde ikizleşme görülmez. SÇ'deki *tırrınçe* “tepesinde, çatısında” sözcüğü de bilmecelerde *turın'-çè* (6) şeklindedir. Ancak *türk'k-i* (37) “sopası” sözcüğünde *türk* sözcüğünün ünsüzünün ikizleştiği görülür.

5.3.3. İlgi Eki

İlgi eki, SÇ'de {+n}, [+in], [+iṅ] bilmecelerde ise [+in], [+in], [+nün] biçimindedir. Ünlü ile biten köklere ekin ünlü ile başlayan biçimleri de gelmektedir. Yazım bilgisi kısmında da açıkladığımız üzere bu <i> işaretini *yi* ve *yi* hecesini karşılamaktadır.

Örneğin; *piçe-y-in* (18) “ağabeyin”, *şumgá-nın* (19) “yumağın”, *idt-in* (29) “köpeğin”, *mayra-nın* (1) “mayranın”.

5.3.4. Durum Ekleri

Bulunma durum eki SÇ'de {+rA}, {+tA}, {+çe} biçimindedir, bilmecelerde de [+ra], [+re], {+çe}.

Örneğin; *oy-rà* (4) “kırdı”, *turın'-çè* (6) “tepsinde, çatısında”, *vide-rè* (15) “ahırda”.

Ayrılma durum eki SÇ'de {+rAn};{+tAn};{+çen} biçimindedir, bilmecelerde sadece [+çen] biçimi bulunmaktadır.

Örneğin; *kledin'-çèn* (37) “kafesinden”.

Belirtme-yönelme durum eki hem bilmecelerde hem de SÇ'de $\{+A\}$ biçimindedir.

Örneğin; *múggur-a* (35) “öküze, öküzü”, *uvıl-e* (13) “oğlu”

Araç-birliktelik durum eki SÇ'de $\{+pA\}$, $\{+pAlA\}$, $\{+pAlAn\}$ bilmecelerde $[+bala]$, $[+pele]$ ve $[+pa]$ biçimindedir.

Örneğin; *sévındalık'-pelè* (10) “dünya boyu”, *ırzè balà* (21) “gövdeyle”, *'İp'pe sîp'* (29) “iğneyle ip”. Bilmecelerde bir de sadece sayılara gelen eski araç-birliktelik durum eki $\{+n\}$ bulunmaktadır.

Örneğin; *İkki-n* (25) “ikisiyle”, *pîliggi-n* (25) “beşiyle”.

5.3.5. Kuvvetlendirme Eki

Bilmecelerde kuvvetlendirme eki $[+a]$ 'dır. Ekin SÇ'de $[+j]$ biçiminde olduğu varsayılmaktadır. Bilmecelerde de $\langle a \rangle$ işareti, SÇ'deki yazı çevriminde /i/ sesine karşılık gelebilir. Örneğin; *Ko'ssam-a* (9) “gözler”¹³

5.3.6. İsim Bildirmesi

İsim bildirmesinde öğrenilen geçmiş zaman *det'* dil bigisel yapısı ile karşılaşılır. Fiil çekimi bulunmamaktadır.

Örneğin;

Horà kis're kos' lóggır lóggır det'. “Kara kırsrağın gözü fırl fırl imiş.” (16) (3. teklik şahıs çekimi)

5.3.7. Şimdiki-Geniş Zaman Eki

Şimdiki-Geniş zaman çekimi SÇ'de $\{-At\}$, bilmecelerde $[-at]$, $[-ed]$ ekleri ile yapılmaktadır. Bilmecelerde 1. teklik şahıs ve 3. teklik ve çokluk şahısların çekimi bulunmaktadır.

Örneğin;

Sókkır avdàn siksé avdât'(avid-at). “Kör horoz çırpınarak ötüyor.” (5) (3. teklik şahıs çekimi)

Maggàr, Maggar, Maggarkà! İràn-paèn kil'mezèn' uğgédıp ta vilédıp. “Makar, Makar, Makarcık! Bugün yarın gelmezse, düşünüyorum ve ölüyorum.” (3) (1. teklik şahıs çekimi)

İkke avdàn kaskà orla vurzés'si. “İki horoz güvertede dövüşüyor.” (9) (3. çokluk şahıs çekimi)

¹³ Konu ile ilgili ayrıntılı bilgi almak için bakınız: Güzel (2016).

5.3.8. Gelecek Zaman Eki

Gelecek zaman eki SÇ'de [-i],[-i̇] biçimindedir. Bilmecelerde [a], [-e] ve [-ı], [-i] ekleri gelecek zaman ekleri olarak karşımıza çıkmaktadır. Bilmecelerde 1.teklik şahıs, 3. teklik ve çokluk şahıs çekimi bulunmaktadır.

Örneğin;

Oyrà horàn làre. “Kırda kazan kurulacak.” (4) (3. teklik şahıs çekimi)

Irzè balà sènik şu bat'nè àni. “Yaba gövdesiyle suya girecek.” (21) (3. teklik şahıs çekimi)

Yel'li yel'zè vırde, oksàk saldàk' siksè sévırna. “Süpürgeyle süpürecek ve topal asker sıçrayarak (kendi etrafında) dönecek” (7) (3. teklik şahıs çekimi). Bilmecelerde ön ünlülü olarak karşımıza çıkan gelecek zaman ekinin bu örnekte (sévirn-a) art ünlülü olduğu görülmektedir. Güzel'in de (2019b, s. 225) Heikki Paasonen'deki Tatarca kopyaları tespit ettiği makalesinde belirttiği üzere ön ünlülü olması beklenen eklerin art ünlülü biçimlerinin görülmesi Tatarca bir kopya olarak düşünülebilir. Çünkü 19. yüzyılın ortalarında bu ağızların tam olarak sınırlarının çizilmediğini düşündüğümüzde bu durum olasıdır.

İkke pır'çe tola, sévındalık'-pelè aksà sévırnıp. “İki tane buğdayı dünyaya ekip yayacağım” (10)

(1. teklik şahıs çekimi)

İkkin sızı, pıliggin tazádis' “İkisiyle çıkaracak, beşiyle temizleyecek.” (25) (3. çokluk şahıs çekimi)

5.3.9. Şart Eki

Şart eki SÇ'de {-sA}, bilmecelerde {-zen} biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Örneğin;

Maggàr, Maggar, Maggarkà! İràn-paèn kil'mezèn'ırggédıp ta vilédıp. “Makar, Makar, Makarcık! Bugün yarın gelmezse, düşünüyorum ve ölüyorum.” (3) (3. teklik şahıs çekimi)

5.3.10. Fiilimsiler

Zarf fiil ekleri SÇ'de {-sA},{-sAn} ve {-sAssİn} bilmecelerde [-zA],[-sa],[-sè],[-zè] biçimde karşımıza çıkar. Bilmecelerdeki şart çekimi sadece 3. teklik şahısta görülmektedir.

Örneğin;

Sókkır avdàn siksé avdât' (avid-at). “Kör horoz çırpınarak ötüyor.” (5)

Yel'li yel'zé virde, oksák saldák' siksé sévirna. “Süpürgeyle süpürecek ve topal asker sıçrayarak (kendi etrafında) dönecek” (7)

Kumaggà sin'çè kvak takmàk sèksà türe. “Ocak üstünde mavi çanta asılı duracak.” (8)

Kardà túruh híre kan'kà çobàt', púge-da, şigge-da tuggunà pıràt'. “Çit boyunca kırmızı keçi koşuyor, dışkısı da dökülüp gidiyor.” (14)

Hóp hóp vidè, hóp vidè; hóp videré şunu vidè; şunu viderè şurèn' iyra kizen'zè türe. “Hop hop (ahırın kapısını) kapatacak, hop kapatacak; hop ahır kemik dolacak, kemik (oylanan) ahırda kızıl/sarı aygır kişneyip duracak.” (15).

Geçmiş zaman sıfat fiil eki SÇ'de de bilmecelerde de [-ni],[-ni] şeklindedir. SÇ'de öğrenilen geçmiş zaman ekinin ünlüleri kısa seslerdir ve üzerine gelen iyelik 3. teklik şahıs eki ile ünlüsü normal uzunlukta gösterilir: [-ni];[-ni] +i (İYET3K) > [-ni],[-ni].

Örneğin; *Hıy çil'-ni* (30) “Çıra bölmek”, *pórda vot tat-ni.* (5) “Baltanın odun kesmesi.”

Bir diğer sıfat fiil eki SÇ'deki {-As} ekidir. Ek, bilmecelerde {s'} biçimde karşımıza çıkmaktadır

Çibèr' dès çibèr' mar, aggày des, aggày mar, şijí des, şijí mar. “Güzel desek güzel değil, abla/görümce desek abla/görümce değil, fare desek fare değil.” (2) (3. teklik şahıs çekimi)

6. Bilmecelerin Söz Varlığı Üzerine

Çuvaşça, tarihsel olarak Bulgar, Kıpçak, Moğol, Rus ve Fin-Ugor dilleriyle etkileşimde içinde olmuştur. Çok katmanlı yapısı nedeniyle Çuvaş yazı dilinin tüm bu dillerin izlerini taşıdığı açıktır. Dolayısıyla bu çalışmanın konusu olan bilmecelerdeki söz varlığı, Çuvaş yazı dilinin başlangıç dönemlerini ve köken bilgisini göstermektedir. Sonuç olarak, bu bölümde bilmecelerin söz varlığı, etimoloji sözlüklerinde yer aldığı kadarıyla değerlendirilmiş ve genel bir bakış sunulmuştur.

Durmuş'a göre (2019, s.81) bir dilin söz varlığı hem yerli hem de yabancı kelimelerden oluşur. Birinci grup kelimeler dilin içinden türetilmiş, ikinci grup ise dış kaynaklardan alınmıştır. Çuvaş dili, sadece komşu milletlerin dillerinden kelimeleri bünyesine katmakla kalmamış, aynı zamanda Türk diliyle ortak bir söz varlığını da paylaşmaktadır. Durmuş'un (2019) bu tespiti üzerinden hareketle yapılan çalışmada bilmecelerdeki söz

varlığının bir kısmının Türk dilinin ortak söz stoğu içinden olduğu gözlemlenmiştir:

aggây (2) “abla”, *amuĵ*, *amuş*’ (13) “annesi”, *ayşe* (13) “babası”, *her*’ (13) “kız”, *uvıl* (13) “oğul akrabalık adları; sırvar (15) “ağız”, çil’gè (15) “dil”, çire (32) “yürek”, *kos*’ (9) “göz”, vat (8) “safra”, kuvabınçen (35), “göbek¹⁴”, vücut ile ilgili sözcüklerdir.

Oñ (39) “ay”, *hvel* (42) “güneş”, *şu* (20) “su” dünya ile ilgili sözcüklerdir. *Ut* (20)“at”, *múggur* (35) “öküz”, *ıdtm* (29), “köpek”, *pola* (26) “balık”, *tigâ* (22) “tay”, *taggâ* (30) “koç”, *şiji* (2)“fare”, *kâik* (20) “kuş” hayvanlarla ilgili sözcükler; *pórda* (5) “balta” aletle ilgili sözcük *vot* (5) “ot, odun” bitkilerle ilgili, *şor* (28) “beyaz, *kvak* (8) “mavi” renklerle ilgili sözcüklerdir (Fedetov, 1996).

Ayrıca *hora* “kara”, *şor* (28) “beyaz”, *vurum* (37) “uzun”, *sókkır* (5) “kör” sözcükleri de ortak Türkçedeki niteleyici sözcükler olarak sayılabilir. *Per*’ (12) “bir”, *íkke* (20) “iki”, *pillig* (20) “beş”, *hırıh* (12) “kırk” sayıları da yine ortak Türkçeden gelen sözcüklerdir. Bunlara meslek adı *ustı* (1) “ustası”, zaman adı *iran* (3) “yarın” da eklenebilir. Yegorov (1964) *sokkır* sözcüğünün Farsça kökenli olduğunu “bir gözü kör” anlamı verdiğini de ifade etmektedir.

Elbette fiillerden *ıs*’- (20) “içmek”, *vil*- (3) “ölmek”, *sévırna* (7) “döndüreceğim”, *vurşés’si* “dövüşüyorlar”, *tat*- (5) “kesmek”, *lâr*- (4) “oturmak”, *tur*- (22) “yardımcı fiil, durmak, sürdürmek”¹⁵, *de*- (16) “demek”, *sik*- (7) “şıçramak”, *ıggédıp* (3) “ düşüyorumk”, *pır*- (21)“gitmek”, *tuggun*- (14) “dökülmek, *vide* (15) “örtecek, kapatacak”, *kir*- (42)“girmek”, *homgá*- (20) “sallanmak”, *an*- (34) “inmek”, *kizé*- (22) “kişnemek”, *vırde* (7) “yatacak”, *irt*- “geçmek”, *érni* (30) “aşması”, *tâbi* (33) “çırpacak, (yün) dövecek”, *avdât*’ “ötüyor”, *séksâ* (8) “asılıp”, *tórdıp* (35)“sürükleyeceğim”, *koldár*-(36) “güldürmek”, *pırah*- (3) “bırakmak, *çobât*’ (14) “koşuyor”, *şil*- (38)“silme”, *korın*-(39) “görünmek”, *arlı*- (35) “çevirmek”, *çil*’- (30) “bölmek” *yel*’- (7) “süpürmek”, sözcükleri Yegorov’un (1964) etimoloji sözlüğüne göre de ortak Türkçenin fiil kadrosu içindedir. Ayrıca *vil*- fiili çağdaş Moğalcadaki *ala*- “öldürmek” fiili ile de ortak sözcükler olarak görülmektedir (Ersoy, 2022, s. 379).

¹⁴ Levitskaya (2005, s. 255) Çuvaşça ve Oğuzca arasındaki eş şekilli sözcükler arasında *kıvapa-göbek* sözcüğüne yer vermektedir. Durmuş da (2019, s. 87-88) Çuvaşça ile Oğuzca arasındaki paralelliklerin *kıvapa-göbek* gibi denkliklerin dil temasından ziyade ortaklıkla izah edilmesi gerektiğini düşünmektedir.

¹⁵ SÇ’de sözcük *tır*-“ durmak, sürdürmek” şeklindedir. Bilmecelerde ortak Türkçedeki şekli *tur*- korunmaktadır.

Bilmecelerdeki isimlerden *ustu* (1) “ustası”, *iran* (3) “yarın”, *pos* (19) “baş”, *oy* “kır”, *horan* “kazan”, *hıy* (14) “meşale”, *çùmur* (13) “yuvarlak”, *idèm* (41) “harman yeri” *hir* “kır”, *vide* (15) “ahır”, *şunu* (15) “kemik”, *kis'rè* (16) “kısırak”, *şumgá* (19) “yumak”, *şidik* (19) “delik”, *sénik* (21) “yaba”, *vak* (21) “oyuk”, *sára* “kula”, *varri* (23) “ortası”, *hortla* (24) “kurtlu”, *kizé* (24) “keçe”, *séra* (26) “ordu”, *ip* (29) “iğne”, *sip* (29) “ip”, *súlla* (32) “yağlı”, *şum* (33) “yün”, *tàbi* (33) “çırpacak, (yün) dövecek”, *tırk'ki* (37), “baston, sopa”, *hıri* (37) “kuyruk”, *şiora* (39) “yarım,” *kaskà* (9) “güverte” sözcükleri de yine Yegerov’un (1964) ve Fedetov’un (1996) etimoloji sözlüklerine göre Türkçe kökenli sözcükler içerisindedir.

Sergeyev (2010, s. 38-39) *çüreçè* (12) “pencere”, *çiber* (2) “güzel” sözcüklerinin Farsçadan geldiğini söylemektedir. Yegerov (1964) *sırà* (22) “bira” *súkur* (39) “ekmek” sözcüklerini Farsça kökenli saymakta *uhmàh* (13) “ahmak”, *şipır* (13) “süpürge” sözcüklerinin de Arapçadan geldiğini belirtmektedir. Bu sözcükler için farklı etimolojik analizler de bulunmaktadır. Agyagasi (2019, s.54) Çuvaşça *şikır* “ekmek sözcüğünün Eski Batı Türkçesinde **şükür* biçiminde olduğunu ve Eski Doğu Türkçesindeki *çörek* sözcüğü ile ilişkili olduğunu düşünmektedir. Fedetov (1996) *çiper*, *çüreçe*, *sıra*, *şipır* sözcüklerinin de Türk yazı dillerindeki ortak sözcüklerden saymaktadır. *Çiper* sözcüğünü Róna Tas Orta Moğolcadan alıntı bir sözcük olarak da belirtmektedir (Ersoy, 2022, s. 357).

Sergeyev (2000, s. 42), *Piçike* “küçük”, *tigá* (22) “tay”, *çih* (1) “tavuk”, *orbá* (3) “arpa”, *çiçi* (34) “meme”, *inè* (34) “inek”, *timir* (16) “demir”; Yegerov (1964) *kókır* (18) “eğri”, *sumza* (25) “burun”, *yeràn* (40) “dağ sırtı” sözcüklerini Moğolcadan geçmiş sözcükler olarak saymaktadır. Fedetov’un (1996) etimoloji sözlüğündeki *taka* maddesine ve *çih* maddesinde *çih* ve *tiga* sözcüklerinin Moğolcadan geçtiği kesin olarak belirtilmemektedir. *Çiçi* sözcüğü de Fedetov’un (1996) sözlüğünde *çiçi* maddesinde Mariceden geçen bir sözcük olarak belirtilmiştir.

Mayrè (1) “kadın”, *piçkè* (1) “fiçi”, *avin* (12) “ahır, ambar”, *voçah* (4) “ocak”, *saldàk* (7), *kumagga* (31) “fırın”, *kutrà* (11) “kıvrırcık”, *kledin'çèn* (35) “kafesinden”, *sáplık* (38), “yama”, *vırıs* (42) “Rus”, *salat* (24) “malt”, *kopistà* (23) “lahana” sözcükleri de Yegerov’un (1964) etimoloji sözlüğüne göre Rusçadan alınmış sözcüklerdir. Bunlardan *voçah* Fedetov’un (1996) etimoloji sözlüğüne göre Eski Türkçe kökenli bir sözcüktür. *Saplık* sözcüğü de Fedetov’da (1996) *sapla-* “dikmek, yamamak, tamir etmek” fiili içerisinde yer alır ve Fedetov, bu fiilin kökünü Eski Türkçe *sep* isim kökü ile ilişkilendirmiştir.

Mıçala (23) “bez” sözcüğü Rusçadan geçen bir sözcüktür. Fedotov (1996) *munçala* maddesinde bu sözcüğe yer vermiştir. Yine *kunçala* “çıkırık” sözcüğü de Yegerov’a (1964) göre 10. yüzyıldan önce Doğu Slav dillerinden alınmış bir sözcüktür. Bilmecedeki *sébossi* (13) sözcüğü yani sözlükte *şabossi* “harman döven” adında bir alet adı olarak Slavca kökenli olduğu düşünülmektedir (Ahmet’yanov, 2015, s. 397). Fedotov (1996) ise *şap-* maddesi içerisinde *şapuşşi* sözcüğünden bahsetmekte ve sözcüğün kökeninin ortak Türkçeye dayandığını ifade etmektedir. Ayrıca bilmecelerde karşımıza çıkan bu sözcüğün de *şapı+yivışşi* sözlerinin birleşmesi ile oluştuğunu ifade etmektedir.

Bilmecelerde Mariceden alıntı sözcüklerle de karşılaşmaktadır. Ancak etimoloji sözlüklerine göre farklılıklar görülmektedir. Yegerov (1964) *pürt* “ev” sözcüğünü Marice *pört ~pürt* şeklinden getirmekte, Fedotov’un (1996) sözlüğünde de sözcüğün Mariceden alındığı ifade edilmiştir. Sergeyev’e göre (2007, s. 290) *teggérlé* (20) “kumru” sözcüğü Marice *tırgıde* sözcüğünden gelmektedir. Sêtmâ “tava” sözcüğü de Fin-Ugor alt katmanının bir unsuru olarak değerlendirilmektedir.

Zeltov (2019) Udmurtçadan da *laptâk* (13) “geniş, tıknaz” ve *poggân* (17) “sandalye” sözcüklerinin alındığı söylemektedir (s. 252-253). *Pukan* sözcüğünün Mariceden alındığını söyleyen araştırmacılar da bulunmaktadır (Yegerov, 1964). Yegorov, (1964) *kardâ* (14) “çit” sözcüğünün de yine Fin-Ugor ve Kafkasya dillerinden geldiğini ve Bulgar kökenli olduğunu düşünmektedir. Fedotov (1996) ise sözcüğü Türkçe kökenli olarak saymaktadır. *Pajalú* (31) “kek” sözcüğünün ise kökeninin Yunanca olduğu ve bu alıntının köklerinin Eski Bulgar dönemine götürülebileceği de söylenmektedir (Yegorov, 2009, s.557-558).

Yegorov (1964) *paên* (3) “bugün” sözcüğünün Tatarcadan alındığını ifade etmektedir. *Kaşta* (28) “tünek” sözcüğü Fedotov’un (1996) sözlüğünde Türkçe kökenli olarak gösterilmektedir. Ahmet’yanov (2015, s. 427) *kaşta* sözcüğünün Farsçadan gelmiş olabileceğini ve diğer Türk yazı dillerinde değil de Fin-Ugor dillerinde kullanımının olmasının şaşırtıcı olduğunu ifade etmektedir

Çuvaşçanın kendisinin bir yazılı dil olarak ortaya çıktığı bu zamanlarda kendine has bazı söz ve ses taklidi sözcükleri de bilmecelerde görülebilmektedir. Örneğin; *her’ hıhli* (17) “gelin ağtı”, *lóggir lóggir* (16) “gıcırdama, fıkırdama” *çaggâk* (7) “saksagan”, *órla* (9) “boyunca”, *turin’çè* (6) “tepesinde, çatısında” *ain’çè* (17) “altında”, *sin’çè* (8), *zin’çè* (27) “üstünde”.

Yukarıda etimolojik olarak sınıflandırmaya çalıştığımız sözcüklerin etimolojileri tartışmalı da olsa Durmuş'un da (2019, s. 86) söylediği üzere Çuvaşçanın kendi akrabası olan dillerden etkilendiği, coğrafî, tarihî ilişkiler neticesinde yakınlık kurduğu millet ve dillerinden ödünçlediği sözlerin bulunduğu gözlemlenmiştir.

8. Bilmeceler

Aşağıda S. M. Mihaylov'un bilmecesinin ilk olarak orijinal şekli ve cevabı verilmekte, ardından sırasıyla harf çevrimi, biçim bilgisel incelemesi, bilmecenin stardart Çuvaşça ile transkripsiyonlu biçimi son olarak da bilmecenin Türkiye Türkçesi karşılığına yer verilmiştir.

1

K: Пичіке майрă¹⁶ пичкè усты. Юмăхь топпы: Чихь.

HÇ: Piçike¹⁷ mayrè piçkè ustı (usta+ı). U̇màh toppı¹⁸: Çih.

Küçük mayra fiçı usta-İYET3K. Bilmecenin cevabı: Tavuk.

SÇ: Piçikki mayra piçke İsti¹⁹ Yumah tupsımı: Çih.

TT: Küçük kadın fiçi ustası. Bilmecenin cevabı: Tavuk.

2

K: Чибèрь дèсь чибèрь марь, аггàй²⁰ дèсь, аггàй марь, шижй дèсь, шижй марь. Сярык.

HÇ: Çibèr' dèş çibèr' mar, aggày des, aggày mar, şiji des, şiji mar. Sérık

Güzel de-SF güzel değil, abla de-SF abla değil, fare de-SF fare değil. Şalgam

SÇ: Çiper tese çiper mar, akkay tese, akkay mar, şışı tese, şışı mar. Şarık.

TT: Güzel desek güzel değil, abla/görümce desek abla/görümce değil, fare desek fare değil. Şalgam.

3

K: Маггàрь, Маггарь, Маггаркà! Ирàнь-паянь кильмезэнь, юггèдыпъ та вилèдыпъ. Орбà пось прахны́.

¹⁶ “Rus kadın” anlamındaki sözcük. Sözcüğün Rusça aslı *marya*dır.

¹⁷ Bugün SÇ’de *piçik* “küçük” olan sözcüğün Eski Çuvaşçadaki biçimi *piçiki* şeklindedir. Sözcüğün Macarca ve Udmurtçadaki kopyaları da eski biçimin bu şekilde olduğunu göstermektedir. Bu biçim kuzey ağızlarında arkaik bir özellik olarak bulunmaktadır (Sergeyev, 2007, s. 70).

¹⁸ *top-tup* “bulmak” fiilinden yapılmış bir isimdir.

¹⁹ “Piçik Mayrı, piçike İsti. (çihî)” (Aşmarin, 1929, s. 72).

²⁰ *akkay* “abla, teyze” sözcüğündeki *aka* sözcüğüne gelen *{+y}* seslenme ekidir. Yegorov (2009, s. 205-207) sözcüğün Yenisey Yazıtları’ndan önce bulunan Orta Bulgar dönemi akrabalık adlarından olduğunu ifade etmektedir

HÇ: Maggàr, Maggar, Maggarkà! Ìràn-paèn kil'mezèn' ұrggédıp ta vilédıp. Orbà pos' pırahní.

Makar Makar, Makarcık! Bugün yarın gel-OLMZ+ŞART, düş-ŞGZE+TİK ve öl-ŞGZE+TİK. /Arpa baş bırak-SF.

SÇ: Makar Makar Makarka! Iran payan kilmesen, üketip ta viletip.^{21/} Urpa puş hıvarnı.

TT: Makar, Makar, Makarcık! Bugün yarın gelmezse, düşüyorum ve ölüyorum./Arpanın yere düşen başakları.²²

4

K: Ойрà хорàн лàре. Авынъ вочàхъ.

HÇ: Oyrà horàn lارة. Avın voçàh.

Kır-BDE kazan otur-GZE+ØT3K. Çukur ambar²³.

SÇ: Uyra huran ları. Avın vuçahı.

TT: Kırdan kazan kurulacak./Çukur ambar.

5

K: Сóккыр авдàн сикьсé авдàть. Пóрда вотъ татнЫ.

HÇ: Sókır avdàn siksé avdát'(avid-at). Pórdan vot tat-nı.

Kör horoz sıçra-ZF öt-ŞGZE+ØT3K. Balta odun kes-SF.

SÇ: Sukkır avtan siksé avítat. Purtı vutı tatnı.

TT: Kör horoz çırpınarak ötüyor./Baltanın odun kesmesi.

6

K: Áвынъ-турынъчè авдàн áвди. Шанггра.

HÇ: Ávın-turın'çè (tur-ı-n-çè)²⁴ avdàn ávdi. Şanggra.

Ahır tep-İYET3K+ADILN+BDE horoz öt-GZE+ØT3K Zil.

SÇ: Avın tırınçè avtan avıtı.²⁵ Şınkır, Şankıra.

TT: Ahırın çatısında horoz ötecek. Arp üzerindeki zil.

7

²¹Makar sözcüğü bir erkek adıdır ve sonradan Kiremet'in adı olmuştur. SÇY'de Makar ve Makkar olarak iki maddede bu sözcük ile ilgili bilgi verilmiştir. Sözlükte bilmece şöyledir: Makar, Makar, Makarka! Iran payan kilmesen üketip te viletip. (Aşmarin, 1934, s. 170-174). Sözcüğün *makır*- "ağlamak" sözcüğü ile ilgili olabileceği de düşünülebilir.

²²S. M. Mihaylov'un bütün eserlerinin yer aldığı çalışmada, cevabın Rusça karşılığının yanlış olduğu ve cevabın Çuvaşça "Orba pos' pırahní" şeklinde olması gerektiği konusunda not düşülmüştür (Dimitriyev, 2004, s. 492).

²³Harman yapılmadan önce demetlerin bir ambarda kurutulması. (URL-2)

²⁴Tur sözcüğü, Anatri ağzında *tırı* şeklindedir ve "çatı, üst" anlamındadır (URL-3).

²⁵*Tupmalli Yumahsem* (2015) adlı kitapta *avti-avıtı* şeklinde fiilimsi ve zaman eki olarak iki şekilde belirtilmiştir.

K: Ельли ельзэ вёрде, оксак салдакъ сиксэ сывёрна./Чаггак.

HÇ: Yel'li yel'zé vırde, oksak saldağ' siksé sévırna. (savırına)/Çaggak.

Süpürgeyle süpür-ZF yat-GZE+ØT3K, topal asker sıçra-ZF dön-GZE+ØT3K/Saksağan.

SÇ: Yel'li eyılse vırtı, uksah saltak sikse şavırını.²⁶/Çakak.

TT: Süpürgeyle süpürecek ve topal asker sıçrayarak (kendi etrafında) dönecek.

/Saksağan.

8

K: Кумагга-синьчэ квакъ такмакъ сяксà түре./Ватъ.

HÇ: Kumaggà sin'çe kvak takmak sêksà túre./Vat

Ocak üstünde mavi çanta as-ZF dur-GZE+ØT3K. /Vat.

SÇ: Kımaka şınçe kıvak takmak şakınsa tırı./Vat.

TT: Ocak üstünde mavi çanta asılı duracak./Saфра.

9

K: Ёкке авдан каска орла вурзясъси./ Косъсама.

HÇ: İkke avdàn kaskà orla vurzês'si./ Kós'sama.

İki horoz güverte boyu dövüş-

ŞGZE+Ç3K./Göz+ÇKLKE+Kuvvetlendirme Eki

SÇ: İkkı avtan kaska urlı vırşaşşı.²⁷/Kuşsemeh.

TT: İki horoz güvertede dövüşüyor./Gözler.

10

K: Ёкке пёрче тола, сывындалыкъ-пелè аксà сывырныпъ./ Икке кось.

HÇ: İkke pır'çe tola, sévındalık'-pelè aksà sévırnıp./ İkke kós'.

İki tane buğday dünya-A-BDE ek-ZF döndür-GZE+T1K. /İki göz.

SÇ: İkkı pırçı tulı şantalıkpa aksa şavırınıp./İkkı kuş.

TT: İki tane buğdayı dünyaya ekip yayacağım./İki göz.

11

K: Двэдта пичей, двэдтышь да кутра./Хый-юьси.

HÇ: Dvädta piçey, dvädt'ış da kutrà./Hiy-üş'si.

Dört erkek kardeş-SE dördü de kıvır kıvır"/Meşaledeki boynuzlar

SÇ: Tıvattı piçey, tıvattış ta kutra./Hiyi yüşşı.

²⁶Yel'li sözcüğündeki yel' rüzgâr anlamında yel'- ise "yayıma" anlamındaki eyil- sözcüğü ile ilişkilendirilebilir (Zolonitsky, 1875, s. 199). Ancak bu bilmecenin çevirisinde yel'li yel'- "süpürgeyle süpürmek" anlamında kullanılmıştır (Mihaylov, 1853, s. 57).

²⁷Pır kaska urlı iki avıtan vırşaşşı (URL-4).

TT: Dört erkek kardeş dördü de kıvrır kıvrır./Meşaledeki boynuzlar.²⁸

12

K: Перь пюрьдинь хірихь чуречè./Авын-юсьй.

HÇ: Per'pür'din' hírih çüreçè./Avın ırs'si.

Bir ev-İDE kırk pencere./ Ahır direği.

SÇ: Pır pürtin hírih çüreçe./Avın-yıvışşı.

TT: “Bir evde kırk pencere./Ambar direği.²⁹

13

K: Айше чумур, áмушь лаптáкъ, херь хитрè, úвyle ухмáхь./ Тóба: айше áвын юсьй, áмужь- ýидèмь, херь-шіпырь, увyle-сябосй.

HÇ: Ayşe (ay+şe) çúmur, ámuş'(ama+işi) lapták, her' hitre, úvile uhmáh.

Baba-İYET3K yuvarlak anne-İYET3K düz, kız güzel oğul-B-YDE ahmak.

Toba: Ayşe avın ırs'si, ámuş' 'idèm, her-şıpır, uvile - sêbosi.³⁰

Toba: Baba-İYET3K ambar direği, anne-İYET3K harman yeri, kız süpürge, oğul-B-YDE harman döven.

SÇ: Aşşı çimír, amışı laptík, hír hitre, ıvile uhmáh./Aşşı avın yüşşi, amışı ýitem, híri şipír, ıvili şapuşşı.

TT: “Baba yuvarlak, anne düz, kız marifetli, oğulu ahmak./Cevap: Baba- ambar direği, anne harman yeri, kız süpürge, oğlu-(harman) döven.

14

K: Кардà тóрухь хіре канькà³¹ чобáть, пúге-да, шигге-да туггунзà пырáть./ Хый сionнй.

HÇ: Kardà túruh híre kan'ká çobát', púge-da, şigge-da tuggunzà pirát'./Hıy sionní.

²⁸ Burada yakılan meşalenin/işığın birden fazla çarayla elde edildiği anlatılmak isteniyor olmalı.

²⁹ Aşmarin'in hazırladığı SÇY'nin birinci cildinde, avın-yıvışşı maddesinde şış, harman zamanında ekmeğın şekillendirmek ve sonrasında ekmeğın kurutmak için kullanılan halka şeklinde sıralanan tandırın üstünde bulunan direkler olarak tarif edilmektedir. Sözlükte avın-yıvışşı, avın yüşşı olarak da geçmektedir (Aşmarin, 1929).

³⁰ Dayanak, ucunda demir zincir bulunan, uzun bir sırttan yapılmış harman demetlemek için özel bir alet (Nasipov, 2009, s. 196).

³¹ Kan'ka sözcüğü Fomin'in (2013) *Pılterişşır Çıvaş Simahşen Kñeki*'nde yer alan anlamı bilinmeyen sözcüklerden biridir. S. M. Mihaylov'un derlediği bu bilmecenin ilk kısmı başka bilmeceler içerisinde de geçmekte ve cevapların meşale ışığı, sakal, saksığan şeklinde olduğu görülmektedir. Dimitriyev (2004) bilmecenin Rusçasında sözcüğü kedi olarak aktarmıştır. Bilmecenin cevapları içinde sakal olması bu sözcüğün keçi olma olasılığını arttırmaktadır.

Çit boyu kırmızı keçi koş-ŞGZE-ØT3K, dışkı da dökül-ZF git-ŞGZE-ØT3K/Meşale ışığı.

SÇ: Karta tırh hire kanka çupat', pihî-şikî tikinsa pırat'./ Hiyi sunni.

TT: Çit boyunca kırmızı keçi koşuyor, dışkısı da dökülüp gidiyor./Meşale ışığı.

15

K: Хóпъ, хóпъ видè, хопъ видè; хóпъ видерé шуну видè; шуну видерé сюрèнь Ыйра кизеньзè túре. /Сювардà чильгè.

HÇ: Hóp hóp vidè, hóp vidè; hóp videré şunu vidè; şunu viderè

Hop hop kapat-GZE- ØT3K, hop kapat-GZE-ØT3K; hop ahır-BDE kemik kaplan-GZE-ØT3K; kemik ahır+BDE /

şurèn' íyra kizen'zè túre. şıvardà çil'gè.

kızıl/sarı aygır-B-YDE kişne-ZF dur-GZE-ØT3K /Ağız-BDE dil.

SÇ: Hop hop vitî, hop vitî, hop vitere; şimî vitî; şimî vitere şüren iyir kisense tiri./Şivarta çilhe.

TT: Hop hop (ahırın kapısını)kapatacak, hop kapatacak; hop ahır kemik dolacak, kemik (oylanan) ahırda kızıl/sarı aygır kişneyip duracak./Ağızdaki dil.

16

K: Хорà кисьрè кось лóггырь лóггырь деть.³²/Тимирь сюрасьси.

HÇ: Horà kis'rè kos' lóggır lóggır det'³³./Timir' şıras'si

Kara kısrak göz fikir fikir de-ŞGZE+T3K./Demir kilit.

SÇ: Hura kışre kuş lakır-lakır tet'./Timir şıraşşı.

TT: Kara kısrakın gözü fırl fırl imiş./Demir kilit.

17

K: Перь пюрьггèньчи-аиньчè твáдта херь хюхлй. /Поггàнь.

HÇ: Per' pır'ggén'çi-ain'çè tvádtà her' hıhlı./Poggàn

ŞÇ: Pır pırkençikî ayınçe tivattî hır hühi./Pukan

TT: Bir duvak altında dört gelin ağıtı./Sandalye

18

K: Пичйики пичèинь порні кóкырь. /Торçкà.

HÇ: Piçiki³⁴ piçein porni(porne+i) kókır./Torçkà.

³² SÇY'de bilmece *Hura kışre kuş lakır-lakır* "Kara kısrakın altı/poposu gıcır gıcır." (URL-5)

³³ *te*- "demek" fiilinin üzerine gelen {-t} şimdiki-geniş zaman eki, öğrenilen geçmiş zaman işlevindedir. Stardart Çuvaşçada nakil, anlatma, sonradan farkına varış belirtmek için *tet* gibi biçimler kullanılır.

Küçük ağabey-İD parmak-İYET3K eğri./ Fırın maşası.
SÇ: Piçik piçenin pürni kakır./Turçika.
TT: Küçük ağabeyin parmağı eğri./Maşa³⁵.

19

K: Перь сьомгáнын сиччи шидыкь./Пось.
HÇ: Per' sımrgánın sıççı şidik./Pos'.
Bir yumak-İDE yedi delik./Baş.
SÇ: Pır şimhanın şıçı şitik./Puş.
TT: Bir yumağına yedi deliği./Baş.

20

K: Ыккe теггэрля вый вьли, вуслàн кàикь хомгáни./ Уть шу исьнѝ.
HÇ: Ыкке теггэрлѝ вй вили, vuslàn kàik³⁶ homgáni./ Ut şu is'ní.
İki kumru oyun oyna-GZE+Ø3TK kuşlar sallan-GZE+Ø3TK/ At su iç-SF.
SÇ: İkkî tirkalta vıy'ı vilyı, vuslan kayık humhanı./ Ut/Laşa şiv işni.
TT: İki kumru oyun oynayacak, kuşlar (gökyüzünde) süzülecek./Atın su içmesi.

21

K: Ырзѝ балà сѝникь шу батнѝ àни./ Инѝ вакь патнѝ пыны.
HÇ: Irzè balà sènik şu bat'nè àni./ İnè vak patnè pını.
Gövde-A-BDE yaba su-EDAT in-GZE+Ø 3TK/ İnek çukur-EDAT git-SF
SÇ: Irşapala senik şiv patne anı./ İni vakı patne pını.
TT: Yaba gövdesiyle suya girecek./İneğin suya girmesi.

22

K: Сàггъ-аиньчѝ сàра тигà кизѝни./Сырà.
HÇ: Sagg ain'çè sàra tigà kizèni./ Sırà.
Sıra-EDAT kula tay kişne-GZE+T3K/Bira.

³⁴Bugün SÇ'de *Piçik* "küçük" olan sözcüğün Eski Çuvaşçadaki biçimi *piçiki* şeklindedir. Sözcüğün Macarca ve Udmurtçadaki kopyaları da eski biçimin bu şekilde olduğunu göstermektedir. Bu biçim kuzey ağzlarında arkaik bir özellik olarak bulunmaktadır (Sergeyev, 2007, s. 70).

³⁵Ocakta yakıtı karıştırmak için kullanılan ucu kavisli kalın bir demir çubuk.

³⁶Dimitriyev'de (2004, s. 406) bilmececi'nin cevabının Rusça karşılığı "İki kumru oyun oynuyor ve eşekarısı savaşıyor." şeklindedir Ancak başka bir kaynakta *vuslan kayık* "kuşlar" anlamındadır (Sergeyev, 2007, s. 259). Ayrıca SÇY'de bilmece yazım özellikleri açısından farklıdır: "İki tekerli vıy-vılı, vuslan-kayık homhanı" şeklindedir (URL-6).

SÇ: Sak ayınçe sarı tiha kişeni./ Sıra.
TT: Sıra altında kula tay kişneyecek./ Bira.

23

K: Мы мы мычалà, мычалàнынъ варры мамаля. /Копыстà пось.
HÇ: Mı mı miçàla, miçalànin varrı mamalê./ Kопистà pos'.
Bez bez-İD orta-İYET3K hediye./Lahanın başı.
SÇ: Mu Mu Muñçala, muñçalanın varri Mamalya./ Kupısta puş.
TT: Bezin ortası hediye.³⁷/Lahananın başı.

24

K: Сакъ зиньчè хóртла кизé вьрде./Салать.
HÇ: Sak zin'çè hòrtla kizé vırde./ Salat.
Sıra-EDAT kurtlu keçe yat-GZE+ØT3K./Malt.
SÇ: Sak şınçe hurtlı kişşe vırtı./Salat.
TT: Sıraya kurtlu keçe serilecek./Malt.

25

K: Ёккин сызи, пилиггинъ тазáдись./Сумзà шингартнѝ.
HÇ: İkkin sizi³⁸, piliggin tazádis'./ Sumzà şingartnѝ.
İki-A-BDE çıkar-GZE+ØT3K,beş-A-BDE temizle-GZE+ØT3K /Burun sümkül-SF.
SÇ: İkkın sısı, pilikın pırla tasatış./Sımsa şinkartnѝ.
TT: İkisiyle çıkaracak, beşiyle temizleyecek./Sümkülme.

26

K: Сакъ аиньчè сыра ырди./Шурѝ пола.
HÇ: Sak ain'çè séra ır'di./ Şuri pola.
Sıra-EDAT ordu geç-GZE+ØT3K./Sudaki balık.
SÇ: Sak ayınçe şara irtı./Şuri pulı.
TT: Sıra altından ordu geçecek./Sudaki balık.

27

K: Каштà зиньчè хорà чихъ лàре./Хулàшь.
HÇ: Kaştà zin'çè horà çih lارة./ Hulàş'.
Tünek-EDAT kara tavuk otur-GZE+ØT3K./ Kulubede çıra için traversler var
SÇ: Kaşta şınçe hura çih ları./Hulaş.

³⁷ ÇRS'de (1853, s.60) bilmecenin cevabı şöyledir: "Bir el bezi olmasına rağmen, el bezinin ortasında güzel bir hediye var."

³⁸ Agyagasi (2019: 101) sözcüğün anlamını *to urinate* "işemek" olarak vermiştir. Bayram (2019)'da sözcüğün anlamı "büyük abdest yapmak" olarak verilmiştir.

TT: Tünekte karatavuk oturacak./Kulubede çıra için traversler var.

28

K: Каштá зиньчѐ шоръ-чѣхъ лáре./Шѣлзамъ.

HÇ: Kaştà zin'çe şor-çih lare./ Şilzam.

Tünek-EDAT beyaz tavuk otur-GZE+ØT3K./Diş-ÇKLKE.

SÇ: Kışti şınçe şurı çih ları./Şilsem.

TT: Tüneğe beyaz tavuk tüneyecek./Dişler.

29

K: Перь Бѣдтын сѣусъ хюрѐ. / Бѣпѣ сѣпъ.

HÇ: Per' idtin sius hürè./'İp'pe sip'

Bir köpek-İDE güdük kuyruğu./İgne-A-BDE sip'.

SÇ: Pır yıtın süs hürı./ Yippe şip.

TT: Bir köpeğin güdük kuyruğu./ İgneyle iplik.

30

K: Тѣмирь таггá ту ярни./Хый чильны.

HÇ: Timir' taggà tu érnı/ Ны çil'ni.

Demir koç dağ aş- ÖGZE+Ø T3K/Çıra böl-SF.

SÇ: Timir taka tu yarı. /Hıyı çilni.

TT: Demir koçun dağdan aşığı inmesi. /Çıra bölmek.

31

K: Кумаггазиньчѐ мамѣ³⁹ теньгги вѣрде./Пажалу.

HÇ: Kumaggazin'çè mamı ten'ggi vırde./Pajalú.

Ocak-EDAT büyükanne-SD parası bulun-GZE+ØT3K. /Paşalu.

SÇ: Kimaka şınçe mami tenkı vırtı./Paşalu.

TT: Ocak üstünde büyükannenin parası var./Pide, bazlama.

32

K: Саггъ-аиньчѐ сѣлла такмáкъ сяксá түре./Çирѐ.

HÇ: Sagg-ain'çè súlla takmàk sêksà türe./Çirè.

Sıra-EDAT yağlı çanta asıl-ZF dur-GZE+ØT3K./Yürek

SÇ: Sak ayınçe şulla takmak şakinsa tırı./ Çire.

TT: Sıra altında yağlı çanta asılıp duracak./Yürek.

33

K: Ляж аиккинъчѐ мочѣй сюмъ таби./Каршъ авытны.

³⁹Mın+ama “dişi” birleşik sözcüğünden oluşmuş bir sözcüktür (Sergeyev, 2007, s. 295). *Mama* sözcüğü üzerine gelen ek Luutonen'de (2011) bahsedildiği üzere söz dizimsel bir dönüştürücü ekidir. “Büyük anneye ait olan” anlamı katan ek için işletme eki terimini de kullanabiliriz.

- HÇ:** Lêj aikkin'çè moçey şım tâbi./Karş avıtni.
Diğer yanda amca-SE yün çırp-GZE+ØT3K. / Gıcır (diye) öt-SF.
- SÇ:** Leş ayakkınçe muçey şım tapı./ Karş avıtni.
- TT:** Diğer yanda amca yün dövecek. /Gıcır (diye) ötme.

34

- K:** Кумагга синьчè твэдта тыпкà сьакá түри./İne çiči.
- HÇ:** Kumaggà sin'çè tvadta tıpkà sêk-sá түri./İne çiči
Ocak-EDAT dört demet asıl-ZF dur-GZE+ØT3K./İnek memesi.
- SÇ:** Kımaka şınçe tivattı tıpkà şakınsa turı./İne çiči.
- TT:** Ocak altında dört lop asılı duracak./İnek memesi.

35

- K:** Перь муггура кувабынченъ тордыпъ./Konçalà arlanı.
- HÇ:** Per' muggura kuvabınçen tórdıp./ Konçalà arlanı.
Bir öküz-B-YDE göbek-İYET3K+AdılN+ÇDE sürükle-GZE+T1K/Çıkırık eğir-SF.
- SÇ:** Pır vıkıra kıvapınçen turtıp./Kınçele arlanı/avırlanı.
- TT:** Bir öküzü göbeğinden sürükleyeceğim./Çıkırık çevirme.

36

- K:** Хоп холдырчи холдырчи⁴⁰, холым яла колдари./Кюсьлè каланы.
- HÇ:** Ноп hólđırçı hólđırçı, hólım êla koldári./ Kırş'lè kalanı.
Ноп kaya, kaya bütün köy-B-YDE güldür-GZE+ØT3K.
/Gusl çal-SF.
- SÇ:** Ноп holtırçı holtırçı, hulın yala kultarı./Kisle kalanı.
- TT:** Ноп kaya kaya, bütün köyü güldürecek./Gusli çalmak.

37

- K:** Клединьчөнъ тьюккй вурұм./Чаггакъ-хюри.
- HÇ:** Kledin'çèn tırk'k-i vurum./ Çaggak-hıri
Kafes-İYET3K+AdılN+ÇDE sopa-İYET3K uzun./ Saksığan kuyruk-İYET3K.
- SÇ:** Kiletınçen tuyı vırım./Çakak huri.
- TT:** Sopası kafesinden daha uzun./Saksığan kuyruğu.

38

- K:** Перь майрянын сюръ саплыкъ./Кумагга шилны.

⁴⁰ *Holdmak*, *holdır* sözcükleri Tatarca *kultur* “boş konuşan kişi”, “boş söz, yalan haber” anlamındadır (Ahmet'yanov, 2015, s. 468). Bilmecenin Rusça çevirisinde ise sözcüğün anlamı “kaya” olarak verilmiştir.

HÇ: Per' mayrénın şır' sáplık./Kumaggà şil-ni.
Bir kadın-İDE üstü delik./Ocak sil-SF.
SÇ: Pír mayranın şır saplık./Kımaka şılını.
TT: Bir kadının yüz yaması./Ocağın yağlanması.

39

K: Пюртъ-синьче сіора сіокуръ вѣрди./Ойх сіора корыннѣ.
HÇ: Pürt'-sin'çe siora síkur vírdi./ Oih siora korinnı.
Ev-EDAT yarım ekmek yat-GZE+ØT3K./Ay yarım görün-SF.
SÇ: Pürt şınçe şurı şikır vırtı./Uyih şurı kurinnı.
TT: Ev üstünde yarım ekmek duracak./Yarım ayın çıkması.

40

K: Ойрә вурумъ вѣрысь вѣрди./Ерәнъ.
HÇ: Oyrà vúrum víris vírdi./Yeràn.
Kır-BDE uzun Rus yat-GZE+ØT3K/Dağ sırtı.
SÇ: Uyra vırım Vırıs vırtı./Yıren.
TT: Kırdada uzun Rus uzanacak./Dağ sırtı.

41

K: Ойрә сярә сятмә вѣрде./ Бидемъ.
HÇ: Oyrà sèrà sètma vírde./ İdem.
Kır-BDE boş tava bulun-GZE+Ø T3K./Harman yeri.
SÇ: Uyra şara şatma vırtı./Yıtem.
TT: Kırdada boş tava duracak./Harman yeri.

42

K: Пюрдѣ вурумъ вѣрысь кіри./Хвель кирьнѣ.
HÇ: Pürdè vúrum víris kırı./ Hvel' kir'nı.
Ev-B-YDE uzun Rus gir-GZE+ØT3K/Güneş gir-SF.
SÇ: Pürtre vırım vırıs kırı./Hıvel kırıni.
TT: Eve uzun Rus girecek./(Bir yere) Güneş girmesi.

Sonuç/Değerlendirme

1. Bilmece Çikme bölgesindeki (Kozmodemyansk) Viryal Çuvaşları arasında derlenmiştir. Kozmodemyansk bölgesi bugün İdil'in sağ üst kısımlarında Mari El Cumhuriyeti'nin sınırları içinde bulunmaktadır.

2. Ekim Devrimi öncesi dil malzemesi olan bilmecelerde yazılı bir dil olarak belli bir yazım kuralı yoktur. Bilmecelerdeki alfabe, 18. yüzyılda hazırlanan ilk alfabe kitaplarındaki harflerden çok farklı değildir. Bilmecelerin yazımında ünlülerin yazımı ile ilgili farklılıklar bulunmaktadır.

3. Ünlülerin yazımı ve fonetik karşılıkları, bilmecelerde değerlendirmeyi zorlaştırmaktadır. Ancak S. M. Mihaylov'un derlemelerinin

yazı çevrimleri ve de 19. yüzyıla ait dil malzemelerinin yazı çevrimi yapıldığında bu konuda daha net düzenlemeler yapılabilir.

4. Viryal ağız özelliği olarak bilmecelerde yuvarlaklaşmanın karakteristik bir özellik olduğu görülmektedir. Bugün Viryal ağızda yuvarlak ünlüleri gösteren bir işaret <̂> bulunmakta, ancak bilmecelerde böyle bir işaretle karşılaşılmamıştır. SÇ’de de aynı şekilde yazıya yansıyan bir yuvarlaklaştırma işareti bulunmamaktadır. Bilmecelerde kısa ve uzun sesler için de ayrıca bir işaret bulunmasa da *hvel* “güneş” ve *kvak* “mavi” sözcüklerinde ünlünün yazılmadığı görülmektedir.

5. <ə> harfi 18. yüzyılda Kiril alfabesine dâhil edilen bir harftir. Bilmecelerde söz başında <ə> görülmemektedir. Söz söz ortasında ve söz sonunda bu harf ile karşılaşılmaktadır.

6. Günümüz Çuvaş alfabesinde yer alan /ş/ olarak yazı çevrimini yaptığımız ses, bilmecelerde <sê>, <sê>, <sê>; <zê>, <zê>, <zê> ve tonlu işaretli <s’>, <s’>, <j’> harfleri ile gösterilir. SÇ’deki /ş/ sesi de <j’> harfi ile işaretlenmiştir. SÇ’de *şîşi* “fare” sözcüğü bilmecelerde *şiji* (2) “fare” şeklindedir. /j’/ ve /ş’/ karşıtlığı bilmecelerin kendi içinde de bulunmaktadır. Aynı şekilde SÇ *leş* “diğer” sözcüğü ve SÇ *amışî* sözcükleri bilmecelerde *lêj*’ (33) ve *amuj*’, *amuş*’ (13) şeklindedir.

7. SÇ’de arka damak ünsüzü /-k-/ , bilmecelerde <-gg-> şeklinde yazılmış ve arka damak /-h-/ ünsüzü bilmecelerde tek <-g-> harfi ile gösterilmiştir. *pır’ggençi* (12) “duvak SÇ’de *pırkençiki*, *sımgá* (19) “yün” SÇ’de *şimha*.

8. Bugün Çuvaşçanın araç-birliklik durum eki olan {+pALA} eki bilmecelerde kısa çizgi ile ayrı yazılmıştır: *sêvındalık’-pelè* (10). Güzel’in de (2019a) tespit ettiği üzere {+pALA} ekini Çuvaşça *pırle* “birlikte” edatı ile ilişkilendiren görüşlere destek olacak verilerden biridir. Bu yazım biçimi Çuvaşçanın tarihine ışık tutacak bilgiler sunmaktadır. SÇ *şinçe* “üstünde, hakkında” edatı da bilmecelerde bazen kısa çizgi ile bazen de bitişik yazılmış ve ünlü ile biten köke <z>’li biçimi eklenmiştir. *Kaştà zin’çè* (27) “tünekte”, *kumaggazin’çè* (31) “ocakta” biçimleri ile birlikte edat *kumaggá sin’çè* (8) “ocakta” örneğinde de <s> ile yazılmıştır. Bu edat da yine ünsüzle biten sözcük kökünden sonra <s>’li biçimiyle yazılmıştır: *pırt’-sin’çe* (39) “evin üzerinde”

9. Bilmecelerde *pır-* “gitmek fiiline dolaylılık anlamı veren sıfat fiil {-nı} geldiğinde sözcüğün kökündeki /r/ sesi düşer. Ancak bu durum *tır-* “durmak, sürdürmek” fiilinde görülmemektedir. SÇ’de *tır-* şeklinde olan fiil üzerine öğrenilen geçmiş zaman eki geldiğinde /r-/ sesi düşer.

10. Bilmecelerde *amuş*’ ve *amuj*’ sözcüklerinde SÇ’dekinin aksine ünsüzünde ikizleşme görülmez. *turın’-çè* (6) “tepesinde, çatısında” sözcüğünde de aynı şekilde iyelik eki geldiğinde ünsüzünde ikizleşme

görülmez. Ancak *türk-k-i* (37) “sopası” sözcüğünde *türk* sözcüğünün ünsüzünün ikizleştiği görülür.

11. SÇ’de yazımda işaretlenmeyen ancak telaffuzda görülen değişimler, bilmeceelerde yazıda da görülür. İç benzeşme ve sözler arası benzeşme terim ve kavramları ile açıkladığımız konuda sözcüklerin köklerindeki telaffuz değişimleri [*çiber* (2) “güzel”)], fiil ve isim çekimlerinde görülen teleaffuz değişimleri [*tâbi* (33) “çırpacak, (yün) dövecek”, *kuvabînçen* (35), “göbek”, *vilédip* (3) “ölüyorum, *kil’mezên* (3), *şîlzam* (28) “dişler”, *amuş*’ ve *amuj*’(13)] gibi başlıklar altında incelenmiştir. Sözler arası benzeşmelerin yani telaffuz değişimlerinin ise *şu bat’nè* (21) “suya”, *ırzê balà* (21) “gövdeyle, *aggây des aggay mar* (2) “abla desek abla değil” örneklerinde görüldüğü tespit edilmiştir.

12. Bugün Mari El Cumhuriyeti sınırları içinde bulunan bir bölgede derlenen bu bilmeceelerde, Durmuş’un da (2019) tespit ettiği üzere Çuvaşçanın akrabası olan dillerden etkilendiği ve önemli sayıda söz stoğunun akrabalık ve dil ilişkileri ile Türk dil bütünlüğü çerçevesinde değerlendirilebileceği görülmektedir.

13. Bilmeceelerin, Türkçenin söz dizimi özelliğini taşıdığını da söylemek gerekir. Ad öbeklerinde baş unsur sonda, niteleyici, tamlayıcı, belirten yardımcı unsurdur. Yapısal olarak ad öbekleri ilgi ekiyle ya da yapısal olarak ilişkilendirilmiştir. Cümlelerde ÖNY dizilimi gözlemlenmektedir. Magnitskiy’in (1901) ÇRS’deki materyallerin Rusça söz dizimine uygun olduğu yönündeki savı bilmeceelerin cümle yapısı incelendiğinde çürümektedir.

Kısaltmalar

- AİTE: Aitlik Eki
- BDE: Bulunma Durumu Eki
- B-YDE: Belirtme-Yönelme Durumu Eki
- ÇDE: Çıkma Durumu Eki
- Ç3K: Çokluk 3. Kişi
- ÇKLKE: Çokluk Eki
- EDAT: Son Çekim Edatı
- GZE: Gelecek Zaman Eki
- HÇ: Harf Çevrimi
- İDE: İlgî Durumu Eki
- İYE: İyelik Eki
- K: Kiril Harfli Metin
- OLMZ: Olumsuzluk eki
- ÖGZE: Öğrenilen Geçmiş Zaman eki
- SÇ: Standart Çuvaşça
- SD: Söz Dizimsel Dönüştürücü
- SE: Seslenme Eki
- SF: Sıfat Fiil

ŞGZE: Şimdiki-Geniş Zaman Eki

TT: Türkiye Türkçesi

T3K: Teklik 3. Kişi

YÇ: Yazı Çevrimi

ZF: Zarf Fiil

Kaynaklar

- Ahmet'yanov R. G. (2015). *Tatar Telenej Etimologik Süzlege 1-2*. Kazan: Megarif-Vakit.
- Agyagási, K. (2019). *Chuvash Historical Phonetics, an Areal Linguistic Study, with an Appendix on the Role of Proto-Mari in the History of Chuvash Vocalism*. Harrassowitz Verlag, Wiesbaden.
- Aşmarin, N. İ. (1934). *Slovar'Çuvaşskogo Yazıka- Çıvaş Sımahışen Kñekı*, Vıpusk VII, Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudartsvennoe İzdatel'stvo.
- Aşmarin, N. İ. (1936). *Slovar'Çuvaşskogo Yazıka- Çıvaş Sımahışen Kñekı*, Vıpusk X, Çeboksarı: Çuvaşskoe Gosudartsvennoe İzdatel'stvo.
- Aşmarin, N. İ. (1929). *Slovar'Çuvaşskogo Yazıka- Çıvaş Sımahışen Kñekı*, Vıpusk IV, Çeboksarı.
- Bayram B. (2019). *Çuvaş Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ceylan, E. (1997). *Çuvaşçada Eklenmede Oluşan Ses Değişimleri*. Türk Dilleri Araştırmaları, 7, 123-139.
- Dimitriyev, V. D. (1973). *Spiridon Mihayloviç Mihayloviç Yevo jizn i trudi*. S. M. Mihaylov perviy çuvaşskiy etnograf, istorik i pisatel. Çeboksarı.
- Dimitriyev, V. D. (2003). O çuvaşskom uçenom i pisatele seredinı XIX veka S. M. Mihaylove i yego seçineniyah o Çuvaşah, Mariytsah i Russkih Voljsko-Surskogo kraya. Çeboksarı: İzd-vo Çuvaşun-ta.
- Dimitriyev, V. D. (2004). *Spiridon Mihayloviç Mihaylov sobraniye soçineniy: avtobiografiya, statı i korrespondentsiyi, publikatsiya dokumentov, oçerki i rasskazı, folklornıye zapisi, pisma*. Çeboksarı: Çuvaşskoye knijnoye izdatel'stvo.
- Durmuş, O. (2019). *Çuvaşçanın Sözvarlığı ve Dil İlişkileri*. İçinde Çuvaş Dili, Edebiyatı ve Halkbilimi Çalışmaları. Ankara: Nobel Yayınları.
- Durmuş, O. (2020). Çuvaş Dil Derlemelerinin Kurucusu S. M. Mihaylov ve Çuvaşçanın İlk Atasözü Derlemesi. *Tehlikedeki Diller Dergisi*, (17), 257-277.
- Durmuş, O. (2022). *18. Yüzyılda Çuvaşçanın Söz Varlığı*. Ankara: Türk Dil Kurumu.
- Ersoy, F. (2022). *Türk Moğol Dil İlişkisi ve Çuvaşça*. Ankara Türk Dil Kurumu.
- Fedotov, M. R. (1996). *Etimologičeskiy Slovar' Çuvaşskogo Yazıka*, 1-2, Çeboksarı.

- Fomin. E. V. (2013). *Materialı slovarya agnonimov çuvaşkogo yazıka-Pılterişşır çivaş simahisen kñeki*. Çeboksarı: İzdatel'skiy dom.
- Güzel, S. (2016). Çuvaşçada Tatarca Bir Kopya:{-Kaç} Biçim Birimi. *Dil Araştırmaları*, 10(18), 135-149.
- Güzel, S. (2019a). *Heikki Paasonen ve Çuvaşça Masal Derlemeleri*. Çanakkale: Paradigma Akademi.
- Güzel, S. (2019b). Heikki Paasonen'in Çuvaşça Masal Derlemelerinde Tatarca Kopyalar. İçinde Şaban Doğan (Ed.), Türkiye ile Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan. Türk-Moğol Dil, Tarih, Kültür Araştırmaları, İstanbul: Kesit Yayınları.
- Kuznetsov, A. V. (2018). *Çuvaşkaya diyalektologiya: itogi i zadaçi izuçeniya*. İçinde İtogoviye nauçniye sessiyi 2015-2018 godov. Çeboksarı: ÇGİGN, (26). (345-384).
- Levitskaya, L. S. (2005). Çuvaş Türkçesinde Oğuz Türkçesi Unsurları Var Mı? Bülent Bayram (Çev.) *Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi*, 6(1), 253-257.
- Luutonen, Y. (2011), *Chuvash Syntactic Nominalizers, Turcologica 88*, Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 133
- MPD: *Materialı po çuvaşskoy diyalektologiyi I*. (1960). Çeboksarı: Nauçno issledovatel'skiy İnstitut pri sovete ministrov çuvaşskoy ASSR.
- MPD: *Materialı po çuvaşskoy diyalektologiyi II*. (1963). Çeboksarı: Nauçno issledovatel'skiy İnstitut pri sovete ministrov çuvaşskoy ASSR.
- Magnitskiy, V. K. (1901). Çuvaşin-etnograf' Spiridon' Mihayloviç' Mihaylov. *İzvestiya Obşestva*, (17), 75-78.
- Mihaylov, S. (1853). *Çuvaşskie razgovori i skazki*. Kazan: Universitetskoy Tipografii.
- Nasipov, İ. S. (2009). *Finno-ugorskiye zaimsvovaniya v bitovoy leksike tatarskogo yazıka*. Uçeniye Zapiski Kazanskogo universiteta, 151(3), 190-198.
- Osipov N. N, V.G. Rodiyonov. (2010). *Çuvaşskaya Literatura (do XX veka)*. Çeboksarı: Çuvaş gos. ped. un-t.
- Petrovna, S. İ. (2017). Çuvaşskiye nazvaniya jivotnih v sravnitel'no-istoričeskom osveşeniye. (Yayımlanmamış Doktora Tezi).
- Sergeyev, L. P. (1965). Nekotoriye voprosı lingvistiçesкой geografii çuvaşskogo yazıka. *Uçeniye Zapiski*, (28.), 130–141.
- Sergeyev, L. P. (1967). K voprosu lingvistiçesкой geografii terminov rodsva i svoystva v çuvaşskom yazıke. *Uçeniye Zapiski*, (34), 64.
- Sergeyev, L. P. (1972). *O doyakovlevskom periode çuvaşskoy pis'mennosti*. İçinde L. P. Sergeyev, A. E. Gorşkov (Ed.). 100 let novoy çuvaşskoy pismennosti,

- Çeboksarı: Naučno issledovatel'skiy Institut pri sovete ministrov çuvaşskoy ASSR, (47-77).
- Sergeyev, L. P. (2007). *Diyalektnaya sistema çuvaşskogo yazıka*. Çeboksarı: Çuvaşgospeduniversitet im. İ. Ya. Yakovleva.
- Sergeyev, V. İ. (2000). *Halhi çıvaş literatura çılhi leksika ta ta leksikologi semantika ta ta Semasiologi*. Şupaşkar: İ. N. Ulyanov yaçılı ş patşalih universiteçi.
- Savelyev, A. V. (2018). "Naçertaniye..." V. P. Vişnevskogo i yazık çuvaşskoy pismennosti v pervoy polovine XIX veka. *Uralo-altayskiye issledovaniya*, (03-30), 62-81.
- Savelyev, A. V. (2016). Çuvaşkiy perevod odnoy propevedi seredinı XIX veka. *Uralo-altayskiye issledovaniya*, (01-20), 68-104.
- Tupmallı Yumahsem. (2015). *Çeboksarı: Çuvaşkiy Gosudartvenniy Institut Gumanitarnih Nauk*.
- Üçok N. (1956). *Genel Fonetik*. İstanbul: İbrahim Horoz Matbaası.
- Yakovlev, P. Ya. (2015). *İ. Ya. Yakovlev ertse pinipe kuşarnı bibli teksiçen orfografiyi: pırle-uyrim yırke*. İçinde Yu. N. Isayev, Yu. M. Vinogradov, A.P. Dolgov (Ed), Çıvaş Orfografiyin İrmi Halhi Pulassi, (ss. 41-53), Çeboksarı: Çuvaşkiy gosudarstvenniy institut gumanitarnih nauk.
- Yegorov D. E. (1998). *S M. Mihaylov-prosvetitel' i issledovatel çuvaşskoy narodnoy pedagogiki*. Çeboksarı: Çuvaşkiy gosudarstvenniy universitet.
- Yegorov V. G. (1964). *Etimologičeskiy slovar' çuvaşskogo yazıka-Çıvaş Çılhin Etimologi Slovarı*. Çeboksarı: Çuvaşskoye knijnoye izdatel'stvo.
- Yegorov, N. İ. (2009). *İzbraniye trudi*. Etimologiya. Etnoglottogenez. I. Çeboksarı: Çuvaşskogo gosudarstvennoy instituta kulturi i iskusstvo.
- Zeltov, P. V. (2013a). Proishojdeniye çuvaşskih diyalektov. *Fundamentalniye issledovaniya*, (6-6), 1535-1538.
- Zeltov, P. V. (2013b). Drevo divernitsiyi çuvaşskih dialektov. *Fundamentalniye issledovaniya*, (8-1), 202-205.
- Zeltov, P. V. (2019). *Finno-Ugorskiye zaimstvovaniya v çuvaşskom yazıke*. Çuvaşı i Mariytsı-sosedı poobşemu domu. (251-255).
- Zolonitsky, N. İ. (1875). *Kornevoy çuvaşsko-ruskiy slovar*. Kazan: V tipografi İmperatorskogo universiteta.
- URL-1: <https://vulacv.wordpress.com/tag/1820/#1>
- URL-2 <https://old.bigenc.ru/ethnology/text/2287301>
- URL-3: <https://samah.chv.su/s/%D1%82%C4%83%D1%80%C4%83>

URL-4:

<http://samah.chv.su/s/%D0%B0%D0%B2%C4%83%D0%BB%D1%82%D0%B0%D0%BD>

URL-5: <https://samah.chv.su/s/%D0%BB%D0%B0%D0%BA%C4%83%D1%80>

URL-6:

<https://samah.chv.su/s/%D0%B2%D1%83%D1%81%D0%BB%D0%B0%D0%BD%20%D0%BA%D0%B0%D0%B9%C4%83%D0%BA>

Андатпа: XIX ғасырдың екінші жартысында С.М. Михайлов аудармашы ретінде мансабын чуваш халқында тіл немесе ұлттық бірегейлік сезімі дамымаған кезде бастады. Аудармашы болып жұмыс істей отырып, ол чуваш халқының тарихы мен мәдениетін терең зерттеді, кейіннен тарихи чуваш тілінің лингвистикалық ресурстарының маңызды бөлігіне айналған зерттеулер жүргізді. Оның елеулі еңбектерінің бірі «Чуваш әңгімелері мен ертегілері» атты жұмбақтар жинағы. Вирьял диалектісінен шыққан бұл жұмбақтардың Қазан төңкерісіне дейінгі жазба тілін білдіретіндіктен чуваш халқының лингвистика тарихы үшін үлкен маңызға ие. Осы аспектінің маңыздылығын ескере отырып, бұл мақалада бұл жұмбақтардың түрікше аудармалары мен транслитерацияларымен қоса тізімі ұсынылады. Сонымен қатар, зерттеуде жұмбақтар дыбыстық, морфология және сөздік жағынан да қарастырылады. Түркиядағы чуваш тілінің тарихи зерттеулеріне азды-көпті үлес қосуды көздеген бұл мақаланың тағы бір мақсаты – оқырманды жергілікті халық мәдениетінің тікелей көрінісі болып табылатын жұмбақтармен таныстыру.

Кілт сөздер: С.М.Михайлов, чуваш тілі, вирьял диалектісі, жұмбақтар, тіл ерекшеліктері

(Баһар ЭРИШ КАРАОҒЛАН. СПИРИДОН МИХАЙЛОВИЧ МИХАЙЛОВ ЖИНАҒАН ЖҰМБАҚТАР ЖӘНЕ XIX ҒАСЫР ОРТАСЫНДАҒЫ ТАРИХИ ВИРЬЯЛ ДИАЛЕКТІСІ)

Аннотация. Во второй половине XIX века С.М. Михайлов начал свою карьеру переводчика в период, когда чувашский народ еще не сформировал язык или чувство национальной идентичности. В процессе своей работы переводчиком он глубоко изучал историю и культуру чувашского народа, проводя исследования, которые впоследствии стали важными лингвистическими ресурсами в истории чувашского языка. Одним из значительных его вкладов является сборник загадок «Чувашские разговоры и сказки», которому посвящена данная статья. Эти загадки, происходящие

из вирьяльского диалекта, имеют большое значение для лингвистической истории чувашского народа, так как представляют собой письменный язык до Октябрьской революции. Признавая важность этого аспекта, данная статья предлагает перечень этих загадок, включая их переводы на турецкий язык и транслитерации. Более того, исследование также оценивает загадки с точки зрения фонологии, морфологии и словарного состава. Еще одной целью данной статьи, призванной внести скромный вклад в исторические исследования чувашского языка в Турции, является ознакомление читателя с загадками, которые являются непосредственным проявлением местной народной культуры.

Ключевые слова: С. М. Михайлов, чувашский язык, вирьяльский диалект, загадки, особенности языка

(Бахар ЭРИШ КАРАОГЛАН. ЗАГАДКИ, СОБРАННЫЕ СПРИДОНОМ МИХАЙЛОВИЧЕМ МИХАЙЛОВЫМ, И ИСТОРИЧЕСКИЙ ВИРЬЯЛЬСКИЙ ДИАЛЕКТ СЕРЕДИНЫ XIX ВЕКА)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Bahar ERİŞ KARAOĞLAN (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

UDC 81'28; 81'286

DBTBL 16.21.63

Бағдат ЕРТАЕВА

филология магистрі, Қожа Ахмет Ясауи атындағы

Халықаралық қазақ-түрік университеті, Түркістан, Қазақстан
(bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz) <https://orcid.org/0000-0001-5953-1509>

**ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ
ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ***

Аңдатпа: Мақалада қазақ және түркі халықтарының бесік жырларына шолу жасалып, түркі халықтарының ұрпақ тәрбиесіндегі бесік жырларының тәрбиелік маңызына ғылыми талдау жасалған. Атап айтқанда, қазақ, қарақалпақ, ұйғыр халықтарының бесік жырларынан үзінділер алынып, жалпы түркі халықтарының бесік жырларының өзіндік ерекшеліктері жөнінде кеңінен айтылады және түркі халықтарының отбасында бесік жырларын айту арқылы ана мен бала арасындағы қалыптасатын рухани байланыстарға назар аударылған. Зерттеу барысында фольклортану ғылымында бесік жырын жан-жақты зерттеген іргелі ғалымдар болып табылатын А.Ветухов, М.Элиаш, А.Мартынова, С.Сейфуллин, Ш.Ахметов, Б.Уахатовтардың бесік жырына қатысты зерттеулері негізге алынған. Сондай-ақ, С.Қасиманов, А.Янушкевич, А.В.Затаевич және Н.Боратовтың да бесік жырына қатысты маңызды пікірлері назарға алынған. Қазақ халқымен қатар, түркі халықтарында да бесік жырының маңызды сипатқа ие болуы жыр жолдары мен түркі ғалымдарының пікірлері арқылы дәлелденген. Бесік жыры – бала тәрбиесінің алғашқы әліпбиі, баспалдағы саналады. Бесік жырын айтып, ұрпақты қалыптастыру тек қазақ халқы үшін емес, күллі түркі жұрты үшін маңызды сипатқа ие. Мақала арқылы түркі халықтарындағы бесік жыры табиғатымен таныса отырып, болашақ ұрпақ жөніндегі халық мұратын танимыз, бесік жырының бала тәрбиелеу ісінде үлкен қызмет атқарып келе жатқан балалар фольклорының ерекше арнаулы саласы екендігін ұғынамыз.

Кілт сөздер: бесік жыры, бала тәрбиесі, балалар әдебиеті, адамгершілік, ұрпақ, ата-ана

* Келген күні: 27 ақпан 2024 ж. – Қабылданған күні: 19 маусым 2024 ж.

Date of Arrival: 27 February 2024 – Date of Acceptance: 19 June 2024

Geliş Tarihi: 27 Şubat 2024 – Kabul Tarihi: 19 Haziran 2024

Поступило в редакцию: 27 февраля 2023 г. – Принято в номер: 19 июня 2024 г.

DOI: 10.59358/ayt.1443369

Baghdad YERTAeva

master of philology, Khoja Akhmet Yassawi International Kazakh-Turkish University, Kazakhstan, Turkestan (bagdat.yertayeva@ayu.edu.kz)
<https://orcid.org/0000-0001-5953-1509>

EDUCATIONAL SIGNIFICANCE OF LULLABY OF TURKIC PEOPLES

Abstract: In the article, the lullabies of the Kazakh and Turkish people are reviewed and a scientific analysis is made on the educational importance of lullabies in the upbringing of the Turkish people. By quoting especially from the lullabies of the Kazakh, Karakalpak and Uyghur people, by examining the characteristics of the lullabies of the Turkish people in general, the spiritual bonds established between the mother and the child by singing lullabies in the families of the Turkish people are discussed in detail. During the research, basic scientists who comprehensively studied lullabies in folklore science A. Vetukhov, M. Eliash, A. Martynova, S. Seifullin, Sh. Based on Akhmetov, B. Ukhatov's research on lullabies. In addition, the important opinions of S. Kasimanov, A. Yanushkevich, A. V. Zataevich and N. Boratov regarding the lullaby were also taken into account. The importance of lullabies among the Turkish people as well as the Kazakh people is proven by the lyrics and the opinions of Turkish scholars. Lullaby is considered the first alphabet of child education, a stepping stone. Singing lullabies and creating a generation is important not only for Kazakhs but for all Turkish peoples. Thanks to the article, we will get to know the nature of lullabies of the Turkic peoples, get acquainted with the ideals of the people for future generations, understand that lullabies are a special branch of children's folklore and play a big role in children's folklore.

Keywords: lullaby, child education, children's literature, humanity, family, parents.

Кіріспе

Бесік жыры – бала тәрбиесінің алғашқы әліпбиі, алғашқы баспалдағы саналады. Қазақ халқында бесік жыры «әлди» деп аталады. Әлдилеу – тербету немесе баланы алдына алып бірқалыпты ырғау деген ұғымды береді. Бесік жырының атауы әр халықта әр түрлі аталады. Бесік жырын өзбек халқы «әлле» десе, ұйғырларда «бөшүк нахшиси», татарларда «әлли-бәлли», әзірбайжан түріктері «лайлай», қазандықтар «бишик жыры: бесік түркісі (әні)» деп атайды (Ісләмжанұлы, 2007, 94-б.). Қазақ халқы және жалпы түркі халықтарында нәресте шыр етіп дүние есігін ашқан сәтінен бастап ата-анасынан бесік жырын тыңдап,

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

бойына сіңіріп өседі. Ата-ананың сәбиін ерекше жақсы көруі, аялап өмірге баулуы барлығы да жыр тілімен өрнектеліп отырады. Яғни, ата-ана бесік жырын айту арқылы нәрестені тыныштандырып қана қоймайды, баланы жаңаша өмірге бейімдейді, бөбектің рухани жағынан дамуын қадағалайды және өз қоғамына сай тәрбиелі азамат болып ер жетуіне де үлесін қосады. Біріншіден, бесік жыры баланың мінез-құлқының қалыптастыруда шешуші рөл атқарады. Бесік жырын тыңдау арқылы баланың сана-сезімі оянады, көңіл-күйі көтеріледі, ынталанады, баланың тілі ерте шығады, баланың есте сақтау қабілеті дамиды, өседі. Бесік жырын айту арқылы ата-ана баланың бойындағы ұлттық құндылықтар мен адамгершілік қасиеттердің дамуына жол ашады. Бесік жыры екі түрлі міндет атқарады: 1. Сәбиді жұбату және сәбидің болашағына деген ата-ананың шынайы тілегі; 2. Ананың сәбиіне деген махаббаты, ой-арманы, ата-ананың өсиеті.

Бесік қазақ халқы үшін маңызды мүліктің бірі саналады. Ұлы Абай қарасөздерінің бірінде (жетінші сөз) «Жас бала анадан туғанда екі түрлі мінезбен туады. Біреуі ішсем, жесем, ұйықтасам деп туады. Бұлар – тәннің құмары, бұлар болмаса тән жанға қонақ үй бола алмайды, һәм өзі өспейді, қуат таппайды. Біреуі – білсем екен демелік, не көрсе соған талпынып, жалт-жұлт еткен болса, оған қызығып, аузына салып дәмін татып қарап, тамағына, бетіне басып қарап, сырнай-керней болса дауысына ұмтылып, онан ержетіңкірегенде ит үрсе де, мал шуласа да, біреу күлсе немесе жыласа да тұра жүгіріп, «ол немене, бұл немене» деп, ол неге үйтеді? бұл неге бүйтеді? – деп, көзі көрген, құлағы естігеннің бәрін сұрап тыныштық көрмейді. Мұның бәрі жан құмары, білсем екен, көрсем екен, үйренсем екен деген» (Құнанбайұлы, 2022: 24). Міне, осы «жан құмарлығын» халық бесік жыры арқылы өтеуге тырысады. Бесік жыры арқылы алғашқы өмір әуендерін құлағына сіңіре бастайды.

Бесік жырының мазмұны түгелдей ата-ананың нәрестесіне деген қуанышын айтудан, оның жақсы азамат болуына тілектестік білдіруден тұрады. Осыларды айта отырып, бесік тербетуші ана бөпенің жайлы ұйықтап тынығын тілейді.

Көзімнің ағы мен қарасы,
Жүрегімнің парасы,
Көңілімнің санасы!
Айналайын шырағым!
Көлге біткен құрағым!
Маңдайдағы күндызым,

БАҒДАТ ЕРТАЕВА

Аспандағы жұлдызым!
Әлди-әлди әлди-ай!
Әлди, бөпем, ұйықта жай!

Жырдан алынған бұл үзіндіде нәрестені жақсы көрген ананың оны халық ұғымындағы жақсы нәрселерге теңеуге ұмтылғаны көрінеді. Осы халықтық теңеулер («Көлге біткен құрағым», «Маңдайдағы құндызым», «Аспандағы жұлдызым») біртіндеп бала санасына сіңіп, оның ұғымын, түсінігін кеңейтеді (Қирабаев, 1976, 130-б.).

Тақырыпты дәйектеу және мақсаты мен міндеттері

Зерттеудің негізгі мақсаты – қазақ және түркі халықтарындағы бесік жырына қатысты мағұлмат беру, қазақ және түркі халықтарындағы бесік жырының ұрпақ тәрбиесіндегі маңызын түсіндіру, түркі халықтарындағы бесік жырларына салыстырмалы түрде қарау. Түркі халықтарындағы бесік жырының жас ұрпақты адамгершілікке, отансүйгіштікке, бауырмалдыққа, қамқорлыққа тәрбиелеудегі маңыздылығын көрсету. Осы мақсатқа жету үшін келесі міндеттер қойылды:

- Бесік жырына қысқаша сипаттама;
- Бесік жырына қатысты түркі ғалымдарының көзқарастары;
- Қазақ және түркі халықтары бесік жырынан үзінділер келтіре отырып, ұрпақ тәрбиесіндегі бесік жырының маңыздылығын көрсету;
- Бесік жыры туралы ғалымдардың көзқарастары;

Зерттеудің ғылыми-зерттеу әдіснамасы

Зерттеу жұмысын жазу барысында түркі халықтарында ұрпақ тәрбиесінде бесік жырының маңызын қарастырдық, бесік жырына қатысты ғалымдар пікірін негізге алдық. Зерттеу барысында деректерді жинау және сапалы зерттеу әдістерінен алынған мәліметтер бойынша салыстыру жүргізілді.

Зерттеу нәтижелері мен талқылаулары

Жас баланы бесікке салуды қазақ және түркі халықтары қуаныш етіп, тойлап өткізген. Мұны да ойын сауыққа айналдырған. Онда айтылған өлеңдерден жас баланың дені сау, ер-азамат болып өсуін халықтың тілейтіндігі де көрініп отырады. Кейіннен, бесіктегі жас баласын тербете отырып, аяулы ана көңіліндегі ой-арманын, жақсы тілегін білдіреді. Мұны халық «бесік жыры» деп атаған (Ғабдуллин, 1974, 51-б.).

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

Бесік жыры – халық әдебиетінің лирикалық дәстүрлік туындысы және балалар әдебиетінің өте маңызды бөлігі болып табылады. Бесік жыры бала екі-үш айлық болғанда басталып, үш-төрт жасқа дейін жалғасады. Ана бөбекті бесік жырын айта отырып, тізеде, бесікте, тіке тұрып тез әрі ыңғайлы тербетеді. Бесік жыры әдетте оның ұйықтап қалуына немесе жылауын тоқтатуына көмектеседі (Құнанбай, 2008: 180).

Халық тұрмысында бесік жырын айтушылар аналар ғана емес. Оны немересін жұбатқан аталар мен әжелерден бастап, отбасы мүшелерінің барлығы да орындайды. Әдетте, қазақ отбасы көп балалы үй болатындықтан ересектерінің кішілерін бағып, тәрбиелеуі үйреншікті жағдай. Кейде бесік жырын балалар кезектісіп те айтады.

Бірінші бала:

Апаң кетті бел асып,
Беліне белбеу жарасып,
Тезек теріп жүргенде
Кетіп қапты адасып.

Екінші бала:

Апасы оның келеді,
Жұмыртқа әкеп береді.
Дәркен оны біледі,
Жыламайды күледі, -

деп этнограф С.Қасиманов бесік тербетіп отырған балалардың жырды кезектесіп орындайтындығын да жазады. Жалпы көп балалы отбасында ересек балалардың кішілерін бағып-қағуы - көпшілік халықтар тұрмысындағы дәстүрлі құбылыс. Қазақ балалары да отбасылық өмірдің күнделікті тіршілігіне ерте араласады. Көргенді ата-аналар «Істегенің бізге жақсы, үйренгенің өзіңе жақсы», - деп оны қолдап отырады. «Бесік жырын» - «ана жыры» дегенімізбен, оны бесік тербеткен әжелерден бастап, әркім орындай береді. Оған бесік тербеткен адамның:

Әлди, әлди, алайын,
Атқа тоқым салайын
Қыдырып кеткен апанды
Қайдан іздеп табайын? –
деп әндететіні де дәлел (Ісләмжанұлы: 2007, 95-б.).

Әдебиеттану терминдер сөздігінде бесік жырына былай анықтама берілген: Бесік жыры - қазақ фольклорының жанрлық түрі деп беріледі. Өлең өрнегі жеті-сегіз буынды тармақтарға негізделеді. Ерте кездерден

бесік тербетіп отырғанда әнге қосып баланы уатып, қалғытып ұйықтатуға лайық біркелкі ырғақпен, жайдары жағымды үнмен айтылатын болған. Өлеңнің сөздері де мейлінше қарапайым, айтуға жеңіл болып келеді. Кейбір сөздердің қайталанып отыруы өлеңнің үйлесімділігін арттыра түседі.

Мысалы:

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікке жат, бөпем,
Жылама, бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін.
Аққұтанның құйрығын
Жіпке тағып берейін (Ахметов, Шаңбаев, 1998, 107-108-б.).

Әлемде бесік жырын айтпайтын халық жоқ. Сәби жүрегіне алғашқы рухани нәр ең алдымен осы әлди жыры арқылы сіңеді. Түп тамыры тым тереңге, сонау алғашқы қауымдық құрылысқа қарай кететін бесік жыры ұзақ жылдардағы адамзат тәжірбиесінің жемісі екені даусыз. Бүгінде әлемдік, көршілес фольклортану ғылымында бесік жырын жан-жақты сөз еткен талай іргелі зерттеулер дүниеге келді. Олардың ішінде А.Ветуховтың, М.Н.Элиаш пен А.Мартынованың еңбектерін атап айтқан жөн. Түркі тектес халықтар ішінде өзбек ғалымы М.Якуббекова өзбек «аллаларын» (бесік жыры) арнайы қарастырады. Бесік жырына айрықша мән беріп, оны алғаш зерттеу объектісіне айналдырған зерттеушілердің бірі – С. Сейфуллин. Оның 1932 жылы жарық көрген «Қазақ әдебиеті» атты еңбегінде бесік жырына арнайы орын беріліп, жанрлық ерекшеліктері, эстетикалық мұраты мен тәрбиелік қызметі, кейбір көркемдік қырлары сөз болады. Ш.Ахметов өзінің «Қазақ балалар әдебиеті тарихының очерктері» атты еңбегінде бесік жырын балалар әдебиетінің бастау бұлағы ретінде танып, оның әдебиетті дамытудағы маңызы мен балалардың эстетикалық талғамын, дүниетанымын тәрбиелеудегі рөліне тоқталса, Б.Уахатов бесік жырын халық әдебиетінің жанрлық түрі ретінде қарастырады (Ахметов, Шаңбаев, 1998, 86-87-б.).

Бесік жырларының жақсы үлгілерін Әбубәкір Диваев жинаған.

Әлди, әлди, ақ бөпем,
Ақ бесікте жат, бөпем!
Жылама, бөпем, жылама.
Жілік шағып берейін.
Бай құтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

Әлди, әлди, аппағым,
Қойдың жүні қалпағым.
Жұртқа жаман болса да,
Өзім сүйген аппағым, -

дейтін өлеңдердің тілі керемет, мазмұны өте бай. Асыл ана өзінің бесіктегі баласын ақ бөпем, аппағым деп еркелетіп, жұбатады.

Қазақ халқының бесік жыры бір қалыпты тоқтап қалмаған. Заман өте келе дамып отырған.

Қуып ойдың жетігін,
Біліп ғылым тетігін,
Ғалым болар ма екенсің?
Еңбек етіп бар елге,
Өнеріңмен әр елге,
Мәлім болар ма екенсің?
Көп қиыннан өтерсің,
Мақсатыңа жетерсің,
Ұйықтай қойшы бөпешім.!

Бұл бесік жыры баяғы сарын, ырғақпен айтылғанымен «Тегінде Адам баласы, Адам баласынан ақыл, ғылым, ар, мінез деген нәрселермен озбақ. Одан басқа нәрселермен оздым ғой демектің бәрі де - ақымақтық» - деп дана Абай айтқандай, балам заманауи техниканы меңгеріп, әлемге танымал ғалым болсын деген ата-ананың арман-тілегін білдіріп тұр. Жалпы қай түркі халықтарының бесік жырын негізге алсақ, сол халықтың бесік жырынан ата-ананың арман-мұраты айқын сезіледі. Мысалы түрік халқының бесік жырында:

Benim yavrum uyuvasak
Uyuur da büyüyesek
Okullara gidecek
Büyük adam olacak... (Dilcin, 1989, 290-б.).

Менің құлыным ұйықтайды
Ұйықтайды да өседі
Мектепке де барады
Кемел адам болады.

Бұл бесік жырының мағынасы айқын, ата-ананың тілегі, арман-мұраты анық сезіледі.

Егер көршілес халықтардың бесік жырына тұтас көз жіберсек, талай туыстас көріністерді аңғаруға болады. Бұл ұқсастық, әсіресе, тарихы

тамырлас, тегі бір түркі халықтары жырларында тіптен мол. Мәселен, карақалпақ, қырғыз, ноғай жырлары көп жағдайда жолма-жол ұқсас шығып жатса, өзбек, татар, башқұрт, қарашай-балқар халықтарының жырларымен жанасатын тұстары аз емес. Әрине, өзіндік ерекшелік, айырмашылықтар мол. Бұл айырмашылық негізінен халық тұрмысындағы, тарихындағы, тілі мен діліндегі қайталанбас сипаттардан туып жатады (Қалиева, 2016, 94-б.).

Қазақ халқында бесік жырларын дәстүрлі бесік жырлары және суырып салма бесік жырлары деп екі топқа бөліп қарастырады. Дәстүрлі бесік жырына ұзақ жылдар бойы айтылып әбден қалыпқа түскен жырлар жатады. Бұл жырлар тікелей балаларға арналған. Жырдың негізгі мазмұны баланы ұйықтатуға тыныштандыруға, оның жарқын болашағына ақ тілек білдіруге құрылады. Әдетте, сәби дүниеге келгенде айтылатын ғұрыптық жырлар, әлди айту, еркелету, уату жырлары дәстүрлі түрде үлкендердің үлесіне тиесілі болып келеді. Суырып салма бесік жырлары адамның жеке басындағы, тұрмыстағы, тарих пен қоғамдағы түрлі оқиғалардың әсерінен туып тарап отырған. Бала тербетіп отырған адам бесік жырының дәстүрлі нұсқасын пайдалана отырып, өз ой толқынысын, күйініш-сүйінішін сыртқа шығарады. Бесік жыры көбінесе тілек айту мәніне құралады да, жыр айтушы бөбектің келешегіне сенім артып, қуанышқа бөленеді. (Қалиева, 2016, 34-б.).

Қарашай-балқар халқының ауызша мәдениетінің маңызды туындысының бірі бесік жыры ұрпақтар сабақтастығының негізгі құралы болып саналады. Қоғамдық өмірде кейінгі ұрпаққа жеткізуге мүмкіндік беретін бесік жырлары жеке адамның психикалық дамуына да ықпал етеді. Тыңдау балалардың үйрену арнасы. Анасының құрсағында бес айлығында тыңдай бастаған бала Қарашай-балқар халқының салт-дәстүрлері, әдет-ғұрыптарын санасында жаңғыртып, үйрене бастайтындығы айтылған (Қошқар, Т., Қошқар, Р., Қошқар, А., 2018, s. 95).

Қаншама жылдар бойы ұрпақтан ұрпаққа мирас ретінде беріліп келе жатқан бесік жырының бала психикасының дамуымен қатар, физиологиялық дамуы және ментальды тұрғыдан дамуына да қосар үлесі ерекше. Ғалымдар жүргізген тәжірибиелерге сүйенер болсақ, 1990 жылы Германиядағы Констанц университетінде жүргізілген зерттеуге сәйкес, ана құрсағында бесік жырын тыңдап жаттықпаған сәбилерге қарағанда ана құрсағында жатқанда бесік жырын тыңдап жаттыққан нәрестелер геометриялық фигуралар атауын оңай түсінген. Яғни,

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

ментальды тұрғыдан ақылдырақ екендігі анықталған (Hasan Güneş., 2012, s. 320).

Ғалымдар зерттеуіне сүйенсек, бесік жырын тыңдап өскен бала ана тілін тез меңгереді, баланың ойы жүйрік болады. Себебі, ана құрсағында бесік жырымен танысқандықтан сәби ортаға тез бейімделгіш, ақылды, ұғымтал болып өседі. Бесік жырымен сусындаған сәби өзі қатарлас сәбилерге қарағанда психологиялық, физиологиялық, ментальды тұрғыдан да жақсы қалыптасады.

Қарашай-балқар тілінің бар нәзіктігін, қыр-сырын, ананың балаға айтқан мына бесік жырынан байқауға болады.

Tuusa oy, allay saş bolsun
Toyda-oyunda soklansın,
Adamlıkni saklansın,
Amanlıkdan canlasın.

Бұл бесік жырының жолдарында балам өскенде халықтың қалаулы адамы болсын, өлең-жыр айтуды, нақышына келтіріп билеуді меңгерсін, құрбы-құрдас арасында орнымен күресуді үйренсін, мықты, жігерлі ұл болсын, ешкімді ренжітпейтіндей намысты, тәрбиелі, ата-анасын, халқын ұятқа қалдырмайтындай жөнін білсін деген ата-ананың ізгі тілегі жатыр.

Осы мазмұндағы қазақ, түрік, қарашай-балқар бесік жырларынан ұқсастық байқалады. Ата-ананың балаға тілегі, арман мұраты айқын сезіледі. Біліп ғылым тегігін, Ғалым болар ма екенсің?/ Okullara gidecek, Buyuk adam olacak./ Tuusa oy, allay saş bolsun, Toyda-oyunda soklansın./ жырлардан байқағанымыздай, сәби өсіп ғалым болсын, оқып үлкен кемел адам болып қалыптассын, халық қалаулысы болып, тойда өлең жыр айтсын деген ізгі ата-ана тілегі басым екені байқалады.

Уату-алдарқату жырлары бөбек сөзге ден қойып, әрбір әрекетке жіті қарай бастаған шақта айтылатын фольклорлық үлгілерге кіреді. Жылаған сәбиді сөзбен уату, дыбысқа, қимылға көңілін аудару ыңғайымен оны ата-ана да, бөбекті бағу міндеті жүктелген бала да атқара береді. Баланың бабын кім таба алса, кім балажанды болса, уату-алдарқатулар соның тілінен айтылады. Уатушы әрқашан да бала мінезіне қанық болмаса, өз міндетін орындай алмайды. Қарақалпақ халқының уату-алдарқату жырларында еркелету, әспеттеу сарыны басым. Бұл – бөбектің көңілін аулаушы басты тәсілдердің бірі. Әрине, мұның өзі сөз мәнін ұға бастаған балаға айтылғандығымен де назар

аудартады. Осындай уату-алдарқатудың дәстүрлі үлгісі мына мәтіннен айқын көрінеді:

Айдыр, айдыр – ай ермиш,
Айдай уғлан бар ермиш,
Ай дийдарлы уғланның,
Ақ отауы бар ермиш,
Ақ отаудың бауырында,
Ақ ейшеси бар ермиш,
Ақ ейшеси жанында,
Ақ кишеси бар ермиш,
Ақ кишеси алдында,
Ақ кисиси бар ермиш,
Ақ кисиси қолында,
Ақ кесеси бар ермиш,
Ақ кесеси ишинде,
Ақша алма бар емиш,
Ақша алма – сизики,
Аппақ бала – бизики! (Amirlan, 2017, s. 102-103).

Қарақалпақ уату-алдарқату жырлары үшін тұрақты қалып болған «айдыр, айдыр...» тіркесі жанрдың негізгі тізбекті бастауы болып саналады. Назарымыздағы мәтінде айдай нұрлы жүзді сәби жыр арқауы етіп алынып, оған жасауланған ақ отау ішінде ақ әжесі (ақ әйше) мен ақ жеңешесі (ақ кише) бары, ақ жеңешесі алдында кішкене ғана ақ кісі, яғни бөбектің өзі барлығы, ал оның қолындағы ақ кеседе аңсарды аудырып тұрған ерекше жеміс (ақша алма) бар екені дәріптеліп, аппақ баланың одан да сүйкімді, одан да тәтті екендігі өте тартымды баяндалған. Сәбиге осындай сипат, осылайша марапат беріледі. Мұндай қисынды сипаттаулар сөз мағынасын жаңа ғана аңғара бастаған сәбиді де баурап, оның аптыққан ашулы көңілінің сабасына түсіп, саябыр табуына, өксігі тиылып, тәтті сезімдерге бөленуіне ықпал етеді. Қамыққан көңіл осылай сергітіледі.

Түркі халықтарында бөбекті уатып, алдарқатудағы тағы бір зейін қоярлық жәйт, балаға әртүрлі аң-құстардың құйрығынан, қанатынан тағыншақтар жасап беруді уәде ету, оны соған қызықтыру болып табылады. Мұны қарақалпақ уату-алдарқату өлеңдерінен де көреміз:

Айдыр, айдыр-айдыр,
Айды ұлатып келейин,
Айдыны артық балаға,
Айдырмаш айтып берейин.

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

Жылама бөпем, жылама,
Жилик шағып берейін,
Жийек қустың құйрығын,
Жипке тағып берейін...

Қарақалпақ халқының байырғы әдеби мұралары арасынан орын алған осы сарындас жолдар қазақ фольклорында:

Жылама бөпем, жылама,
Жілік шағып берейін,
Байқұтанның құйрығын,
Жіпке тағып берейін..., - деп айтылады (Amirlan, 2017, s. 103-104).

Осы екі жырды салыстырып қарасақ, қазақ халқының, қарақалпақ халқының бесік жырының ішкі мазмұны ұқсас, *Жылама бөпем, жылама-жылама бөпем, жылама/ жілік шағып берейін, айдырмаш айтып берейін/ жийек қустың құйрығын жипке тағып берейін, ақ құтанның құйрығын жіпке тізіп берейін* деген секілді ұқсас сарынды, сәбиді жұбату мағынадағы сөздер қолданылған.

Ұйғыр халқының әдет-ғұрпына сәйкес сәбиді бесікке бөлеп болғаннан кейін, баланың тыныш ұйықтауы үшін «бесік жыры» айтылған. Бұл бесік жырын ұйғырлар “бөшүк нахшиси” деп атаған.

Бағ-бағ әткән беғиртақ
Әлләй, балам әлләй.
Барай десәм йол жирақ,
Әллай, балам, әлләй.
Жирактики тукқандин,
Әлләй, балам, әлләй.
Там хошнилар яхширақ,

Әлләй, балам, әлләй. - деп келеді (Зуляров, 2009, 129-б.). Бесік жырының мазмұнына келер болсақ,

Әлди, балам әлди
Барайын десем жол ұзақ,
Әлди, балам әлди,
Жырақтағы туысқаннан,
Жақындағы көрші жақсы,
Әлди, балам әлди, -

дей отырып балаға өз түйгенін айтады (Зуляров, 2009, 129-б.).

Бесік жырының тереңіне үңілер болсақ, баланың дамып, қалыптасуында алар орны ерекше. Балалардың алғашқы үйрену үдерісі

тыңдаудан басталады. Бала туылудан алдын ана жатырында бесінші айдан бастап мидың қызметі жұмыс істей бастайды. Бала сырттан келетін дыбыстарды зерттей бастайды. Оған ең жақын адам ретінде анасының дауысы өте маңызды. Қарабулатованың айтуынша: Бала алғашқы анасынан естіген бесік жырлар арқылы гентикалық код оянады. Сол себепті кейбір ғалымдар бесік жырымен өспеген балалардың өмір сүру барысында аз табысты және психикалық бұзылыстарға тез бейім болатындығын айтады. Балалардың сөйлеу және ойлау дағдылары мен тұлғалық қасиеттерінің дамуы мен психомоторлы деңгейі бесік жырымен жүреді. Гентикалық жады оянбаған балалардың өмірге, қоғамға бейімделуі қиын болады, баяу дамиды. Бесік жырын әр ғалым әр түрлі бағалайды (Қошқар, Т., Қошқар, R., Қошқар, А., 2018, s. 95).

Амил Челебиоғлу: бесік жыры екі-үш айлықтан үш-төрт жасқа дейін айтылатын, ана сәбиін құшағына ала отырып аяғында немесе бесікпен тербете отырып, жылдам ұйықтату үшін, әрі жылағанын жұбату үшін айтылатын төрт тармақтан тұратын халық әнінің бір түрі дейді. Бесікті тербету ырғағымен әуезі үйлесімді бесік жырын айту кезінде ананың үні жоғарылап, бәсеңдеп отырады, сәби бесікке бөленген сәттен бастап, баяу, жылдам тербеледі. Яғни ана сәбидің жылауына, күлуіне қарай дауысын реттейді. Осылайша сәби ұлттық әуеннің алғашқы дәмін, әсерін бесік жыры арқылы ана тілінде, ананың құшағында алады деуге болады (Çelebioğlu, 1982, s. 212).

Бесік жыры тақырыптары ананың сол сәттегі көңіл күйіне байланысты өзгеріп отыруы мүмкін. Бесік жырында балаға тілек ретінде ел билейтін хан бол немесе ұлы адам бол секілді сөздер айтылады. Ана өзінің көңілді сәті мен мұңды көңіл күйін бесік жырымен жеткізе алады. Шындығында бесік жырын айтқан ана өз назарын балаға бөледі және бесік әуені бесіктегі, ана құшағындағы балаға әсер етеді. Сәби шақтағы тыңдаған бесік жыры әсіресе үш жастан кейінгі қыз балаларда қуыршақтарымен ойнаған кезде байқалады. Осылайша бесік жырының қарапайым біркелкі әуендері өлеңмен байланыс орнатуға мүмкіндік береді. Бесік жырын айтып отырған суреттерімен дайындалған кітаптар әсіресе, оқуды енді бастаған қыз балалардың көңілінен шығады (Erman, 1989, 5-б.). Шүкрү Елчин бесік жырын ана сәбиін ана сүтімен қоректендіретін уақытта әрі баланы ұйықтату үшін айтылатын жыр ретінде танытады (Elçin, 2000, s. 271). Абдуррахман Гүзел бесік жырын бір жағынан ана тілін оңай меңгертетін әдеби шығарма ретінде санайды, сондықтан да, түрік тілін оқытуда бесік жырының маңызы ерекше болып табылады деп есептейді

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

(Қоң, 2023, s. 25). А. Янушкевич: “Қазақтың 3-4 жасар баласының тілі жатық, ал 5-6 жастағы балалар шешен әрі тауып сөйлейді, ойын ұтымды жеткізе біледі”, - деп таңдана жазған екен. Әйгілі А.В. Затаевичтің “Бүкіл қазақ даласы ән салып тұрғандай...” деуінің астарында көп сыр бар екені анық (Ибраимова, Абдикеримова, Алиева, 2016, 39-б.). Эсма Шимшек "бесік жырымен өскен баланың өзіне деген сенімділігі артады және ол өмірге сенімді көзқараспен қарайды” – дейді (Şimşek, 2016, s. 34). Осыдан мынаны ұғынуға болады, бесік жыры баланың дамуына ықпал етеді. Сонымен қатар, ананың балаға бесік жырын айтуы өте маңызды. Бесік жырының арқасында анасы да іштегі сезімдері мен ойларын білдіреді. Ананың баласына арнап айтқан бесік жыры ана мен бала арасындағы байланысты күшейте түседі (Aydoğmuş, 2020, s. 86). Пертев Найли Боратов ауызша дәстүрдің әдеби жанрлар арасындағы байланыстарын ашып көрсетуге тырысқан «Заманнан заманға» атты еңбегінде «Бесік жыры балаға ана тілін дұрыс пайдалана білуін үйрететін алғашқы жұмысшының қолындағы құрал іспетті, оған осы тілдің сан алуан ерекшеліктерін, ептілікті, тіл байлығын, нәзіктігін үйретеді, адамды өз тілінде сөйлемейтіндерден алшақтатып, оны өз тілінде сөйлейтіндерге жақындатады дейді (Karagöz, 2016, s. 1039). Ердал Айдоғмуш «Қазақ халқының бесік жырларынан мысалдар» атты мақаласында қазақ бесік жырларының өзіндік ерекшеліктеріне кеңінен тоқталады. Қазақ халқының бесік жырларын мынадай тақырыптарға бөліп қарастырады:

1. Сүйіспеншілік пен қамқорлыққа негізделген бесік жырлары
2. Болашаққа арман, тілек мақсатындағы бесік жырлары
3. Туыстық қатынасқа бағытталған бесік жырлары
4. Елге деген сағыныш мағынасындағы бесік жырлары
5. Жануарлар туралы бесік жырлары
6. Дұға, тілектен тұратын бесік жырлары
7. Тұрмыстық жағдайға байланысты бесік жырлары
8. Сағыныш пен жұбанышты білдіретін бесік жырлары.
9. Нәрестенің сырт келбетін сипаттай отырып, тілек білдіретін бесік жырлары
10. Балаға үгіт-насихат айту мақсатындағы бесік жырлары.

Жоғарыдағы бесік жырларынан аңғарғанымыздай бесік жырларында балаға ақыл-кеңес беріледі. Ол өскенде қандай адам болу керектігі туралы бесік жырында айтылады, балаға бағыт-бағдар береді. Демек, қазақ мәдениетінде де, түркі халықтарында да балаға ақыл-кеңес айту дәстүрі нәресте бесікте жатқан сәтінен, бесік жырынан бастау алады деп ұғынылады.

Қорытынды

Жалпы түркі халықтары ұрпақ тәрбиесіне көңіл бөлген. Баланың дүниеге келіп, оның қалыптасып дамуына ерекше назар аударған. Қазақ халқында «Балаңды өз тәрбиеңмен тәрбиелеме, өз ұлтыңның тәрбиесімен тәрбиеле» деген нақыл бар. Халық арасында «Ұрпақ тәрбиесі – ұлт болашағы», «Тәрбие тал бесіктен», «Бесіксіз үйде береке жоқ», «Білім – баланың ақылын, ал тәрбие – мінезін қалыптастырады», «Балалы үй базар», «Бала деген гүл сияқты, оған күтім қажет», «Үйінде ұл-қызы бардың көгінде сөнбес жұлдызы бар» деген мақалдар жиі айтылып жатады. Бала дүниеге көзін ашқан сәтінен бастап, анасының бесік жыры арқылы өздері өмір сүріп жатқан қоғамның мәдениетін бойына сіңіреді. Бала үшін «үйрену» ана құрсағында басталады, анасы шырқаған бесік жырының әсем де жеңіл әуенінен ұйқыға кеткен сәби айтылған сөздерді санасында орналастырады. Оның санасы дамыған сайын мәдени болашағын қалыптастырады. Бесік жыры жыры бүгінгі күннің жағдайын және ертеңгі арман-мұраттарды бейнелейді, тұлғалық және ұлттық сезімді қалыптастырады, баланың ана тілінде ауызекі сөйлеу мәдениеті мен әдебиетімен танысуына мүмкіндік береді, ана мен бала арасындағы эмоционалды байланысты орнатады, бала өз ана тілінің сөздік қорымен танысып, адамдарды, табиғатты, әлемді тани бастайды, баланың есте сақтау қабілетін арттырады, практикалық тілдік дағдыларын қалыптастырады. Бала отбасында бесік жырын тыңдап қана қоймай, адамгершілік, бауырмалдық, елін сүю, қамқорлық секілді ізгі іс-әрекеттерді бойына сіңіріп өседі. Бесік жырын өмірдің күнделікті тіршілігінде қолдану отбасындағы ересек балалардың кішілерін бағып-қағып уатуы бауырмалдық, мейірімділікке баулиды. Бесік жыры – қазақ және түркі халықтарының көнеден келе жатқан халық санасының ұжымдық жемісі саналады.

Әдебиеттер

- Aydoğmuş, E. (2020). *Kazak Ninnilerinden Örnekler*. Gazi Türkiyat, 27, (ss. 85-100).
- Әмирлан.С.Е. (2017). *Қарақалпақ балалар фольклорында уату-алдарқатулар*. Түркология журналы, 81, (ss. 101 – 107).
- Ахметов З, Шаңбаев Т. (1998). *Әдебиеттану. Терминдер сөздігі*. Алматы. «Ана тілі». -384 б.
- Ғабдуллин М. (1974). *Қазақ халқының ауыз әдебиеті*. – Алматы. «Мектеп». - 319 б.
- Dilçin C. (1989). *Örneklerde Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 290
- Elçin, Ş. (2000). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ yayınları. s. 271

TÜRK HALIQTARINDAĞY BESİK JYRYNYŇ TÄRBIELİK MAŇYZY

- Erman.A. (1989). *Ortak Türk Kültürü Ürünlerinin Çocuk Edebiyatına Katkıları*. Ankara. (ss. 1-8).
- Зульяров А. (2009). *Йәтмисү уйғурлири*. Алмута. «МИР» нәшрияти. -232 б.
- Ибраимова Л.Н. Абдикеримова П.Ж. Алиева П.С. (2016). *Қазақ отбасы тәрбиесі*. –Тараз. -160 б.
- Karagöz, B. (2016). *Kültürel Bellek Aktarımı Temelinde Ninnelerin Rölü: «Anneler Ninneleri Biliyor mu?»* Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2, (ss. 1036-1055).
- Коçкар. Т, Коçкар R, Коçкар А. (2018). *Diýasporada Yaşayan Karaçay-Malkarlıların Ninni Söyleme Gelenekleri ve Kültürel Değişim*. Uluslararası Folklor Akademi Dergisi. Cilt 1, sayı 1, 91-104
- Коç.R. (2023). *Milli Kültür İnşası ve Dil Bilinci Kazandırma Aracı Olarak Kosova Türk Edebiyatında Ninni*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 59, (22-39).
- Қалиева. Ж. *Балалар әдебиеті*. (2016). – Қостанай: «ҚӨТУ». -538 б.
- Қирабаев С. (1976). *Әдебиет және дәуір талабы*. – «Жазушы». -300 б.
- Құнанбайұлы А. (2022). *Абайдың қара сөздері*. – Алматы. «Мазмұндама». -148 б.
- Құнанбай Қ. Қабден М. (2008). *Қазақ халқының ұрпақ өсіру ұлттық салт-дәстүрі*. Түркология. №37-38
- Hasan Güneş. (2012). *The Effects of Lullabies on Children*. International Journal of Business and Social Science. No. 7, 316-321
- Şimşek, E. (2016). *Anonim Halk Şiiri İçerisinde Ninnelerin Yeri*. Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Deriğisi, (33-64).
- Çelebioğlu.A. (1982). *Türk Ninniler Hazinesi*. İstanbul. (ss. 211-237).
- Ісләмжанұлы К. (2007). *Қазақтың отбасы фольклоры*. – Алматы. «Арыс». - 332 б.

References

- Aydoğmuş, E. (2020). *Kazak Ninnilerinden Örnekler*. Gazi Türkiyat, 27, (ss. 85-100).
- Amirhan.S.E. (2017). *Qaraqalpaq balalar folklorynda ýatý-aldarqatýlar*. Türkologiya Dergisi, 81, (ss. 101 – 107).
- Ahmetov Z, Shańbaev T. (1998). *Ádebiattaný. Termynder sözdigi*. Almaty. «Ana tili». -384 b.
- Ġabdýllin M. (1974). *Qazaq halqynyń aýyz ádebieti*. – Almaty. «Mektep». -319 b.
- Dilçin C. (1989). *Örneklerde Türk Şiir Bilgisi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları. s. 290
- Elçin, Ş. (2000). *Halk Edebiyatına Giriş*. Ankara: Akçağ Yayınları. s. 271

- Erman.A. (1989). *Ortak Türk Kültürü Ürünlerinin Çocuk Edebiyatına Katkıları*. Ankara. (ss. 1-8).
- Zýliarov A. (2009). *Iáttusý ýigýrlurı*. Almýta. «MIR» náshriatı. -232 b.
- Ibramova L.N. Abdikerimova P.J. Aheva P.S. (2016). *Qazaq otbasy tárbiesi*. – Taraz. -160 b.
- Karagöz, B. (2016). *Kültürel Bellek Aktarımı Temelinde Ninnelerin Rölü: «Anneler Ninneleri Biliyor mu?»* Erzincan Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi, 2, (ss. 1036-1055).
- Koçkar. T, Koçkar R, Koçkar A. (2018). *Diyasporada Yaşayan Karacay-Malkarlıların Ninni Söyleme Gelenekleri ve Kültürel Değişim*. Uluslararası Folklor Akademi Dergisi. Cilt 1, sayı 1, 91-104
- Koç.R. (2023). *Milli Kültür İnşası ve Dil Bilinci Kazandırma Aracı Olarak Kosova Türk Edebiyatında Ninni*. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 59, (22-39).
- Qalieva. J. *Balalar ádebiyeti*. (2016). – Qostanaı: «QÁTÝ». -538 b.
- Qırabaev S. (1976). *Ádebiyet jáne dáýir talaby*. – «Jazýshy». -300 b.
- Qunanbauly A. (2022). *Abaidýn qara sózderi*. – Almaty. «Mazmundama». -148 b.
- Qunanbai Q. Qabden M. (2008). *Qazaq halqynyń urpaq ósirý ulttyq salt-dásturi*. Türkologıa. №37-38
- Hasan Güneş. (2012). *The Effects of Lullabies on Children*. International Journal of Business and Social Science. No. 7, 316-321
- Şimşek, E. (2016). *Anonim Halk Şiiri İçerisinde Ninnelerin Yeri*. Akra Kültür Sanat ve Edebiyat Deriğisi, (33-64).
- Çelebioğlu.A. *Türk Ninniler Hazinesi*. İstanbul. 1982, (ss. 211-237).
- İslámjanuly K. (2007). *Qazaqtyń otbasy folklorı*. – Almaty. «Arys». -332 b.

Öz: Bu makalede, Kazak ve Türk halklarının ninnileri incelenmekte ve ninnilerin Türk halklarının nesilleri yetiştirme sürecindeki eğitimel önemi üzerine bilimsel bir analiz yapılmaktadır. Özellikle Kazak, Karakalpak ve Uygur halklarının ninnilerinden örnekler verilerek, genel olarak Türk halklarının ninnilerinin özellikleri ayrıntılı bir şekilde ele alınmakta ve anne ile çocuk arasında ninniler aracılığıyla kurulan manevi bağlar kapsamlı bir şekilde değerlendirilmektedir. Araştırma sırasında, folklor biliminde ninnileri kapsamlı bir şekilde inceleyen A. Vetukhov, M. Eliash, A. Martynova, S. Seifullin, Sh. Akhmetov ve B. Ukhatov'un çalışmaları temel alınmıştır. Ayrıca, S. Kasimanov, A. Yanushkevich, A. V. Zataevich ve N. Boratov'un ninnilere ilişkin önemli görüşleri de dikkate alınmıştır. Ninnilerin önemi, yalnızca Kazak halkında değil, tüm Türk halklarında da vurgulanmıştır. Bu durum, ninnilerin güfteleri ve Türk

ТҮРКІ ХАЛЫҚТАРЫНДАҒЫ БЕСІК ЖЫРЫНЫҢ ТӘРБИЕЛІК МАҢЫЗЫ

alimlerinin görüşleriyle desteklenmektedir. Ninni, çocuk eğitiminin ilk basamağı ve bir tür alfabe olarak kabul edilir. Ninnilerin söylenmesi ve bu yolla nesillerin yetiştirilmesi, sadece Kazaklar için değil, tüm Türk halkları için büyük önem taşımaktadır. Bu makale sayesinde, Türk halklarının ninnilerinin doğasını tanıma ve geleceğe yönelik halk ideallerini anlama imkanı bulacağız. Ninnilerin, çocuk folklorunun özel bir dalı olduğu ve bu alanda büyük bir rol oynadığı anlaşılacaktır.

Anahtar kelimeler: Ninni, Çocuk Eğitimi, Çocuk Edebiyatı, İnsanlık, Nesil, Ana-Baba

(Bağdat ERTAYEVA. TÜRK HALKLARINDA NİNNİLERİN EĞİTİMSEL DEĞERİ)

Аннотация: В данной статье представлен обзор колыбельных песен казахских и тюркских народов с целью научного анализа их воспитательной значимости в развитии молодого поколения. Особое внимание уделено отрывкам из колыбельных песен казахского, каракалпакского и уйгурского народов. Проведено всестороннее исследование особенностей колыбельных песен тюркских народов в целом, с акцентом на духовные связи, формирующиеся в семье между матерью и ребенком через исполнение колыбельных. Основой данного исследования послужили работы ведущих ученых в области фольклористики, таких как А. Ветухов, М. Элиаш, А. Мартынова, С. Сейфуллин, Ш. Ахметов, Б. Вахатов, которые глубоко изучали колыбельные песни. Также учтены мнения С. Касиманова, А. Янушкевича, А. В. Затаевича и Н. Боратова в отношении колыбельных напевов. Колыбельные песни имеют особое значение не только у казахского народа, но и у всех тюркских народов, что подтверждается текстами песен и взглядами тюркских ученых, изучавших их. Колыбельная песня представляет собой первую ступень воспитания детей, своего рода букварь, оказывая неоценимое влияние на формирование молодого поколения. Данная статья знакомит читателя с природой колыбельных песен тюркских народов, раскрывая народный идеал видения будущего поколения. Она демонстрирует, что колыбельные песни занимают важное место в области детского фольклора и играют значительную роль в воспитании детей.

Ключевые слова: колыбельная, воспитание детей, детская литература, нравственность, поколение, родители

(Бағдат ЕРТАЕВА. ВОСПИТАТЕЛЬНОЕ ЗНАЧЕНИЕ КОЛЫБЕЛЬНЫХ ПЕСЕН У ТЮРКСКИХ НАРОДОВ)

Yazar Katkı Oranı (Author Contributions): Бағдат ЕРТАЕВА (%100)

Yazarların Etik Sorumlulukları (Ethical Responsibilities of Authors): Bu çalışma bilimsel araştırma ve yayın etiği kurallarına uygun olarak hazırlanmıştır.

Çıkar Çatışması (Conflicts of Interest): Çalışmadan kaynaklı çıkar çatışması bulunmamaktadır.

İntihal Denetimi (Plagiarism Checking): Bu çalışma intihal tarama programı kullanılarak intihal taramasından geçirilmiştir.

ӘОЖ 398; 801.8

MFTAP 1

БАЙЛАНЫС

Түркология ғылыми-зерттеу институты
Түркістан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

КОНТАКТ

Научно-исследовательский институт
Тюркологии
Туркестан/ҚАЗАҚСТАН
Телефон: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Web-сайт: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

РЕДАКЦИЯНЫҢ МЕКЕНЖАЙЫ:

161200, Қазақстан Республикасы,
Түркістан облысы Түркістан қаласы
Бекзат Саттарханов даңғылы, 29
Басылым: Ахмет Ясауи
университетінің «Тұран» баспаханасы

АДРЕС:

161200, Республика Казахстан, г.
Туркестан, ул. Бекзата Саттарханова, 29
Издание: Типография «Туран»
университета им. Х.А.Ясави

Көркемдеуші редактор Ж.Явуз
Ағылшын тілі редакторы Ж.Явуз
Орыс тілі редакторы М.Молдашева
Қазақ тілі редакторы Б. Ертаева

İLETİŞİM

Türkoloji Araştırmaları Enstitüsü
Türkistan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

CONTACT

Research Institute of Turcic studies
Turkestan/KAZAKHSTAN
Telefon: 8 (72533) 3-16-78; 6-36-36/1245
Website: <https://dergipark.org.tr>
e-mail: turkology.institute@ayu.edu.kz

ADRES:

Bekzat Sattarhanov Caddesi No:29, 161200
Türkistan, Kazakistan
Baskı: Ahmet Yesevi Üniversitesi
«Turan» Matbaası

ADDRESS:

Bekzat Sattarhanov Str., 29, Turkestan,
Republic of Kazakhstan, 161200
Press: H.A.Yassawi University printing-
house "Turan"

Grafik-Tasarım: C. Yavuz
İngilizce Tercüme: C. Yavuz
Rusça Tercüme M. Moldasheva
Kazakça Tercüme: B. Ertayeva

Авторлардың мақалаларындағы ой-пікірлер редакцияның
көзқарасын білдірмейді.

Қолжазбалар өңделеді және авторға қайтарылмайды.
«Түркология» журналына жарияланған материалдарды сілтемесіз көшіріп
басуға болмайды.

Басуға 27.06.2024 ж. қол қойылды.
Көлемі 70x100 1/16. Қағазы офсеттік.
Шартты баспа табағы 11,9
Таралымы 300 дана. Тапсырмасы 630.

ИНДЕКС 75706

Т Ұ Р А Н
баспаханасы